

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Олександр Тригуб

**РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1922-39 рр.):
МІЖ ДЕРЖАВНИМ ПОЛІТИЧНИМ
УПРАВЛІННЯМ ТА РЕФОРМАЦІЄЮ**

Монографія

Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили
Миколаїв – 2009

УДК 94(477) «1922/1939»:281.96
ББК 86.29 (4Укр)
Т 67

*Рекомендовано до друку вченою радою ЧДУ імені Петра
Могили (протокол № 6 від 18.06.09 р.).*

Рецензенти:

Волошин Ю.В., доктор історичних наук, професор
(Полтавський державний педагогічний університет імені
В.Г. Короленка);

Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв);

Турченко Ф.Г., доктор історичних наук, професор
(Запорізький національний університет).

Тригуб О.П.

Т 67

Розкол Російської православної церкви в Україні
(1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та
реформацією: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра
Могили, 2009. – 300 с.

ISBN 978-966-336-170-3

Книга присвячена одному з найтрагічніших періодів в історії
Російської православної церкви – 20-30-м рокам ХХ ст. Час активного
протистояння держави та церкви, пошуку духовенством свого місця
у новому суспільстві, реформаційних прагнень та боротьби релігійного
інституту за виживання. Монографія розкриває малодосліджені
питання розколу РПЦ, місце радянських органів влади у його
виникнення, особливості новоутворених конфесій в Україні.

Книга буде корисна для науковців, студентів та усіх, хто
цікавиться історією православ'я, репресіями щодо духовенства та
віруючих, питаннями міжвоєнного періоду української історії.

УДК 94(477) «1922/1939»:281.96
ББК 86.29 (4Укр)

ISBN 978-966-336-170-3

© Тригуб О.П., 2009
© ЧДУ ім. Петра Могили, 2009

ЗМІСТ

<i>Перелік умовних скорочень</i>	4
<i>Передмова</i>	7
<i>Розділ 1. Обновленська церква в Україні у 1922-1939 рр.</i>	22
1.1. Церковний переворот у Москві і проникнення обновленства в Україну	22
1.2. Становлення обновленської церкви в Україні (вересень 1922 – жовтень 1923 рр.) та ліквідація української церковної опозиції обновленству органами ДПУ	30
1.3. Міжконфесійна боротьба та ставлення віруючих до розколу	73
1.4. Всеукраїнський Помісний Собор 1925 р. Проголошення Української Православної Автокефальної Синодальної церкви. Розвиток УПАСЦ у 1925-1927 рр.	88
1.5. Всеукраїнський Помісний Собор УПАСЦ 1928 року	106
1.6. Обновленська церква у 1928-1939 рр.	113
<i>Розділ 2. Виникнення «Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви» (1923-1925 рр.). Організація та діяльність «Соборно-єпископської церкви» (1925-1939 рр.)</i>	123
2.1. Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в середовищі духовенства РПЦ (1922-1924 рр.)	123
2.2. Виникнення та розвиток «Соборно-єпископської церкви» у 1925-1939 рр. та її взаємовідносини з іншими конфесіями РПЦ	133
<i>Розділ 3. Місце радянських владних структур у розколі РПЦ</i>	152
3.1. Антирелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.)	152
3.2. Роль ДПУ у розкладанні РПЦ (1922-1927 рр.)	169
3.3. Органи НКВС у реалізації розкольніцької політики	180
<i>Післямова</i>	187
<i>Посилання</i>	192
<i>Мовою документів</i>	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп** – відділ агітації і пропаганди.
Адмінвідділ – адміністративний відділ НКВС.
Адмініуправління – адміністративне управління НКВС.
АРК (АК) – Антирелігійна комісія.
Архп. – архієпископ.
БОПУПАЦ – Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви.
ВАК – Всеукраїнська Антирелігійна комісія.
Виконком – виконавчий комітет.
ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків).
ВМП – вища міра покарання.
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.
ВНК, НК – Всеросійська надзвичайна комісія, надзвичайна комісія.
Вол. – волость, волосний.
Волвиконком – волосний виконавчий комітет.
ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада.
ВСС – Всеросійський Священний Синод.
ВТТ – виправно-трудоий табір.
ВУВЦУ – Всеукраїнське Вище церковне управління.
ВУНК (рос. – ВУЧК) – Всеукраїнська надзвичайна комісія.
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.
ВУЦР – Всеукраїнська церковна рада.
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет.
ВЦР, ВЦС – Вища церковна рада Російської православної церкви.
ВЦУ – Вище церковне управління.
Губ. – губернія, губернський.
Губадмінвідділ – губернський адміністративний відділ НКВС.
Губвиконком – губернський виконавчий комітет.
Губком – губернський комітет.
Губревтрибунал – губернський революційний трибунал.
Губфінвідділ – губернський фінансовий відділ.
ГубНК – губернський відділ Надзвичайного комітету по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, спекуляцією і зловживанням на службі.
ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим.
ДАВО – Державний архів Вінницької області.
ДАДнО – Державний архів Дніпропетровської області.
ДАДО – Державний архів Донецької області.
ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
ДАЗО – Державний архів Запорізької області.
ДАКіроО – Державний архів Кіровоградської області.
ДАКО – Державний архів Київської області.
ДАМО – Державний архів Миколаївської області.

- ДАОО** – Державний архів Одеської області.
ДАПО – Державний архів Полтавської області.
ДАСО – Державний архів Сумської області.
ДАХарО – Державний архів Харківської області.
ДАХмО – Державний архів Хмельницької області.
ДАХО – Державний архів Херсонської області.
ДАЧерО – Державний архів Черкаської області.
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.
ДПУ (ГПУ) – Державне політичне управління (*рос.* – Государственное политическое управление).
ДХЦ – Діяльно-Христова церква.
Єп. – єпископ.
ЖЦ – Жива церква.
ІПЦ – Істинно-православна церква.
КК – Кримінальний кодекс.
КНС – Комітет незаможних селян.
Комдопгол – Комітет допомоги голодуючим.
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.
Ліквідком – ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави.
МЕКОСО – Міжвідомча комісія у справах спілок і союзів.
Митр. – митрополит.
НЕП, неп – Нова економічна політика.
НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ.
НКЮ – Народний комісаріат юстиції.
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.
Окр. – округ, окружний.
Окрком – окружний комітет.
ОПК – окружний партійний комітет КП(б)У.
Патр. – патріарх.
Повітком – повітовий комітет КП(б)У.
Політбюро – Політичне бюро.
Прот. – протоієрей.
Проф. – професор.
Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів.
Р-н – район, районний.
Райвиконком (РВК) – районний виконавчий комітет.
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).
РПЦ – Російська православна церква.
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничая партія.
РСФФР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.
СБ, СВБ – Спілка безвірників, Спілка воєвничих безвірників.
СБУ – Служба безпеки України.
СВ – секретний відділ ДПУ.
Св. Синод – Святійший Синод, Священний Синод.
Свящ. – священик.

СЄЦ – Соборно-єпископська церква.

Сільрада – сільська рада.

СОДАЦ – «Союз общин Древньо-апостольської церкви».

СОЧ – Секретно-оперативна частина ДПУ.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СРЦО – «Союз ревнителів церковного оновлення».

СЦВ – «Союз церковного відродження».

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.

УПАЦ – Українська православна автокефальна церква.

УПАСЦ – Українська православна автокефальна синодальна церква.

УПЦ – Українська православна церква.

УСЦ – Українська синодальна церква.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

ЦВК – Центральний виконавчий комітет.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

ЦК – Центральний Комітет.

ПЕРЕДМОВА

Останні 15 років незалежності України не вщухають розмови про створення на її території єдиної Помісної православної церкви, щоб об'єднала у своїх лавах провідні церкви православного віросповідання.

Одним із перших на державному Олімпі заговорив про це питання колишній Президент Л. Кучма. У 1998 р. на Конгресі української інтелігенції і на початку 2000 р. на Урочистому святкуванні 2000-ліття Різдва Христового останній заявив про необхідність об'єднання українського православ'я і створення єдиної Помісної православної церкви. Але відсутність політичної волі і, ймовірно бажання, не дало Президентові можливості реалізувати свої гасла.

Нового подиху надав цій ідеї сьогоднішній Президент В. Ющенко, який з приходом до влади почав активно підтримувати реалізацію ідеї створення єдиного православного простору в країні незалежного від Кремля. Саме за його підтримки у країні почали скликатися Всеукраїнські церковно-громадські форуми «За Українську Помісну Православну Церкву» (Перший форум було скликано 13 грудня 2005 р. у Державному оперному театрі України), конференції та симпозиуми з питань об'єднання церков.

Вершиною зазначених прагнень стало створення у вересні 2009 р. Синодами УПЦ обох патріархатів робочої групи для ведення переговорів щодо подолання найбільш гострих розбіжностей. З такою ініціативою виступила УПЦ КП, метою якої є створення помісної православної церкви, про яку так часто говорить наш Президент. Таким чином, перший крок зроблено і хоча малоймовірно, що Москва «відпустить» Українську церкву та погодиться на її автокефалію, але є надія визнання Московським патріархатом УПЦ КП Церквою, а не вважати, як зараз, «релігійним угрупованням», що могло б стати першим кроком для ведення подальших переговорів та сприяти подоланню міжнародної ізоляції УПЦ КП.

Подолання розбіжностей в українському православ'ї неможливе без урахування історичної складової, важливим етапом якої є міжвоєнний період. Саме цей час до сьогодні приваблює увагу як істориків, так і релігієзнавців, краєзнавців, духовенство та інших дослідників історії церкви.

Територіальні рамки дослідження визначаються територією України у 1920-1930-х роках, а також Республікою Крим, що належала до РСФРР, але у церковному відношенні на певному етапі офіційно підпорядковувалася Києву. Окрім того, ця територія протягом усього часу органічно була поєднана із українським екзархатом РПЦ.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період 1922-1939 років, оскільки у ці роки відбувся процес розколу РПЦ і виникнення найбільших українських розколів – обновленства (1922-1939 рр.), Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (1923-25 рр.), Соборно-єпископської церкви (1925-1939 рр.). Верхньою межею є початок Другої світової війни, приєднання до УРСР західних територій, що поклало початок якісно новим процесам у середовищі українського православ'я. Окрім того, саме з цим періодом пов'язано в історіографії більше всього «білих плям», замовчувань, тенденційності, всіляких перекручень, породжених потребами в обґрунтуванні курсу на «рішучу» боротьбу з релігією, що був визначений партією більшовиків.

Значаючи *рівень розробки* тематики у вітчизняній історіографії треба зауважити, що в останні десятиліття у зв'язку з демократичними процесами на пострадянському просторі та новим церковними розколами (відродилися УАПЦ та ІПЦ, з'явився Київський Патріархат) знову з'явився інтерес до історії церковних рухів, як обновленського, так і автокефального характеру. Розвал Радянського Союзу та заборона діяльності комуністичної партії привели до розсекречення багатьох фондів центральних та місцевих архівів, а також відомчих архівів СБУ, які відразу ж знайшли своїх дослідників, що почали планомірно розкривати так звані «білі плями» історії 20-30-х років ХХ ст. Однією з них є розкол у Російській православній церкві (РПЦ), що з'явився у 1922 році і мав порівняно значний вплив на духовне життя тогочасного віруючого населення СРСР та, зокрема, України.

В українській історичній науці одним з перших дослідників, які звернулися до історії Російської православної церкви в Україні 20-30-х років ХХ ст. і, зокрема, до історії новітніх конфесій РПЦ, є полтавський дослідник В. Пашенко. З-під його пера вийшла низка робіт, присвячених обновленському рухові в Україні, історії Соборно-єпископської церкви та «Істинно-православної церкви» [1]. Ці роботи тією чи іншою мірою повторюють одна одну як у фактологічному матеріалі, так і у висновках.

Для висвітлення теми автор залучає значний шар недосліджених документів КП(б)У ЦДАГО України (ф.1) та Полтавського держархіву (ф. П-9032), окремі справи головного управління СБУ. У результаті використання звуженого матеріалу (звіти ДПУ, рішення партійних органів, судові справи – поза увагою автора залишилися документи церковного походження) разом із деякими тенденційними підходами автора до оцінки обновленського руху приводять його інколи до помилкових висновків.

Відразу ж автор схиляється до думки, вважаючи її «більш об'єктивною», що «причиною виникнення обновленського руху є бажання тодішнього партійно-державного керівництва Радянської Росії бачити на чолі православної церкви духовенство абсолютно лояльне у ставленні до радянської влади» і головна роль тут належить ВНК та ОДПУ [2], забуваючи при цьому, що обновленські ідеї та їх організаційне оформлення відновилися після Лютневої революції 1917 р., коли ні про яке ВНК чи ОДПУ не було й мови. У даному ракурсі радше було б стверджувати про цілеспрямовану підтримку цих невеликих організацій у подальшому, після їх провалу на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр.

Також нам видається необ'єктивною оцінка популярності обновленства та його духовенства. Говорячи про те, що «обновленський рух не користувався особливою популярністю серед віруючих» [3], автор суперечить самому собі, вказуючи на цифру в 3500 парафій станом на 1 січня 1926 року [4], що становить бл. 60% від кількості тихонівських парафій (а це, на наш погляд, чимало!). Крім того, базуватися лише на даних Полтавської губернії, де обновленство мало чи не найменшу популярність в Україні, і робити висновки про непопулярність руху для усєї республіки – є досить сумнівним [5]. Необ'єктивність оцінки автора підтверджується й тим, що, скажімо, при оцінці діяльності УАПЦ він твердить про її «несподіваний успіх», хоча кількість парафій УАПЦ ніколи не перевищувала 1500 [6].

У результаті такого підходу автор стверджує про чи не «найголовнішу» роль ДПУ в обновленстві, де воно розставляє сексотів та агентів, через яких керує церковним життям [7], приховуючи те, що така ж кількість агентури працює і в тихонівській церкві та інших конфесіях [8]. Малоімовірним є висновок автора про невинуватість надій ДПУ на розкладання патріаршої церкви обновленським рухом, що привело до втрати до нього інтересу з боку радянської влади [9]. Краще було б стверджувати (і це показує подальший розвиток подій), що на кінець 20-х років обновленство вже зробило свою справу, що й дало можливість владі взяти під контроль Патріаршу РПЦ в 1927 р., провести «малою кров'ю» кампанію боротьби з релігією 1929-1930 рр., під час якої було закрито більшу частину православних храмів України незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої течії тощо.

Світлення інших продуктів розколу РПЦ – Соборно-єпископської церкви, «ПЦ» є фрагментарним і уривчастим. Так, наприклад, досліджуючи виникнення руху «істинно-православних», автор спирається переважно на один том однієї кримінальної справи, а саме XX том, де знаходиться звинувачувальний висновок, а отже, подається т. зв. «інтерпретація» подій крізь призму органів держбезпеки, що накладає

відбиток як на історичній реконструкції В. Пашенка, так і на висновках автора. Але треба віддати належне авторові, що він є чи не найпершим дослідником цих питань в українській історіографії, якого можна назвати «фундатором» школи з вивчення історії українського православ'я ХХ ст., що на сьогодні випустила у світ не одного кандидата та доктора наук, серед яких відомі дослідники Ю. Волошин, А. Киридон, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, Г. Лаврик, Л. Бабенко та інші.

Продовжила вивчення даної теми у своїх роботах Е. Слободянюк [10]. Підрахувавши кількість парафій в Україні, автор дійшла висновку, що поширення православних конфесій залежало від територіальних особливостей регіону. Обновленство краще поширювалося у південно-східних районах [11], але чому це відбувалося, автор не пояснює. Також дана «гіпотеза» є досить сумнівною, бо, скажімо, у Миколаївській та Першотравенській округах більшість православних парафій були обновленськими, а у Херсонській та Одеській – значна більшість – тихонівські парафії [12]. Таким чином, цей висновок досить непевний. До того ж автор не враховує територіально-адміністративних змін, що відбувалися постійно протягом 20-х років, що значно впливало на статистичні дані.

Дослідниця вказує на залежність рівня впливу тих чи інших течій православ'я від територіального (а відповідно, і національно-соціального) поширення, але як відбувається ця залежність, автор не пояснює, що робить її слова безпідставними.

Неможливо погодитися з висновком автора, яка твердить, що «приналежність до певної конфесії визначалась значною мірою ставленням держави до даної течії». Цим автор пояснює досить *високу* частку (23 %) релігійних громад по всій Україні, які прийняли обновленство [13]. Але за такого твердження незрозуміло, чому тихонівці мали найбільшу кількість парафій при активній протидії державної влади та боротьбі з ними інших православних конфесій в Україні.

З теоретико-методологічного боку робота дуже слабка, більшість фактичного матеріалу та висновків перегукується з роботами В. Пашенка та А. Зінченка [14], що дає підстави говорити про частковий плагіат та відсутність оригінальних думок.

Досить цікавою є робота харківського дослідника В. Силантьєва, що присвячена взаємовідносинам більшовицької влади та РПЦ [15] і яка пізніше лягла в основу його дисертаційного дослідження [16]. Розколу автор приділяє значну увагу, виділивши історію обновленства в окремий розділ [17]. У більшості фактичного матеріалу його робота перегукується з роботами В. Пашенка (у зв'язку з використанням як основного джерела фонду ЦК КП(б), що зберігається в ЦДАГОУ), але, на відміну

від останнього, він схиляється до думки, що обновленський рух – це не винятково «творіння» більшовицької влади, а закономірний процес, свідченням якого є три етапи розвитку обновленства, які виділяє автор [18]. Таким чином, його точка зору на проблему виникнення та періодизацію руху збігається із авторами радянського часу. Щодо інших конфесій – ІПЦ та БОПУПАЦ, то автор залишає їх поза увагою свого дослідження.

Питання про розкол та боротьбу з церковною опозицією порушують у своїх статтях С. Білокінь [19] і В. Войналович [20]. Перший на підставі значної кількості нових документальних даних із кримінальних справ репресованих реконструює процес ліквідації єпископської опозиції обновленству в Київській митрополії, розглядає зародження ідеологічної основи ІПЦ та роль органів держбезпеки у захопленні влади обновленцями. Другий аналізує переважно московські події, але в роботі досить детально висвітлено «справу» митрополита Михайла (Єрмакова), який зайняв рішучу антиобновленську позицію, що обмежило вплив цього руху на Київщині [21].

Оригінальною, більш теоретичною, ніж фактологічною роботою, що покликана змінити погляд на взаємовідносини держави та православ'я у міжвоєнний період і, зокрема, на причини появи обновленського руху в РПЦ є стаття відомого кримського дослідника Ю. Катуніна [22]. Автор відмічає, що більшість робіт з історії обновленства страждають однобокістю висвітлення проблеми. Оглядово аналізуючи взаємовідносини держави та православ'я синодального періоду та позицію РПЦ після Жовтневої революції, проводячи історичні паралелі, автор дійшов висновку: «Багато проблем церкви в цей час виникли не тільки з вини держави, але й спровоковані самою церквою, її вищим керівництвом, а виникнення обновленського руху – це спроба найбільш радикальних кіл релігійних діячів православ'я врятувати церкву не тільки від загрози її ліквідації з боку органів державної влади, але й від усунення загрози її саморуйнування, самоліквідації» [23]. Треба відзначити, що здебільшого історична аргументація автора досить переконлива і їй важко суперечити й не погодитися з ним.

Завершальний етап історії обновленської церкви розглядає у своїй роботі О. Лисенко [24]. Аналізуючи цифрові дані та звіти Управління у справах РПЦ, автор приходиться досить вірогідного висновку, що «потепління, яке настало у стосунках між РПЦ і радянським режимом у 1943 р. стало для «обновленців» початком кінця, оскільки держава прагнула мати в РПЦ монолітну, єдину організацію для перетворення її у державну церкву» [25]. Цінними також є додатки, вміщені у кінці книги, які дають уявлення про кількісні зміни у православних конфесіях

в Україні протягом 1943-1946 рр., які показують про поступове й остаточне зникнення обновленської церкви в Україні.

Продовжила історіографічні традиції полтавської школи з державно-церковних відносин А. Киридон, яка почала працювати над проблемою державно-церковних разом із В. Пашенком ще на початку 1990-х років [26]. На порозі тисячоліть дослідниця знову повертається до роботи над вказаною тематикою, що відзначилося великою кількістю статей, положення яких увійшли до двох монографій [27] та дисертаційного дослідження [28].

Перша монографія «Більшовицька держава і православна церква в Україні» є доповненим варіантом колишніх робіт В. Пашенка (із фактичним збереженням тих же помилок як фактологічного, так і загального характеру, про які вже було зазначено вище), але в доповненому варіанті, які були здійснені співавтором: подано історіографічний аналіз проблеми, з'ясовано засади політико-правової моделі державно-церковних відносин в Україні (1917 – початок 1920-х років); визначено основні тенденції розвитку українського національного церковного руху (1917 – початок 1920-х років); залучено до наукового обігу низку нових архівних матеріалів про вилучення церковних цінностей у період 1921-1923 рр.; подано основні етапи розвитку обновленського руху в Україні; проаналізовано розвиток та особливості автокефального руху в Україні; обґрунтовано загальні висновки дослідження [29]. Таким чином, було посилено загальний теоретичний рівень роботи при збереженні фактичного матеріалу.

Зовсім інший характер має друга монографія, що лягла в основу дисертаційної роботи. Дослідниця зуміла поставити в центрі свого дослідження при розгляді державно-церковних відносин досить нову для сучасної вітчизняної історіографії концептуальну основу – трикомпонентний ланцюг «держава – церква – суспільство», тобто вивчення проблеми крізь призму віруючого населення, церковних інституцій і владних структур. Автор підкреслює, що, на відміну від більшості досліджень попередників, які переважно відповідали на питання «що?» і «як?», А. Киридон намагається відповісти на питання «чому?», що їй деякою мірою вдається. Особливий інтерес у розрізі нашої проблематики представляють розглянуті дослідницею питання узагальнення щодо місця державних органів у церковній політиці та загальна характеристика релігійної палітри УСРР 1920-30-х років [30].

У той же час треба відмітити, що третім компонентом «церква» у роботі виступає лише одна конфесія – УАПЦ-УПЦ, а це залишає для подальших дослідників велику лакуну всіх цих питань, бо в історіографії і, насамперед, українській, ще залишається низка задач, які вимагають

свого розв'язання: окремі аспекти історії обновленської церкви в Україні, РПЦ – українського екзархату, слабо вивченими залишаються питання історії ІПЦ-ПХ, БОПУПАЦ, СЄЦ, регіональних особливостей розвитку православних конфесій, роль КП(б)У, НКВС та їх органів у розколі РПЦ 1925 і 1927 років тощо.

Тривалий час над питаннями розвитку православних конфесій у міжвоєнний період працює запорізький дослідник О. Ігнатуша, сфера інтересів якого охоплює практично увесь спектр зазначеної проблематики. Його роботи відрізняє глибина проробки матеріалу, широка репрезентативність джерел (це один із небагатьох дослідників, який у своїх роботах використовує архівні матеріали близько двох десятків архівосховищ України та Російської Федерації), що дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії православ'я в Україні, цивілізаційний підхід у вивченні конфесій та визначенні причинно-наслідкових зв'язків, урахування соціального фактору в релігійному житті тощо. За останні два десятиліття вченим було опубліковано більше п'ятдесяти статей, які переважно стосуються питань історії УАПЦ, розколу РПЦ, державно-церковних відносин, історіографії та джерелознавства [31].

Усі ці роботи лягли в основу монографії та дисертаційного дослідження автора [32]. У цих працях досить новим є розгляд розколу православ'я в аспекті світового модернізаційного процесу. Це дало змогу по-новому побудувати схему аналізу православних конфесій 20-30-х років ХХ ст. в Україні через дослідження рівня модернізаційних процесів, адміністративного устрою, повноти автокефалії тощо. З іншого боку, це створило досить однобокий портрет інституційного розколу, втрачено внутрішнє буття церкви, роль особистості в релігійному житті, регіональні аспекти діяльності православних течій тощо. Автор пояснює та унаочнює динаміку змін православної церкви, що є ключовою для розуміння сучасних проблем і перспектив інституційного стану українського православ'я; доводить положення про спадковість реформаторського руху в церкві в Україні до і після 1917 р., зокрема у 20-30-х рр. ХХ ст., у контексті націотворення тощо.

О. Ігнатуша у своїх роботах доводить, що основою конфлікту була суперечність між українською традицією і російськими формами диктату держави над українським суспільством, а ідея трансформації церкви виростала як складова частка модернізації суспільства і повторювала етапи зростання руху за соціальні й національні права. Вчений визначає основні фактори розколу українського православ'я; пропонує два періоди в історії комуністичної модернізації суспільства, що наклали свій відбиток і на історію українського православ'я, що, на наш погляд, є доцільним і досить обґрунтованим.

Водночас робота має дещо заідеологізований характер, оскільки написана жорстко в дусі націотворчості, що створило дещо однобоку картину інституційного розколу. Викликає подив твердження автора про ігнорування більшовицькою системою регіональної специфіки розколу [33], що суперечить об'єктивній дійсності: у деяких регіонах (Поділля, Полтавщина, Київщина) вивчалися і використовувалися радянськими органами регіональні особливості, органами ДПУ виділялася специфіка церковного життя тощо. Також у дисертації автор невинуватно ігнорує виникнення та діяльність таких православних конфесій, як «Істинно-православна церква» (1928-1930 рр. роки), БОПУПАЦ на Поділлі (1923-1925 рр.), «Діяльно-Христова церква» (1924-1927 рр.) тощо, хоча у монографії ці аспекти автор розглядає побіжно [34].

Інший представник молодого «запорізької школи» Т. Бобко присвятила свою роботу ролі православного духовенства у суспільному житті України 20-30-х років ХХ ст. [35]. Уперше дослідницьку увагу було зосереджено на духовенстві як специфічному елементі соціальної структури, який став об'єктом політичних експериментів влади і соціокультурних трансформацій. На відміну від більшості попередніх праць, де стверджувалося про обмеженість громадської активності духовенства та зведення їх діяльності до боротьби за виживання, автором доведено, що духовенство виступало активним учасником суспільного процесу, а суттєве скорочення громадських функцій духовенства відбулося тільки в 1930-х рр. з утвердженням тотального контролю влади над суспільством.

Т. Бобко встановила динаміку чисельності чорного та білого духовенства в різних регіонах України, поглибила уявлення про залежність змін соціально-демографічних параметрів структури православного духовенства від трансформації політичної системи протягом 20-30-х рр. ХХ ст. Різномічне вивчення питання правового та матеріального становища категорій духовенства найбільших православних конфесій у різних регіонах України, привело її до висновку, що правовий статус, матеріальний стан духовенства визначалися ставленням віруючих до церкви та духовенства, а не лише негативним правовим полем, а політика влади мала однаково руйнівний вплив на соціальне становище духовенства усіх православних конфесій.

Дослідниця з'ясувала, що порівняно з духовенством УАПЦ більшість священнослужителів РПЦ та обновленських конфесій мали низький рівень національної самосвідомості. У той же час помилковою, на наш погляд, є думка автора, що «оновлення богослужіння та церковного життя стало відгуком на релігійні шукання та запити мільйонів віруючих», що недостатньо доведено і не підтверджується новітніми розробками.

Але, на відміну від багатьох сучасних робіт, дисертація Т. Бобко справді є неординарною та ґрунтовною розвідкою, що дає змогу з'ясувати окремі аспекти і роль духовенства в розколі, реформаційній діяльності, міжконфесійній боротьбі.

У ХХІ ст. загострилася увага вітчизняних істориків і на глибокому вивченні обновленського руху та його конфесій: «Жива церква», Синодальна церква, Українська православна автокефальна синодальна церква. Беззаперечними лідерами тут є дослідження Г. Білан [36] та С. Жилюка [37]. Г. Білан, яка присвятила свою дисертаційну роботу історії обновленського руху в Україні 20-30-х років ХХ ст., створила першу комплексну розвідку даного феномену на російсько-українському тлі. Вона дуже вдало виділила та розглянула три періоди розвитку руху, підкресливши, що «обновленство [1920-30-х років] спотворило зміст церковної реформації і повторило помилку старорежимної церкви, для якої практика служіння інтересам уряду, а не народу була причиною глибокої кризи». Але ця правильна теза привела дослідницю до хибного висновку, що «перетворення обновленства, – прогресивно-церковного, – на нежиттєздатне церковно-політичне явище відбулося внаслідок відриву від визначальних ідеологічних основ руху, згідно з якими вимагалось припинення небезкорисливого альянсу церкви з державою й зміцнення духовного зв'язку ієрархії з мирянами» [38], оскільки це йде врозріз з історією РПЦ, якій вдалося втриматися після проголошення лояльної до радянської влади Декларації митрополита Сергія 1927 р. Отже, стверджувати, що саме це була основна причина занепаду обновленства є, на нашу думку, недоречним. Саме зав'язка Г. Білан на провідній ролі держави в обновленстві 1920-30-х років і звулила проблематику роботи, призвела до низки хибних висновків і, відповідно, одностороннього підбору фактів.

Окрім цього, у своїх роботах дослідниця розкриває процес становлення українського обновленства, питання, які стояли перед фундаторами синодальної церкви, її взаємовідносини із державою тощо. Хоча роботи дослідниці й відзначаються певною сумбурністю та непослідовністю викладу матеріалу (особливо у наукових статтях), але вони мають широкую джерельну основу і несуть у собі значний пласт нового фактологічного матеріалу.

Питання, які не вдалося розкрити Г. Білан, – внутрішнє життя синодальної церкви; боротьба за українізацію та автокефалію даної конфесії; апологетичні питання оновлення церковного життя – взяв на себе волинський дослідник С. Жилюк. У його першій роботі «Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні» дослідник робить спробу довести раціональність оновлення церковного життя в

сучасній Україні, проводить історичні паралелі з минулим, зокрема з обновленським рухом 20-х років. Автор намагається довести необхідність оновлення церковного життя до сучасних умов, причому значне місце приділяється питанню українізації православної церкви у 20-ті роки та ролі в даному процесі обновленської церкви. Автор вказує, що «захопившись боротьбою за парафії і вірних, що характерно в умовах існування кількох церков..., обновленська церква не реалізувала своєї програми українізації церкви. Українізація церковного життя 20-х років охопила лише парафії УАПЦ та лише частково обновленські, де священники чи миряни самі виявляли бажання слухати богослужіння українською мовою» [39].

Друга робота «Обновленська церква в Україні (1922-1928)», що лягла в основу дисертаційного дослідження, присвячена питанням історії, ідейним засадам та практичній діяльності Української православної синодальної церкви. У ній автор висвітлює діяльність Обновленської (синодальної) церкви в Україні, проаналізував державно-церковні та міжцерковні відносини 1920-х рр. З наукових позицій розкрито актуальні для сучасного православ'я проблеми автокефальності, канонічності, Вселенського визнання, мови богослужіння. Проаналізовано ідею утворення єдиної Української православної церкви, а також особливості її реформування. Але у зв'язку з тим, що автор створив свою роботу переважно на друківаних виданнях обновленської церкви, його праця має більше релігієзнавчий, ніж історичний характер, і розглядає історію обновленства у всеросійсько-всєукраїнському масштабі. Значним недоліком роботи є відсутність висвітлення реалізації ідейних засад на практиці, особливо у регіональному плані, тобто даючи відповідь на питання «що хотіли?», вчений лише частково відповів на інше питання: «що отримали?». Залишилися невивченими питання міжконфесійних відносин обновленства з іншими конфесіями РПЦ, розвиток та особливості розколу на місцях, практичне втілення українізації, розвиток Синодальної церкви у період після 1928 р.

Значну увагу сучасні українські історики приділяли і регіональним аспектам розвитку та діяльності обновленського руху РПЦ.

Однією з перших праць, в якій досліджено історію православ'я в Україні в регіональному розрізі є робота А. Зінченка [40], де на основі досліджень зарубіжних авторів, великої кількості документів більшовицьких партійних комітетів, ДПУ та інших державних установ, а також фонду УАПЦ, що зберігається в ЦДАВО України, висвітлено драматичну долю національної церкви на Поділлі у першій третині ХХ ст., відтворено процес становлення національної церкви у краї, подано виразні характеристики учасників цього процесу.

Щодо РПЦ та конфесій, які відокремилися від неї, то автор не обходить і даної теми, розкриваючи взаємовідносини обновленства із УАПЦ, причому відзначається значна роль ДПУ у провокуванні міжконфесійних чвар на Поділлі. Праця досить тенденційна з деяким вибілюванням УАПЦ та негативним забарвленням інших конфесій. У той же час автор підтримує думку низки дослідників, що «несправедливо вважали всіх обновленців зрадниками, які продалися ДПУ. Було чимало священиків, які потрапили до обновленства випадково», боячись арешту [41]. Підтримує автор і думку про присутність в обновленстві ідейних діячів, які «мали щирі наміри щодо оновлення церкви» [42]. Значною заслугою автора є перше в українській історіографії вивчення провісника Соборно-єпископської церкви – Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) та діяльності його керманіча Павла Погорілка. У той же час за браком джерел комплексної реконструкції цього конфесійного угруповання досліднику створити не вдалося.

Продовжила вивчення історії православ'я на Поділлі О. Галамай, яка присвятила цьому питанню дисертаційне дослідження й низку статей [43]. Важливим є те, що проблема розглядається з позицій сучасного концептуального підходу «модернізації» українського суспільства першої третини ХХ ст., а не є звичайним переліком фактів. Автор відзначає особливості ведення політики розколу з боку радянської влади у т. зв. «прикордонній окрузі»; наголошує на штучності організації обновленської церкви на Поділлі; розкриває заходи протидії представництва РПЦ антирелігійним кампаніям тощо. На жаль, дослідниця, незважаючи на величезну джерельну базу, так і не змогла позбутися продержавної позиції в роботі, щоб подивитися на розвиток РПЦ зсередини, що наблизило розвідку до звичайних робіт державно-церковної проблематики.

Питанням розвитку православ'я у Криму присвятили свої дисертаційні роботи та низку статей Ю. Катунін, Б. Змерзлий та Р. Белоглазов [44]. Найбільший доробок з нашої проблеми має Ю. Катунін, який досить ретельно опрацював місцеві архівосховища й опублікував низку узагальнюючих монографій та спеціальних статей. Його роботи відрізняються власним баченням проблематики, глибокими узагальненнями та значною джерельною базою. У той же час детальна проробка деяких питань, зокрема боротьби органів держбезпеки з церковною опозицією, присутністю на півострові «антисергіївського руху», порівняння розвитку з іншими регіонами України та Росії в автора відсутня.

Спеціально розглядав тему обновленської церкви на півострові Б. Змерзлий, розвиткові якої у 20-х роках присвятив статтю «Обнов-

ленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг.». Дана робота досить слабка, насамперед, у науковому плані. Стаття носить краснзавчий характер, але події інколи подаються без хронологічної та логічної послідовності, причому автор припускається багатьох дрібних фактологічних та теоретичних помилок. Висновки, які формулює автор на с. 171, не підтверджуються статистичними даними (про матеріальне становище Кримської митрополії порівняно з доходами Сімферопольської єпархії (тихонівцями), кількість духовенства та віруючих, прихильних до всіх православних течій, що діяли на півострові). Він твердить, що «навести дані про кількість храмів... є досить складно» [45]. Але в документах (звіти адмінорганів) можна чітко простежити хоча б офіційні дані, які не завжди на користь тверджень автора про перевагу кількості тихонівських храмів над обновленськими (наприклад, станом на 1 січня 1929 р. у Криму було зареєстровано 51 групу обновленців та 46 груп тихонівців [46]), не проаналізовано кількісну залежність від національно-територіальних особливостей у різних районах півострова.

Твердження про те, що «слабкість і бездіяльність з боку обновленства, поступово приводять до втрати інтересу державних і адміністративних органів до дій останніх і, відповідно, позбавлення обновленців підтримки з їхнього боку» [47] абсолютно необґрунтоване, оскільки більшість дослідників пов'язують зміну політики стосовно тихонівців з початком співпраці митрополита Сергія (Страгородського) з органами ДПУ та зайняттям лояльної позиції по відношенню до радвлади. До того ж автор аналізує лише 20-ті роки, можливо, не знаючи, що і в першій половині 30-х років влада схилилася до обновленців, зокрема і в Криму (наприклад: арешт у Сімферополі у 1932 р. тихонівського архп. Порфирія (Гулевича) за антиобновленську агітацію [48]). Стаття написана на офіційних позиціях РПЦ, що робить її тенденційною працею, яка не може претендувати на об'єктивність.

Автор дійшов висновку, «що [обновленський] рух був *штучним витвором* (виділення наше. – О.Т.), створеним ДПУ й НКВС як один із засобів для проведення антирелігійної політики стосовно РПЦ» [49], базуючи його лише на підставі підтримки обновленства владою, що є досить сумнівним і суперечить твердженню автора про те, що «обновленський рух... зародився ще до революції, на початку ХХ ст., й активізувався відразу після повалення самодержавства» [50]. До того ж автор називає цілком об'єктивні природні причини виникнення обновленського руху в середовищі РПЦ [51].

На дещо подібних позиціях стоїть інший дослідник церковної історії Криму Р. Белоглазов, який присвятив окремий розділ дисертаційного дослідження ставленню влади Кримської АР до староцерковної та

обновленської течії у РПЦ. Але, на відміну від Б. Змерзлого, дослідник стверджує, що «органи влади [лише] *сприяли* (виділення наше. – О.Т.) появі опозиції» [52].

Розвиткові церковно-державних відносин на Донбасі присвячені дисертаційні дослідження О. Форостюка [53] та А. Фесенка [54]. Хоча обидві роботи виконані в розрізі зазначеної тематики, але торкаються і питань розколу РПЦ, його рушійних сил, ролі державних органів тощо. Так, О. Форостюк, розкриваючи історію та діяльність обновленського руху на теренах Донецького регіону, доходять висновку, що «при здійсненні плану з розвалу церкви влада проводила політику «батога і пряника». Вона заохочувала обновленців пільгами та підкупом. Їм дозволялося сплачувати знижені податки, користуватися найкращими храмами» [55]. Автор стверджує, що «влада сприяла міжконфесійній ворожнечі, яка була спрямована на послаблення позицій церкви», і це призвело до того, що «наприкінці 20-х років уряду вдалося поставити православні церкви, принаймні, їх вищу владу, під свій контроль» [56]. Крім того, автор звертається до діяльності Соборно-єпископської церкви та руху «істинно-православних».

Різним аспектам історії РПЦ у південному регіоні присвятили свої дисертації О. Балягузова [57] та О. Бойко [58]. О. Балягузова представила власну концепцію розвитку православної церкви на Півдні України, сформулювала місце та роль радянських органів та більшовицької партії у розколі, висвітила історичний розвиток обновленської церкви в регіоні у 1920-х роках, але події другої половини зазначеного періоду практично не розкрито, оскільки автор обмежилася чотирма сторінками та загальними фразами.

О. Бойко провів дослідження історії протидії державному наступу на релігію та церкву у міжвоєнний період. Проблему розглянуто крізь призму державно-церковно-суспільних відносин, зокрема визначено потужний вплив української спільноти на долю державно-церковного протистояння. У дисертації автор проігнорував історію конфесій РПЦ, але розглянув становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині у першій половині 20-х років ХХ ст. в окремій статті [59].

Звернули свою увагу на історію православ'я в Україні й священнослужителі. Однією з таких робіт є книга протоієрея Харківської єпархії Московського Патріархату М. Матвієнка [60]. Головна мета автора – довести антицерковну діяльність радянської влади на теренах Харківської єпархії. В окремому розділі, присвяченому обновленському рухові, автор лише описує події, не роблячи якихось певних висновків. Роботу написано в офіційному дусі РПЦ Московського патріархату. Книга

перейнята вкрай негативним ставленням до української національної ідеї та всіх православних течій, що діяли на той час в Україні, окрім тихонівців. Усі вони для автора – «вороги православної церкви» [61]. Щодо обновленського руху, то це «провокація державного масштабу, підготовлена органами ДПУ» [62]. Але треба віддати авторові належне, бо його робота виконана на досить широкому документальному матеріалі, включаючи архів СБУ в Харківській області, вносить багато нових фактів і даних, але певна тенденційність до відбору фактів та оцінки подій роблять її, деякою мірою, однобокою.

Над біографістикою українського духовенства плідно працює протоієрей Кримської єпархії Н. Доненко [63]. Його роботи базуються на нововідкритих джерелах та відтворюють тяжку долю патріаршого духовенства. Ставлення до інших конфесій у дослідника цілком негативне, як до неправославних утворень. Роботи можуть бути цінними з двох причин: матеріали біографістики, що дають можливість визначити роль особистості в історії РПЦ та розлоге цитування (автор досить часто повністю цитує багатосторінкові документи партійних та репресивних органів), яке вводить до наукового обігу безліч нових документів.

Аналіз історіографічних здобутків українських істориків з проблематики розколу РПЦ в Україні та історії її конфесій, які утворилися внаслідок цього процесу, показує, що ця робота знаходиться у стані свого «пікового» розвитку. Жодної праці, яка присвячувалася б комплексному вивченню розколу саме РПЦ та її конфесій в Україні немає, публікації обмежуються окремими статтями у збірниках чи, у кращому разі, окремими розділами в загальних монографіях, присвячених історії православної церкви. Праці загальноукраїнського характеру обмежуються вузькою джерельною базою (центральні держархіви, інколи декілька місцевих), відсутністю в роботах використання документів церковного походження, які зберігаються в регіональних архівах в окремих фондах чи як листування у фондах адмінорганів. Винятком може бути зазначена вище монографія О. Ігнатуші, але вона далеко не вичерпує зазначеної проблематики.

Таким чином, робота дослідників на ниві церковної історії 20-30-х років ХХ ст. повинна продовжуватися і, зокрема у вивченні такого складного питання, як розкол РПЦ в Україні, внутрішні й зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян і багато інших питань.

Лише за таких умов буде можливе створення комплексної історії конфесій РПЦ з широким залученням не лише документальних збірок центральних архівів, а й місцевих, що дасть можливість реконструювати

розвиток православ'я із виділенням регіональних особливостей шляхом залучення до наукового обігу широкого спектра джерел (архівні документи, церковна та світська періодика, мемуаристика тощо) та надбань вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, ступенем вірогідності й змістом опубліковані та неопубліковані джерела. У процесі її опрацювання вивчено та використано неопубліковані архівні документи з понад 150 фондів 19 архівосховищ України: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Автономної Республіки Крим та державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської і Чернігівської областей та матеріали інформаційних джерел періоду 20-30-х рр. минулого століття.

Автор *висловлює глибоку подяку* за розуміння і підтримку працівникам українських архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, державних обласних архівів, особливо теплі слова подяки хотілося б висловити на адресу своїх батьків: Петра Микитовича та Світлани Панасівни Тригуб, друзям – за розуміння, підтримку і допомогу та багатьом іншим – за чуйність, поради, розуміння і сприяння, хто не залишався байдужим до даних наукових пошуків.

* * *

Монографія є частиною проекту Канадського інституту українських студій (КІУС) «*Православна церква в лецатах тоталітарного режиму (20-30-х рр. XX ст.) (на матеріалах України)*», затвердженого Комітетом КІУСу від 17 квітня 2005 р. Виконання проекту стало можливим завдяки дотації з **Вічного фонду імені Олександра та Галини Кулагиних** при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

Автор завдячує директору КІУСу докторові Зенону Когуту та його заступникові докторові Богдану Кліду за підтримку дослідницького проекту.

РОЗДІЛ 1

ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

У 1922-1939 рр.

1.1. Церковний переворот у Москві і проникнення обновленства в Україну

На межі XIX-XX ст. у житті Російської православної церкви стали проступати явні ознаки кризи. З одного боку, в цей час не можна було не констатувати помітного зростання зовнішньої величі церкви, її впливу на загальнодержавні справи, покращення її матеріальної забезпеченості, поліпшення адміністративного керівництва; з іншого – віддалення священиків від пастви і відхід пастви від церкви, що стало однією із причин поширення як православного, так і протестантського сектанства, невір'я і «культу багатства», внутрішня криза духовенства, що виявилось в його відході від ортодоксальності тощо. Яскравим прикладом можуть служити спогади волинського єпископа Антонія (Храповицького) про ювілей Київського митрополита Іоанікія у 1899 р., де він зазначає: «жодної живої думки, жодного гарячого слова про становище церкви, занепад віри», але «з якою досвідченістю і знанням справи велися міркування про курс залізничних облігацій, про найбільш правильне розміщення капіталу» [1], що яскраво свідчить про кризові явища у православній церкві. Але, безсумнівно, на початку XX ст. саме православна церква мала найбільш масову аудиторію в країні.

Криваві події січня 1905 р. у Петербурзі підштовхнули церковних діячів до активних дій. Треба відзначити, що фактичне змикання міського духовенства з буржуазною інтелігенцією наклало свій відбиток і на його політичні позиції. Священнослужителі майже повністю були *відсутні у лавах революціонерів* (курсив наш. – *О.Т.*), але серед них під впливом демократичного руху та необхідності реформ поширилися ідеї «оновлення» церкви, які були співзвучні теоріям ліберально-буржуазної інтелігенції та відображали устремління деяких кіл духовенства вийти з кризи, яку церква переживала на даному етапі.

Але ідею «оновлення» це духовенство до початку революції не наважувалося відкрито викласти перед загалом. Обновленський рух розгорнувся лише після січневих подій 1905 р. Починаючи з березня, у друкованих матеріалах стали з'являтися записки, які були складені від імені 32 петербурзьких священиків. Восени того ж року «група 32-х» перетворилася в «Союз ревнителів церковного оновлення» (СРЦО).

Повний склад групи так і залишився невідомим, оскільки всі публікації були анонімними [2]. У своєму зверненні до Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського) вони окреслили реформи такими основними вимогами: відокремлення церкви від держави, демократична і погоджувальна система церковної адміністрації, перехід на григоріанський календар і переклад літургії російською мовою [3]. Російський дослідник історії РПЦ початку ХХ ст. ієрей Г. Ореханов, будучи відданим представником Московської Патріархії і противником обновленців будь-якого часу, детально проаналізувавши «Проект церковних реформ» СРЦО дійшов висновку, що «вже до кінця 1905 року в надрах СРЦО склалася чітка програма «оновлення» церковного життя, досить близька до тих зразочків, які мали ходіння в 20-ті роки» [4]. Отже, категоричне твердження про відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є спробою клерикальних істориків показати обновленство міжвоєнного періоду винятково як витвір більшовицької влади та спецслужб.

Невеликі гуртки обновленців з'явилися майже на всій території Центральної Росії та України. В Україні реформаційну групу, створену в 1906 р. у Харкові очолював приват-доцент Харківського імператорського університету священник Іоанн Філевський, який обіймав також посаду редактора друкованого органу обновленців – «Церковної газети», що виходила з 1 лютого до 23 липня 1906 р. під гаслом «Свобода церкви та її життя». До групи входили П. Григорович, І. Філевський, В. Кулленський, М. Вознесенський та В. Шаповалов. Але харківському гуртку священників-«обновленців» не судилося стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його ідеї не знайшли тоді відкритої підтримки в духовному середовищі [5]. На відміну від Харкова, Київ виявився занадто консервативним і значного розголосу тут обновленські ідеї не набули, але в Київській духовній академії декількох прибічників цієї течії очолив професор П. Светлов.

Нове революційне піднесення напередодні Лютневої революції 1917 р. позбавило діяльність церковних реформаторів. У 1916 р. в Петрограді вони розпочали видання щотижневика «Церковь и общество» і релігійно-церковного часопису «Церковь и жизнь», що виходив двічі на місяць, а в Києві почав видаватися щомісячний журнал «Христианская жизнь» за редакцією В. Екземплярського [6].

Після Лютневої революції 1917 р. в обставині фізичного паралічу церковної влади обновленські лідери змогли досить широко розгорнути свою діяльність. З ініціативи колишніх членів гуртка «32-х» 7 березня у столиці виник «Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян». Серед його керівників особливо виділялися

блискучий проповідник свящ. О. Введенський і сміливий новатор, що примикав до крайніх радикалів, переконаний прихильник орієнтації церкви на робітничий клас свящ. О. Боярський. Значною фігурою був також колишній член гуртка «32-х» про Т.І. Єгоров, що помер від висипного тифу в 1920 р., але встигнувши заснувати специфічну церковну групу «Релігія у поєднанні з життям», що проіснувала до 1927 р.

Крім того, виникла й офіційна «реформація», керована призначеним Тимчасовим урядом обер-прокурором Святішого Синоду В. Львовим. Під його заступництвом виходив «Церковно-громадський вісник», що мав гасло «Вільна церква у вільній державі», в якому активно працювали професор Б. Тітлінов і протопресвітер Г. Шавельський. Але на Помісному Соборі, що відкрився в серпні 1917 р., прихильники обновленства виявилися в явній меншості. Сильного удару їхній основній ідеї соборного управління завдало відновлення Патріаршества й обрання на цей пост митр. Московського Тихона (Белавіна). Внаслідок цього до початку 1918 р. у керівників «Союзу демократичного духовенства», за спогадами О. Введенського, визрів план розриву з офіційною церквою. Але до реалізації його справа не дійшла: прихильників виявилось дуже мало [7].

Отже, твердження низки зарубіжних та вітчизняних дослідників про цілковиту штучність обновленської церкви є необґрунтованим і не підтверджується наявністю об'єктивних передумов для її виникнення. У даному розрізі ми поділяємо погляд українських дослідників А. Киридон та В. Пашенка, які стверджують, що обновленство 20-х років ХХ ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та ситуації у самій церкві. Причини активізації цього руху лежать у двох площинах: з одного боку, це було логічним продовженням ліберально-реформаційного руху початку ХХ ст., який у нових умовах знайшов вираження у спробі частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення за її сприяння внутрішньо-церковних проблем; з іншого – сама радянська влада мала намір скористатися внутрішньоклерикальною боротьбою задля дискредитації та розколу церкви [8].

Таким чином, на початок 1920-х років склалася ситуація, коли радянська влада мала і бажання, і можливості для розколу РПЦ, але, щоб процес набув масово характеру, необхідна була слухна нагода. І такі обставини невдовзі склалися. Взимку 1921-1922 рр. голод, що охопив район від південних степів України до Південного Уралу, набув дуже загрозливих форм. Коштів для подолання трагедії катастрофічно не вистачало, що спонукало більшовиків звернутися до найбагатшої інституції колишньої імперії – Російської православної церкви.

Враховуючи критичну ситуацію, що склалася із забезпеченням населення продовольством, у грудні 1921 року «Центральна комісія допомоги голодуючим» звертається до патріарха Тихона з проханням про пожертвування церквою частини цінних речей для закупівлі продовольства за кордоном. Комісія гарантувала церкві від імені держави повернення сум за виділені цінності при стабілізації економіки. Незважаючи на складність ситуації, пов'язаної з голодом, і необхідністю вживання негайних заходів з його ліквідації, патріарх більше трьох місяців вивчав це послання. Лише в другій половині лютого 1922 р. він видав відозву, в якій закликав парафії до пожертвувань дорогоцінних речей, які не мали богослужбового вживання, але жертвувателів не виявилось [9].

Подібні кроки здійснювалися і в Україні. 21 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення «Дати директиву Губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської й Одеської) повести агітацію за збір золота і срібла із церков для закупівлі насіння для голодуючих» [10]. Але й тут значних досягнень у справі добровільного здавання цінностей не знайшлося.

Це призвело до того, що 23 лютого 1922 року ВЦВК видав Декрет про вилучення церковних цінностей для потреб голодуючих, який в Україні було продубльовано 8 березня 1922 р. Істинний характер цієї акції став відомим лише в кінці 1980-х років, коли було відкрито таємні фонди партії та уряду й було опубліковано знаменитий лист В. Леніна В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. У ньому відзначалося, що «саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, а на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі, трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найбільш шаленою і нещадною енергією, не зупиняючись придушенням будь-якого опору... *Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще* (курсив наш. – О.Т.). Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не наважувалися й думати» [11]. Ми бачимо, що лист передбачав фізичне знищення опозиційного духовенства, яке можна було б засудити на порівняно законних підставах.

У той же час переслідувалася й інша мета, яка простежується за шифрованою телеграмою В. Молотова губкомам від 25 березня 1922 р.: «Політичне завдання цього моменту... *Потрібно розколоти попів, або точніше, поглибити й загострити наявний розкол* (курсив мій. – О.Т.). І в Петері, і в Москві, і в провінції є багато попів, які згодні з вилученням

цінностей, але бояться верхів. Невдоволення верхами, яке ставить низи духовенства у скрутне становище в цьому питанні, дуже вели[ке]. [Ми] повинні в агітації виходити із цього основного факту. Ми зважасмо зараз на попів не як на жерців якоїсь релігії, а як на групу громадян, яким держава довірила на певних умовах цінності. У цій групі громадян – розкол. Одна її частина, незалежно від своїх релігійних забобонів, які нас зараз не цікавлять, визнає необхідність передати цінності для порятунку голодуючих, інша частина – князі церкви, жадібні, хижі, розбещені, антинародні, – всіляко чинять опір проти цього, тероризуючи низи. Завдання агітації – підтримувати зараз ці низи проти верхів, дати їм зрозуміти і відчути, що держава не дозволить верхам тероризувати їх, оскільки вони прагнуть забезпечити виконання декретів робітничо-селянської влади. Ще раз: політичне завдання полягає в тому, щоб ізолювати верхи церкви, скомпрометувати їх у питанні допомоги голодуючим і потім показати їм сувору руку робітничої держави, оскільки ці верхи насмілюються повставати проти нього» [12].

На фоні антагонізму «підтримуючих» вилучення і його супротивників на теренах колишньої імперії почали з'являтися окремі священики та групи церковників, що називали себе прогресивним духовенством, здійснюючи активну агітацію про те, що «церква загубила свій справжній християнський характер», що вороги її – вороги голодуючих, тільки тому, що не прагнуть разом допомагати із державою, яка, на їх думку, здійснює Христове вчення про любов до ближнього і т. п. Так, прогресивне духовенство повело широку кампанію з приводу вилучення, звинувачуючи супротивників, що ховали цінності, в зраді християнському вченню і вимагаючи «змінити віхи», створивши «нову» церкву [13].

Уже через 4 дні після вищезазначеної шифротелеграми, тобто 29 березня «Известия» опублікували звернення 12 петроградських священиків (О. Введенського, В. Красницького, О. Боярського та інших) до віруючих, в якому різко критикували п. Тихона, закликали їх до повної лояльності радянській владі, просили активніше брати участь в здачі церковних цінностей державі. 31 березня газета надрукувала «Відкритий лист до віруючих православних» священика С. Калиновського, в якому гнівно відзначалося, що ієрархи «забули про народне горе», закликаючи критично віднестися до відозви Тихона і просив допомоги у зборі церковних цінностей для надання допомоги голодуючим [14]. Після цього на патріарха обрушився цілий шквал негативних публікацій, інтерв'ю, звернень тощо, основним завданням яких було очорнити керівника РПЦ, висунути на перші позиції «критиканів» та підготувати ґрунт для церковного перевороту.

26 квітня 1922 р. відкрився процес у справі групи московського духовенства й мирян, якому надавалося значного політичного значення. У ході судового розгляду влада намагалася на фактах протидії вилученню цінностей сформулювати стандартне звинувачення у контрреволюційних діях, необхідне для тотальної розправи з духовенством, дискредитувати патріарха Тихона, вирішити питання про його усунення, віддавши його до суду, та ініціювати розкол у церкві. Увечері 5 травня 1922 р. патріарх був допитаний у ДПУ і наступного дня ув'язнений під домашній арешт. На допиті 9 травня 1922 р. патріарха ознайомили з вироком московського процесу про притягнення його до судової відповідальності й взяли підписку про невіїзд [15].

У травні 1922 р. «Всеросійський союз прогресивного і демократичного духовенства і мирян» переніс свою діяльність до Москви. Арешт патріарха реформатори сприйняли як сигнал до церковного заколоту. 13 травня 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської» – перший програмний документ, написаний спільно московськими, петербурзькими і саратовськими обновленцями, який започаткував існування Живої церкви (ЖЦ). У відозві було засуджено «політиканство» церкви, і пролунала вимога скликати Собор з метою «умиротворення» церкви. 18 травня делегація священників у складі О. Введенського, Є. Белкова і С. Калиновського відвідала заарештованого патріарха і, переконавши його у недоцільності подальшої дезорганізації церковного центру, прийняла в нього церковні справи для передачі їх ярославському митрополиту Агафангелу (Преображенському), якого Тихон призначив своїм наступником. Одразу ж після зустрічі з делегацією, НКВС перевів патріарха Тихона з Троїцького подвір'я до Донського монастиря під домашній арешт, з найсуворішою охороною, у повній ізоляції від зовнішнього світу [16].

Довіряючи церковні справи митрополиту Агафангелу, патріарх Тихон залишався певним у незмінності подальшого курсу церковної політики. Це добре розуміли більшовики, і це їх не влаштовувало. Можливо, саме з цих причин у момент передачі церковної влади митрополит Агафангел раптово опинився під слідством і не міг прийняти кермо правління. Для обновленців відкривалася пряма дорога до управління церквою [17].

Така ситуація цілком влаштовувала супротивників патріарха, що об'єдналися на той час у групу «Жива церква», куди ввійшли не тільки священнослужителі, але й миряни. 16 травня у Москві відбулися установчі збори цієї групи, що прийняли програму, яка передбачала «перегляд і зміну всіх сторін життя церковного, які наказово вимагаються сучасним життям» [18], і було прийняте рішення про створення Вищого церковного

управління. 29 травня у Москві відбулися Установчі збори цієї організації, на якому в якості ВЦУ було визнано групу священнослужителів, що входила до нього з 19 травня: голова – єп. Антонін (Грановський), його заступник – прот. В. Красницький, керуючий справами свящ. Є. Белков і 4 члени. Тоді ж було вирішено підготувати скликання Помісного Собору й організувати виступ на ньому для законного перетворення церковного життя, а також прийняті сформульовані у найбільш загальному вигляді «Основні положення» групи «Жива церква». Незабаром став виходити журнал «Жива церква» за редакцією спочатку свящ. С. Калиновського, а потім Є. Белкова [19].

Священик В. Красницький та інші активні діячі «Живої церкви» розгорнули енергійну діяльність щодо залучення духовенства до своїх лав. Вони охарактеризували свою діяльність як «церковно-революційну», сутність якої вбачали насамперед у тому, щоб відсторонити від керівництва церквою єпископів-ченців, ліквідувати монастирі, ввести шлюбний єпископат, зосередити в руках білого духовенства церковну касу і лише після всього цього розпочати перегляд догматики, богослужіння, етики і т. п. відповідно до наміченої програми*.

Не чекаючи скликання нового Собору, «живоцерковники» провели наприкінці липня – початку серпня 1922 р. Всеросійський з'їзд членів даної групи, на якому покритикували інститут чернецтва, а також прийняли рішення про введення шлюбного єпископату і реорганізації церковного управління. Що ж стосується реформи догматики, етики і богослужіння, вона була відкладена до Собору.

Така радикальна програма «Живої церкви» (до того ж проводилася досить поспішно, без усякої попередньої підготовки), «революційна» фразеологія членів групи не могли не насторожити помірних прихильників церковної реорганізації, які вважали, що «живоцерковники» зайшли занадто вліво. На чолі цієї частини духовенства і солідарних з нею мирян став голова ВЦУ архієпископ Антонін, що очолив групу «Союз церковного відродження» (СЦВ). Про свій вихід з «Живої церкви» та підтримку групи Антоніна заявив і петроградський комітет «живоцерковників» на чолі з О. Введенським і Є. Белковим. Незабаром «Союз церковного відродження» підтримало 12 єпархій і група ввела до ВЦУ своїх представників, подливши владу з прихильниками «Живої церкви».

Програма «Союзу церковного відродження» здалася О. Введенському і його прихильникам занадто помірною і недостатньо чіткою. Вони

* Див. програму групи «Жива Церква»: Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1 октября (№ 10). – С.17-18.

відійшли від групи Антоніна і створили свою групу – «Союз общин древньоапостольської церкви» (СОДАЦ), що зайняла проміжне становище між попередніми об'єднаннями.

Після створення СОДАЦ його представники були введені до ВЦУ, де їм виділили третину місць. Усі три групи були визнані рівноправними об'єднаннями, покликаними спільно реорганізувати церковне життя відповідно до нових соціальних умов. Щоправда, до цього часу створилося ще кілька груп і групок подібного типу, але ВЦУ визнало їх «нецерковними» [20].

Таким чином, протягом травня-серпня 1922 р. в РСФРР, а згодом в Україні, реформаторські кола в РПЦ реалізували план захоплення церковного керма не без допомоги радянських органів влади. Основними причинами виникнення обновленської церкви стала внутрішня інституційна криза в дореволюційному православ'ї; революційний злам суспільно-економічного ладу в країні і, як наслідок, зміна державно-церковних відносин, коли держава де-юре відмежувавшись від церкви, розпочала як офіційну, так і латентну фазу боротьби за побудову атеїстичного суспільства. В Україні ці причини доповнюються глибинним національним конфліктом, прагненням значної частини духовенства та мирян до побудови національної церкви на автокефальних началах.

У той же час не можна говорити про визначальну роль органів ВУНК-ДПУ в розколі (наразі не зменшуючи їх важливої ролі), оскільки подібний характер мав в Україні й рух за автокефалію православної церкви, що мав своє глибоке історичне підґрунтя і своїм виникненням до більшовиків фактично не мав ніякого стосунку. Таким чином, можна побачити, що більшовики, за вдалим висловом В. Липківського, «коли ДПУ чого шукає, то неодмінно те й знаходить...» [21], знайшли те, чого шукали – опозиціонерів, що були незадоволені ситуацією, яка склалася в РПЦ. Використовуючи це невдоволення, спецслужби й інспірували розкол, але вже на ідеологічних позиціях вигідних для себе, які, у той же час, у загальних рисах перегукувалися з ідеями обновленства 1905 та 1917 років. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало частину тих ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.

1.2. Становлення обновленської церкви в Україні (вересень 1922 – жовтень 1923 рр.) та ліквідація української церковної опозиції обновленству органами ДПУ

ВЦУ і Центральний Комітет (ЦК) «ЖЦ» намагалися втягнути до обновленського руху віруючих і духовенство. Головною вимогою групи «ЖЦ» було обов'язкове визнання радянської влади, справедливості Жовтневої революції і необхідність оновлення деяких сторін церковного життя у зв'язку з новими соціально-політичними умовами.

Відразу ж після примусового поселення патріарха в Донський монастир обновленці звернулися з посланням до всіх єпархій – негайно порвати з «тихонівщиною» і перейти до «ЖЦ». Важливим завданням обновленців було заручення підтримкою авторитетного єпископату РПЦ. Ймовірно, протягом літа 1922 року відбувалися переговори з єпископами про їх підтримку групи «ЖЦ» та ВЦУ, які, на нашу думку, здебільшого не мали успіху. Відомі творці історії обновленської церкви А. Левітін-Краснов та В. Шавров точно охарактеризували ситуацію, що склалася в РПЦ улітку 1922 р.: «Усюди і скрізь на місцях під керівництвом комісарів Красницького, були організовані єпархіальні управління зі священників, що визнали «Живу церкву». У деяких єпархіях це управління очолював архієрей; у тих єпархіях, де архієрей виявлявся непомітним, він звичайно відразу ж «зникав» за важкими воротами місцевості в'язниці. Це, як пояснювали живоцерковники, було завжди цілком випадковим збігом. Потім ВЦУ звільняло його на спочин. Єпархіальне управління явочним порядком брало владу у свої руки» [22].

На початок серпня 1922 р. у «ЖЦ» були деякі успіхи: із 97 правлячих єпископів 37 визнали платформу групи, 36 не підтримало її, 24 зайняли вичікувальну позицію [24]. Серед українського єпископату більшість зайняла вичікувальну позицію і для з'ясування загальної думки щодо подій у церкві екзарх України Михаїл (Єрмаков) вирішує скликати II Всеукраїнський Собор єпископів, кліру та мирян у Києві. Поштовхом до скликання Собору стала також резолюція Першого з'їзду «Живої церкви» у Москві (6-17 серпня 1922 р.), де на засіданні від 6 серпня, заслухавши доповідь протоієрея Адамова «Про вчене чернецтво», було прийнято: «3. Наказується звільнення архієреїв-ченців, які протидіють обновленському рухові. 4. Усіх інших монахів-архієреїв перевести до інших єпархій... 6. Архієреям, що визнали ВЦУ, висловити подяку» [24]. До того ж 15 серпня протоієрей В. Красницький інформував тов. Калініна, що вороги робітничо-селянської влади разом з тим є ворогами й обновленської церкви, тому 34 єпископів, серед яких частина українського екзархату, планувалося звільнити від займаних ними посад [25]. Одним із найбільш яскравих свідчень реалізації «програмного» рішення щодо

ліквідації церковної опозиції є телеграфне розпорядження губкомам секретаря ЦК КПУ Д. Мануїльського: «Збори і з'їзди дозволяти безперешкодно тільки обновленському духовенству і тільки обновленським мирянам. Прихильникам патріарха Тихона не дозволяти ні зборів, ні з'їздів. Заарештовувати й віддавати суду. Необхідно скинути із усіх командних постів усіх прихильників Тихона, противників обновленського руху. Парафіяльні ради підлягають чистці... Створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків (підкреслено в документі. – *О.Т.*)» [26].

Натомість запланований митрополитом Михаїлом вищезазначений II Всеукраїнський Собор провести не вдалося з декількох причин: по-перше, влада не дозволила провести Собор, а лише нараду для обміну взаємною інформацією з питань передбачуваних церковних реформ; по-друге, із 400 запланованих депутатів прибуло лише 84, здебільшого єпископату, за що подія отримала назву «Нарада правлячих єпископів України» [27]. На «Нараді», що відбулася 2-5 вересня 1922 р., один із учасників київський місіонер Гермоген зробив доповідь про московські церковні події та групу «Жива церква». Після тривалих обговорень збори ухвалюють наступне рішення: «...2) від групи «Жива церква» відмежуватися... 4) просити присутніх на зборах членів Собору з поверненням до рідних єпархій, ознайомити із станом питання про «Живу церкву» на місцях пасомих і пастирів» [28]. Прийняття такого рішення фактично вирішило подальшу долю єпископів і поставило їх до іншого, ворожого ВЦУ і радянській владі, табір. З цього приводу у закритому листі ЦК КП(б)У за вересень-жовтень 1922 р. говорилося: «Нарада духовенства, проведена на початку вересня, послужила підтримкою чорносотенного духовенства, що зазнало впливу митр. Михаїла. На превелику силу вдалося прихильникам обновленської церкви на чолі з єпископом Алексієм [Готовцевим]* порушити питання про видалення Михаїла і виступити проти резолюції наради духовенства й єпископського Собору» [29]. Протягом вересня – листопада 1922 р. ідуть масові звільнення українського єпископату Московським ВЦУ і в подальшому арешти, суди та вислання за межі України.

* Алексій (Готовцев) – єпископ Звенигородський, вікарій Київської єпархії. Один із небагатьох представників Київського єпископату, що підтримав «Живу церкву». Спочатку єпископ Алексій прихильно поставився до обновленців, побоюючись нового арешту та засудження. Це було пов'язано з тим, що він єдиний із київського єпископату вже був засуджений Київським губернським ревтрибуналом 21-23 травня 1922 р. за звинуваченням у приховуванні цінностей Михайлівського монастиря, настоятелем якого він був (*Суд над вищим українським духовенством* // Красный Николаев. – 1922. – 28 мая (№ 419). – С. 3.) і до 12 грудня 1922 р. перебував під домашнім арештом у Михайлівському монастирі.

Таврійська єпархія. Одним із перших відчув на собі тиск обновленства єпископат Таврійської єпархії. Саме тут утворилася одна з перших груп «Живої церкви», засновником якої став настоятель Скорбященської церкви м. Сімферополя протоієрей Олександр Ендека. У перші дні розколу він очолив обновленський рух у Криму й опублікував кілька статей у журналі «Живая церковь» та місцевій газеті «Красный Крым».

У червні 1922 р. О. Ендека вирушив до Москви для улаштування зв'язку з ВЦУ й отримання інструкцій. Звіди він повернувся уповноваженим ВЦУ по Кримській єпархії. З мандатом уповноваженого він з'явився до архієпископа Сімферопольського Никодима (Кроткова) з вимогою передати управління єпархією групі «ЖЦ», на що Никодим відповів, що не визнає ВЦУ й оголошує Таврійську єпархію тимчасово автокефальною, тому що через арешт Тихона він нікого не визнає і єпархією керувати буде сам [30].

Єпископ, розуміючи, що перебуває під слідством й у випадку засудження не зможе керувати єпархією, вирішив таємно висвятити собі помічника, який би зміг взяти тимчасове управління православною церквою на півострові у свої руки. Для реалізації цього рішення єп. Никодим у кінці липня 1922 р. викликає з Топловського монастиря до Сімферополя архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував там на спочині під домашнім арештом. 4 серпня вони висвячують протоієрея Олександра Зверева на єпископа Севастопольського з ім'ям Сергій [31].

До цього часу з північних повітів прибуло декілька священиків-обновленців, які зараз же розпочали агітаційно-організаторську роботу й незабаром разом з О. Ендекою, на базі ЦК групи «ЖЦ» під його головуванням, утворили перше Таврійське єпархіальне управління. Також наприкінці серпня ВЦУ замість звільненого на спочин архієпископа Никодима призначило тимчасово керуючим Таврійською єпархією єпископа Ніколая [32].

Разом з наступом обновленства активізувалася діяльність і архієпископа Никодима, що не визнавав розпорядження ВЦУ про своє звільнення. 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві він відкрито у своїй проповіді виступив проти обновленців [33]. Ця обставина прискорила Ревтрибунал Криму щодо звинувачення Никодима і його найближчих помічників у контрреволюційній діяльності, опоріві вилученню церковних цінностей та в інших злочинах проти радянської влади, і вони були вислані до суду в Інкерманський монастир.

Протягом жовтня більшовицька влада активно готувалася до показового процесу над кримським духовенством. 28 жовтня 1922 р. на засіданні президії Кримського обласного комітету партії було

розглянуто питання «Про процес церковників». Президія доручила Агітпропу розгорнути у пресі агітаційну «роботу в момент початку і завершення процесу над священиками». Президія призначила трибунал у складі Порецького, Максимова і Баришева [34].

З 22 листопада до 1 грудня 1922 р. тривало відкрите судове засідання. Головував Порецький, членами суду були Максимов і Баришев, секретарем – Терещенко, державним обвинувачем – Фрідман. Захисники за призначенням – Чарський, Большин, Готольберг, Донської, за згодою – Айзенштейн, Ямпольський і Гуревич. Ключовим обвинувачуваним виступав Кримський єпископат: архієпископ Никодим (Кротков), архієпископ Димитрій (Абашидзе) і єпископ Сергій (Зверев).

Кримське духовенство обвинувачувалося у приховуванні церковних цінностей і «використанні релігійних забобонів з метою протидіяти вилученню цінностей», а також у «нелегальних зборах, підробці документів» і крадіжках.

Архієпископ Никодим на суді тримався бадьоро й незалежно і заявив, що про декрет про вилучення церковних цінностей він знає тільки з газет. Ніякі циркуляри і розпорядження уряду йому відомі не були. А після опублікування декрету в Сімферополі була організована комісія з вилучення церковних цінностей, що і приступила до справи, у зв'язку із чим за його благословенням була влаштована нарада, на яку були запрошені настоятелі усіх церков і по два члени парафіяльної ради від кожної церкви. На нараді обговорювалися заходи, завдяки яким можна було безболісно реалізувати вилучення.

«Незважаючи на те, – відзначав архієпископ, – що комісія не визнала потрібною мою участь, я все-таки говорив у храмі проповіді про необхідність видачі церковних цінностей для голодуючих і благословляв на це інших священнослужителів». Але ініціатори процесу пригадали й відразу процитували постанову владики про охорону церковних святинь від блюзнірського захоплення й наруги... «Наскільки мені відомо, вилучення церковних цінностей у Криму й по всій Тавриді пройшло без чинення опору комісії як з боку духовенства, так і з боку парафіян, а тому обвинувачення в намірі зірвати вилучення вважаю неправильним, як і обвинувачення у протидії цьому вилученню».

У ході судового розгляду владиці ставили багато питань, які часто не стосувалися самого обвинувачення. Для нас особливо цікавим є той факт, що архієпископу були поставлені питання стосовно обновленського руху. Наприклад, пригадали Никодиму і «контрреволюційну» проповідь, виголошену 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві проти обновленців, які завзято прагнули захопити єпархіальну владу. У ній мова йшла про гоніння на християн при імператорі Діоклетіані. Владика говорив:

«Мученики жорстоко страждали, але не відрікалися, більше того, своєю любов'ю до Христа, подвигом віри багатьох навертали з язичества <...>. У той час храми закривалися, книги спалювалися, віруючих виганяли, от і тепер настав такий час – справжнє гоніння на православну віру, нова епоха в християнстві». Далі, кажучи про «Живу церкву», владика попереджував паству і застерігав від насильницьких дій. «Жива церква» прагне відняти у православних храми, і вже, як відомо, з Москви, де немає єдності, приїжджає єпископ, і в нас відбудеться роз'єднання. Новий єпископ буде намагатися залучити віруючих на свій бік, і що ж вийде? <...> Але все-таки поставтеся до нього без злості й нетерпіння. Але хто захоче вступити у групу «Жива церква», нехай подумає. *«Жива церква» несе розкол у наше життя, що й потрібне ворогу роду людського – дияволі* [виділення наше. – О.Т.]. Ви добре знаєте самі своїх пастирів, їхнє служіння Церкві Божій, – розберіться, добре подумавши, хто з них служить Богові істинно-православно. Ви самі повинні вибирати! Я зі свого боку прошу вас не чинити будь-якого насильства стосовно прихильників «Живої церкви», без злості зберегти повний спокій, християнську любов і терпіння – це моє прохання й заповіт» [35]. Як ми бачимо, і під час процесу Никодим залишився стосовно обновленства на тих же позиціях, що й визначило, на наш погляд, рішення суду.

1 грудня 1922 р. слухання справи в обвинуваченні архієпископа Никодима та інших священників єпархії закінчилося. Архієпископ Никодим був засуджений до 8 років позбавлення волі за статтями 86 – п. 1 і 219 і відправлений у Нижегородську в'язницю. Архієпископ Димитрій і єпископ Сергій (Зверев) були засуджені, але до них була застосована амністія. Ряд священників і представників мирян отримали незначні терміни. Основну частину священників було виправдана.

Відразу ж після процесу лідери кримського «оновлення» починають вести переговори з єпископом Сергієм про його перехід до лона обновленської церкви. Відомий кримський дослідник Ю. Катунін висловлює думку, що амністія стосовно єпископа Сергія (Зверева) була застосована за змовою між органами влади і прихильниками «оновлення», які розраховували, що перехід на їхній бік найближчого сподвижника архієпископа Никодима, яким був Сергій, остаточно зміцнить їхні позиції у Криму. Однак Сергій усіяко зволікає з переговорним процесом, а потім, написавши до ВЦУ листа, в якому він відмовився визнати цей орган як керівний у церкві, таємно залишає Крим.

У лютому-березні 1923 р. єпископ Сергій з'являється на Мелітопольщині і спочатку обирає вичікувальну позицію, та навіть заграє з обновленцями. Але 27 червня 1923 р. на обновленському з'їзді Мелітопольського вікаріату

прихильники Сергія зривають прийняття прообновленських рішень і стають на позиції підтримки патріарха Тихона, що, на наш погляд, було пов'язано зі звільненням патріарха й розгортанням широкого тихонівського руху по всій території РСФРР та УСРР. Після цього він починає активну антиобновленську роботу, вказуючи на еретичність обновленців. «Таким чином, – вказує Катеринославське ДПУ, – Сергія необхідно було ізолювати від можливості впливати на церковні справи» [36]. У таємному донесенні Катеринославському губернському відділу ДПУ є такі рядки: «...Єп. Сергій є найшкідливішим і активним ворогом обновленського руху... За його дорученням архієпископ Димитрій (Абашидзе) висвятив декількох осіб у священники, які мають завдання повести енергійну боротьбу з більшовицькою церквою. Єп. Мелітопольський у своїх розмовах з віруючими обвинувачує радянську владу у втручанні у внутрішні справи церкви...» [37]. У вересні 1923 р. Мелітопольський окружний відділ ДПУ констатував: «Єпископ Сергій, що повернувся, веде пропаганду за тихонівську церкву. Пропаганда має успіх. Живоцерковці частково послабшали. **Необхідно єпископа прибрати...** [виділення наше. – О.Т.]» [38]. І вже невдовзі, 8 жовтня 1923 р. єпископ Сергій був заарештований органами ДПУ і направлений до Катеринославського губуправління ДПУ [39]. Єпископа було вислано адміністративним шляхом за межі Катеринославської губернії (Мелітопольська округа була частиною Таврійської єпархії, але за територіально-адміністративним поділом входила до Катеринославської губернії) під нагляд Харківського республіканського ДПУ.

Димитрій (Абашидзе) 11 квітня 1923 р. був арештований у Топловському монастирі й відвезений до Феодосії в арештний будинок, звідки 17 квітня його етапували до Сімферополя у Кримське політичне управління. Через три дні старий архієпископ потрапив до тюремної лікарні. У своєму листі голові РНК Криму С.Г. Саїд-Галієву Димитрій вказував, що «ні під час арешту, ні після нього не було мені оголошено, за що я арештований і в чому обвинувачуюся». Через місяць архієпископ був підданий адміністративній висилці з меж Криму [40]. Місцем свого проживання владика обрав Києво-Печерську Лавру, де прожив до моменту її закриття в 1930-х роках. З виїздом Димитрія (Абашидзе) у Таврійській єпархії не залишилося жодного єпископа, що представляв тихонівський напрям. У такий спосіб опозицію обновленців в особі кримських ієрархів було розгромлено.

Катеринославська єпархія. Майже повністю було зруйновано ієрархію Катеринославської єпархії, що територіально була найбільшою в Україні і включала в середині 1922 р. три губернії: Катеринославську, Запорізьку та Донецьку. Цю територію окормляли чотири архієреї:

тимчасово керуючий архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський), вікарні єпископи: Маріупольський Андрій (Одинцов), Бахмутський і Слов'яносербський Іоанікій (Соколовський) і Павлоградський і Олександрійський Серафім (Силічев).

Збір компрометуючих матеріалів проти єпископів розпочався відразу з початком розколу в РПЦ. Після організації в червні-липні 1922 р. в Катеринославі тимчасового церковного управління на чолі зі священником Письменним і мирянином Бреславським, останні звернулися до трьох єпископів, що мешкали в Катеринославі, Агапіта, Іоанікія і Серафіма з проханням взяти участь у роботі тимчасового комітету, але увесь єпископат відмовився [41]. У результаті, як відзначало Катеринославське ДПУ, для того, «щоб дати можливість розвиватися групі «ЖЦ» за рахунок реакційного духовенства, а також для припинення контрреволюційної діяльності єпископ Агапіт був заарештований... Незабаром після арешту Агапіта були арештовані й Іоанікій та Серафім, за якими також тяглася низка контрреволюційних діянь, у тому числі й у приховуванні церковних цінностей» [42]. Отже, справжні причини, які призвели до арешту єпископів, абсолютно зрозумілі: протидія поширенню груп «Живої церкви» на Катеринославщині.

Першим потрапив під «каральний меч революції» Павлоградський єпископ Серафім (Силічев). З цього приводу Павлоградське Управління ДПУ відзначало, «що робота з розвалу церкви розпочата Окружним ДПУ ще в кінці [явна помилка: в середині. – О.Т.] 1922 року і її результатом стала справа єпископа Серафіма, що поклала фундамент до утворення ініціативної групи «Живої церкви»...» [43].

Насправді ж єпископа було заарештовано в середині липня 1922 р. і звинувачено в контрреволюції, що виявилася в агітації і налаштуванні парафіян проти радянської влади. Слухання справи декілька разів відкладалося. Спочатку його було призначено на 30 липня, але, ймовірно, не вистачало доказів і справу було перенесено на 20 серпня. Протягом трьох днів, 20-22 серпня, відбувалося засідання Губернського революційного трибуналу. Головним пунктом обвинувачення була контрреволюційна агітація шляхом проповіді. Річ у тому, що 21 травня 1922 р. у с. Вербки Павлоградського повіту під час богослужіння у проповіді єпископ зазначив, що «в даний момент із усіх боків ідуть пекельні течії проти церкви; зруйновано багато церков, а в нас із церков забрано все золото, срібло і навіть мідь. Коли запитали нашого пастиря Тихона про вилучення з храму цінностей, то він їм дозволив взяти зайві речі, але вони (комуністи*) забрали з церков усе, навіть мідь. Що ж нам скажуть наші діти? Де ж

* Вставка автора газетної статті.

церкви? Досить мовчати, як зараз, боріться за церкву» [44]. Саме цей фрагмент проповіді й став основним моментом звинувачення.

Але, обговоривши півтора дня проповідь Серафіма, трибунал звертається до питання взаємовідносин єпископа та обновленського руху. Свою відмову співпрацювати з «Живою церквою» Серафим пояснив «незнайомством з програмою ЖЦ». Після цього Голова губревтрибу вказав, що основним питанням програми є поворот убік радвлади, на що отримав відповідь про прийнятність для підсудного даного моменту, але разом з тим, для нього, як єпископа, мають значення і питання неканонічного характеру, які й послужили приводом до утримання від вступу до нової церкви [45].

Незважаючи на досить аргументовану промову захисників, які вимагали якщо не виправдати підсудного, то хоча б засудити його терміном на 6 місяців (обвинувачення вимагало вищої міри покарання), вирок був таким:

«...Вважаючи висунуте обвинувачення Силічеву цілком доведеним і беручи до уваги, що подібного роду проповіді вимовлялися у травні м-ці поточного року, тобто у період вилучення церковних цінностей, найбільшої напруги голоду, процесів про приховування церковних цінностей, і в місцевості, яка знаходилася на воєнному стані, а тому, керуючись пролетарською самосвідомістю і соціалістичною совістю і як матеріалом частиною другою ст. 69 Кримінального кодексу РСФРР, Катеринославський губревтрибунал присудив обвинувачуваного Силічева Леоніда Кузьмича (єпископа Серафіма) до вищої міри покарання – розстрілу.

Беручи ж до уваги, що в даний момент відбувся розкол у церкві, і що князі церкви, подібні Серафіму, втративши будь-який авторитет серед дрібного духовенства і серед віруючих робітників і селян, не можуть бути особливо небезпечними й активними, тому що втратили ґрунт під ногами, трибунал визнав за можливе вищу міру покарання – розстріл, – замінити п'ятирічним позбавленням волі із примусовими роботами із суворого ізоляцією» [46]. Незважаючи на те, що, перебуваючи під арештом, Серафим опублікував відозву про приєднання до групи «ЖЦ», все ж таки його було вислано за межі Катеринославської губернії [47].

За стандартним обвинуваченням було заарештовано Маріупольського єпископа Андрія (Одинцова): «За протидію вилученню церковних цінностей і приховування таких притягнутий до суду Ревтрибуналу... причт Маріупольського Собору з єпископом Андрієм на чолі» [48]. Під час слідства єпископа було завербовано органами ДПУ, завдяки чому після засудження його звільняють за амністією, і він стає одним

із обновленських єпископів. У своєму меморандумі на членів Українського Синоду за жовтень 1923 р. уповноважений V групи таємного відділу ДПУ З. Луньов так охарактеризував єпископа Андрія: «Посвячений у єпископи до обновленського руху, був притягнутий до відповідальності з приводу вилучення церковних цінностей і в цей час завербований ДПУ. Уже кілька місяців очолює Донецьку єпархію як обновленець, підтримуючи зв'язок із ДПУ» [49]. Отже, тут ми спостерігаємо явний успіх у роботі Секретно-оперативного відділу ДПУ з розколу церкви та вербування авторитетного духовенства.

На довгий час затяглося слідство архієпископів Агапіта та Іоанікія, яке тривало більше року. Особливо великі надії покладало ДПУ на архієпископа Агапіта (Вишневського), прагнучи улаштувати величезний відкритий політичний процес. Підстав для цього у чекістів було вдосталь, про що свідчить його характеристика в одному із оглядів: «...єпископ Агапіт, видний чорносотенець, один із визначних керівників колишнього «Союзу руського народу», що втік із Катеринослава з білими і повернувся у 1921 році» [50]. Мотивом до активного збору компрометуючого матеріалу послужила позиція Агапіта стосовно до обновленського руху: «Обновленський рух почав ...поширюватися, але тут серйозним гальмом виявився єпископ Агапіт, що почав енергійно вести роботу проти прогресивної частини духовенства, яка організувалася у групу «Жива церква» [51], до того ж «Агапіт погрожує священикам, що увійшли до Комітету [групи «Жива церква». – *О.Т.*] – позбавленням сану», – повідомляла у серпні 1922 р. радянська преса [52].

Та вже через деякий час позиція впертого архієпископа різко змінюється. Поштовхом для цього, на наш погляд, послужив процес єпископа Серафіма. Розуміючи істинні причини його засудження та побоюючись подібної перспективи для себе й прагнучи зберегти місце Катеринославського архієрея, оскільки його було звільнено від управління єпархією Московським ВЦУ, Агапіт на початку вересня 1922 р. звертається до Катеринославського єпархіального комітету групи «Жива церква» з листом, у якому він визнав усі положення групи та просив Комітет прийняти його в її члени [53]. З цього приводу українська центральна газета «Комуніст» із сарказмом писала: «Колишній Катеринославський архієпископ Агапіт, який нещодавно вів боротьбу проти оновлення церкви, подав заяву про свою повну згоду з програмою «Живої церкви» і про визнання ним справедливості російської соціальної революції. Агапіт просить захувати його до членів «Живої церкви» [54]. Для церковної влади цього кроку виявилось цілком достатньо, і 4 вересня виходить розпорядження ВЦУ про призначення архієпископа Агапіта тимчасово керуючим Катеринославською єпархією [55]. Пізніше,

у свідченні на суді, архієпископ Іоанікій (Соколовський) передасть слова Агапіта після вступу до групи «ЖЦ»: «Душа моя в старій церкві, а тіло в «Живій» [56].

Ситуацію, що склалася, розуміли й фахівці з ДПУ і тому продовжували готувати матеріали до справи. Їхні старання увінчалися успіхом, коли на початку листопада 1922 р. до ДПУ явився один із ченців (ймовірно, єпископ Іоанікій (Соколовський)*, що служив в Архієрейському будинку і розповів про те, що напередодні вилучення церковних цінностей архієпископ Агапіт дав розпорядження ченцям закопати цінні речі в саду [57].

Отримавши цінну інформацію, агенти ДПУ в ніч з 12 на 13 листопада провели обшук в архієрейському саду. Після того, як було перекопано практично увесь сад, у трьох місцях було знайдено дерев'яний ящик вагою в 30 фунтів, дерев'яну діжку, наповнену різним срібним начинням та залізний ящик зі срібними церковними речами. Після розкриття ящиків було знайдено хрести та панагії, усипані діамантами, різне дорогоцінне каміння тощо (близько 500 каратів), золото та близько 9 пудів срібла. Загальна вартість речей на той час вимірювалася у декілька трильйонів рублів [58]. Відразу після обшуку архієпископа було заарештовано й відправлено до в'язниці Губвідділу ДПУ, з приводу чого Начальник Катеринославського ДПУ у своєму звіті відзначав: «На сьогодні архієпископ Агапіт арештований, справа його буде передана до Губревтрибуналу для публічного слухання як таке, що становить величезний політичний і громадський інтерес» [59]. Разом з Агапітом було заарештовано й архієпископа Іоанікія.

На превеликий жаль працівників ДПУ, архієпископ не витримав ув'язнення і через півтора місяця, у перших числах січня 1923 р., помер у в'язниці від висипного тифу (інша назва – тюремний тиф. – *О.Т.*) [60]. Незважаючи на це, розробка даної справи продовжувалася, але як головний обвинувачений виступив архієпископ Іоанікій.

Уперше на архієпископа Іоанікія (Соколовського) органи ДПУ звернули увагу в серпні 1922 р. На відкритті Бахмутського з'їзду духовенства та мирян 23-24 серпня 1922 р. єпископ виголосив антиобновленську промову, в якій «запрошував духовенство згуртуватися навколо нього на користь Вселенської православної церкви. Ним було зазначено, що церква апостольська зганьблена й опоганена, що її хочуть

* За деякими матеріалами (див.: ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 132) та згідно з газетною статтею (див.: *Красный суд. Дело епископа Иоанкия в Верхсуде // Коммунист (Харьков).* – 1923. – 19 декабря (№ 289). – С.5) цим ченцем був архієпископ Іоанікій (Соколовський), що доніс органам ДПУ про приховування цінностей архієпископом Агапітом.

роз'єднати й у Москві відбувся заколот і що всьому цьому необхідно протиставити твердий догмат колишньої православної церкви». Більшість присутніх на з'їзді підтримала заклик Іоанікія [61].

На підставі цього Катеринославське ДПУ направляє відношення Донецькому Губвідділу ДПУ про арешт єпископа Іоанікія. Після арешту в останнього було знайдено значний матеріал проти ВЦУ та «Живої церкви». Працівники ДПУ, отримавши після попереднього слідства підписку та обіцянку про проведення реформ у церкві в душі «Живої церкви», відпустили єпископа на волю [62].

Наступного разу єпископа заарештовують у середині листопада разом із архієпископом Агапітом, про що вже говорилося вище, за обвинуваченням у приховуванні церковних цінностей. Провівши за ґратами сім з половиною місяців, Іоанікій звернувся до прокурора із заявою, у якій «відмежувався», а також засудив усі спроби внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, спрямовані до підриву радянської влади, і запевнив погоджувати свою майбутню церковну діяльність із законоположеннями радянської влади. Заява Іоанікія закінчувалася словами: «Я буду найрішучішим способом боротися із контрреволюційними діяннями серед духовенства, тому що глибоко переконаний, що будь-яке контрреволюційне діяння, зроблене у виправдання церкви, кладе пляму на всю церкву. Я приношу щире каяття у своїй попередній роботі» [63]. У результаті Іоанікія, що знаходився під вартою, було звільнено.

Після свого звільнення Іоанікій налагодив зв'язок із патріархом Тихоном, створив у Катеринославі тихонівське церковне управління і повів енергійну кампанію проти обновленців. Вести роботу проти обновленців Іоанікію було порівняно легко, тому що ґрунт для цього був підготовлений переходом обновленського єпископа Інокентія (Лєтєєва) до патріаршої церкви, звільненням п. Тихона з-під арешту, поганим матеріальним становищем обновленців, а головним чином тим, що навколо Іоанікія створився ореол мученика за правду, що старанно підтримувалося прихильниками патріарха Тихона.

У результаті його діяльності низка священників Катеринославської округи незабаром змушена була принести публічне покаєння і перейти до Тихона. Одночасно, користуючись тим, що в обновленців не було єпископа, Іоанікій в усіх храмах міста улаштовував урочисті архієрейські служіння з гарним хором, прекрасно обставлені. Служіння ці затягувалися іноді до 12 години ночі і перетворювалися в певні демонстрації проти обновленства й антирелігійної пропаганди. Готуючись до суду й можливої висилки, Іоанікій залишає по собі заступника в особі єпископа Онуфрія (Гагалюка), що проживав у Кривому Розі й користувався на Катери-

нославщині колосальним впливом (хоча Криворізька округа належала до Херсонсько-Одеської єпархії. – *О.Т.*) [64].

Така досить активна діяльність архієпископа практично звела нанівець усі старання радянських органів із зміцнення обновленців та груп «Жива церква». У результаті Іоанікія знову заарештовують і в середині листопада 1923 р. розпочинається судове слухання. На засіданні було використано протоколи свідчень архієпископа Агапіта, в яких він викриває діяльність Іоанікія. У свою чергу, останній не залишається у боргу й обливає Агапіта багнюкою*. Катеринославський губернський революційний трибунал засудив архієпископа Іоанікія (Соколовського) та чотирьох ченців до одного року суворої ізоляції та подальшому висланню за межі України [65].

Не упокорившись вироку, засуджені подають касаційну скаргу до Верховного суду, де 18 грудня 1923 р. відбулося слухання справи засуджених. Переглянувши справу про приховування цінностей та знову вислухавши свідчення Іоанікія, який в усьому звинувачував архієпископа Агапіта, суд постановив: стосовно ченців – застосувати амністію та звільнити, а щодо Іоанікія, то його також було звільнено, але позбавлено на 3 роки права перебувати у низці губерній України: Харківській, Донецькій, Катеринославській, Київській та Подільській [66]. Пізніше, у першій половині 1925 р., під час чергового арешту та розслідування справи архієпископа Іоанікія (Соколовського) було завербовано органами ОДПУ та притягнуто до процесу створення нового розколу в українському православ'ї – Соборно-єпископської церкви [67].

Таким чином, станом на кінець 1923 р. у Катеринославській єпархії не залишилося жодного чинного єпископа тихонівського напрямку. У своєму звіті з цього приводу секретар Катеринославського губкому В. Іванов із задоволенням відзначав: «З висилкою видних діячів тихонівського руху обновленство почало дуже повільно посилюватися...» [68]. Дніпропетровський дослідник О. Бойко влучно відзначає, що позбавлене своїх ієрархів та церковної влади катеринославське духовенство опинилося в невизначеній ситуації, яка вимагала формування нової влади. Визнане радянською владою єпархіальне управління «ЖЦ», як вже сформований церковний орган і стало тим «притулком» для більшості православних священників. Саме притулком, бо як свідчать документи органів влади, абсолютна більшість священників залишалася у вічкучальній позиції, тобто були ні «за», ні «проти» «Живої церкви» [69].

* Детальніше див.: Катеринославщина. Суд над «мандритами» і «архимандритами» // Коммунист (Харьков). – 1923. – 22 ноября (№ 266). – С. 5; Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верхсуде // Коммунист (Харьков). – 1923. – 19 декабря (№ 289). – С. 5.

Таким чином, офіційно в кінці 1922 р. – на початку 1923 р. практично все духовенство Катеринославської єпархії опинилося у лавах «ЖЦ».

Херсонсько-Одеська єпархія. В Херсонсько-Одеській єпархії ліквідація непокірного єпископату відбувалася за схожим сценарієм. У середині 1922 р. єпархією управляли єпископи: тимчасово керуючий Одеською єпархією Феодосій (Феодосієв), вікарії: Тираспольський – Алексій (Баженов), Миколаївський та Херсонський – Прокопій (Титов), Ананівський – Парфеній (Брянських) та Єлисаветградський – Павло (Колосов), які, хоча і не виступали відкрито проти «живоцерковців», все ж зайняли вищі позиції і не підтримали ідей оновлення церкви. У зв'язку з цим органами Одеського та Миколаївського Губвідділів ДПУ усім п'ятьом було інкриміновано карні справи.

Протягом вересня-жовтня 1922 р. Одеська комісія при Губкомі КП(б)У, що працювала над розколом РПЦ, переймалася справами захоплення церковної влади обновленством, поширенням їх ідеологічної платформи, контролем над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ.

Найбільшого розголосу набула справа єпископа Тираспольського Алексія (Баженова). Для того, щоб змусити його співпрацювати з органами ДПУ, щодо нього порушили кримінальну справу, яку після відповідної «розробки» передали до Одеського Губревтрибу. В результаті 11 вересня 1922 р. перед судом (воєнне відділення?!) постав увесь колишній склад духовної консисторії періоду 1919-1921 рр.: єпископ Алексій (Баженов) – голова єпархіальної ради та члени: протоієрей Белявський, священник В. Дубіневич і громадянин Д. Спаський. Усіх звинувачували у саботажі, який виразився у систематичному невиконанні декретів радянської влади щодо відокремлення церкви від держави, які категорично забороняли виконання шлюбозрозлучних справ і пов'язаних з ними судово-розшукових формальностей (стягування зборів, допит свідків, приведення їх до присяги, виклик за повістками і т. д.), й ігнорували акти цивільного розлучення. Надалі суд змінює формулювання обвинувачення, звинувативши усіх підсудних у контрреволюції (?) [70].

Слід відзначити, що єпископ Алексій визнав себе винним, але лише в тому, що «як начальник єпархіальної ради, яку він очолював, він стояв не на висоті, через непоінформованість і незнання законів, але він не брав участі у розборі документів, що стосувалися розлучень. У колегії, що розглядала ці справи, був окремий голова. Після від'їзду митрополита Платона, покладене на нього завдання в 1919 і 1920 роках було далеко нелегким, і він не міг за всім устежити» [71].

На четвертий день судового засідання до підсудних приєднують канцеляриста Чистякова як співучасника у контрреволюційних справах,

а на п'ятий, після допиту свідків, – суд вирішує притягнути до відповідальності і єпископа Феодосія як контрреволюціонера [72].

Ми припускаємо, разом з миколаївською дослідницею О. Балягузовою, що можливо саме на цьому етапі (5-6 день судового засідання) єпископ Алексій згодився співпрацювати з органами ДПУ, або ж вирішив підтримати обновленську церкву в єпархії. Про це свідчить і зміна ставлення до єпископа Алексія з боку журналістів газети «Известия»: «Єпископ Алексій – такий гладкий, випестуваний, спокійний, з променистими очима, в яких так важко відразу помітити глибокий самообман... Архієпископ Феодосій – дволикий та двоєдушний чорносотенець..., [а] єдиний вогник у цьому болоті – єпископ Алексій. Єдина людина – і та напівжива, отруєна чадом глибокої ріки (йде мова про релігію. – *О.Т.*) проти самої себе» [73].

На шостий день засідання головна увага суду була зосереджена на з'ясуванні ставлення підсудних до «Живої церкви», хоча ніякого стосунку до самої справи вона не мала, що свідчить про те, що радянські органи через Губревтрибунал вирішили змусити підсудних, насамперед єпископа Алексія, визнати «Живу церкву» і взагалі необхідність обновленської програми реформ у РПЦ.

У своїх відповідях Алексій сказав саме те, що, ймовірно, вимагали від нього органи ДПУ: «Я визнаю необхідність у «Живій церкві». Цей рух викликаний невдоволенням у тій частині духовенства, яка, зустрівши реформи церкви після революції, переконалася, що вони в життя не провадяться й усі залишаються на папері. Останнім часом невдоволення це росло. Особливо невдоволення виявилось у момент вилучення церковних цінностей. Певна група духовенства зажадала усунення патріарха, і він був відкликаний. Церква стала керуватися на колегіальних засадах. От із цього часу і виникає питання про «Живу церкву». Програма її – скликання Собору, але з тим, що намічені реформи підлягають провадженню в життя негайно, до його скликання. У програму цю входить також і умова *можливості контакту церкви з радянською владою*».

Надалі єпископ Алексій продовжував: «Маю сказати, що в цьому пункті я трохи розходжуся з прихильниками «Живої церкви». Я вважаю, що проведення реформи церкви до скликання Собору неможливе. Інші ж ставляться до цього питання інакше».

Надалі на питання суду: «А чому Ви не взяли на себе ініціативу заснувати в Одесі «Живу церкву»? – єпископ відповів:

– Я був позбавлений права ініціативи за своїм положенням, тому що я перебуваю у підлеглих. Крім того, я не маю достатньої інформації з цього питання.

– Але Ви припускаєте, після з'ясування умов, узяти участь у ній?
– Безумовно. Я думаю, що питання про організацію в Одесі «Живої церкви» днями з'ясується.
– Значить, Вас питання це цікавить?
– Безумовно. Я завжди цікавився ним, а також українським рухом. У питанні «Живої церкви» мені не вдалося з'ясувати справжньої її програми» [74].

Внаслідок такої поведінки Алексія на суді вирок був досить м'яким. Белявського засуджено на 3 роки, Баженова на 2 роки і Дубіневича на півтора року громадських примусових робіт без суворої ізоляції. При цьому покарання стосовно Баженова, «з огляду на визнання ним своєї провини і **заявлену ним готовність спокутувати свої провини напрямом своєї діяльності** (виділення наше. Треба читати: *згоду на підтримку «Живої церкви» – О.Т.*) надалі до освіти народних мас і вигнанню неучтва, вважати умовним і належним до приведення у виконання на випадок здійснення ним тотожного або однорідного злочину протягом трьох років» [75].

Після завершення судового процесу органи ДПУ вирішили або «висвятити через своїх колег у Москві» протоієрея Прозоровського (на думку автора – це майбутній обновленський архієпископ Рафаїл (Прозоровський)), який співпрацював з органами Одеського ДПУ, або ж підтримати кандидатуру Алексія, змусивши його підписати домовленість про співпрацю з органами політуправління. Оскільки висвятити Прозоровського не вдалося, ставка робиться на Алексія (Баженова) [76].

30 вересня 1922 р. на засіданні «Комісії по боротьбі з антирадянськими партіями» представник Одеського ДПУ повідомляв, що посаду єпископа має бажання зайняти Алексій, але він «запеклий противник «Живої церкви», оскільки «публічно заявив, що йти проти канонічних прав не бажає», і тому можна згодитися на кандидатуру єпископа Алексія з тим, щоб «через тиждень його скинути». На цю пропозицію згодився і секретар Одеського губкому Одинцов, вказавши, що «кандидатура Алексія як кар'єриста допустима», з чим «Комісія» повністю погодилася [77].

Таким чином, на чолі Одеської єпархії обновленського напрямку опинився єпископ Алексій (Баженов), незважаючи на те, що його, разом із єпископами Феодосієм та Прокопієм було звільнено на pokій постановою ВЦУ від 16 вересня 1922 р. [78].

Що стосується Феодосія (Феодосієва), то, як вже зазначалося вище, проти нього було вирішено порушити кримінальну справу за звинуваченням у контрреволюції. Кримінальна справа була необхідна, на наш погляд, насамперед, для того, щоб залякати єпископа і змусити

його якщо не співпрацювати з ДПУ, то хоча б не виступати відкрито проти «ЖЦ».

На засіданні вищезгаданої «Комісії» від 23 вересня 1922 р. було прийнято рішення не допустити Феодосія до обрання його Одеським єпископом, але при цьому й «не вести проти Феодосія ніякої кампанії» [79]. Розуміючи своє складне становище, Феодосій взагалі не з'явився на збори духовенства та мирян і заочно відмовився від заняття «революційної посади» єпископа, посилаючись на свою хворобу [80].

6 грудня 1922 р. на розпорядчому засіданні Особливої сесії нарсуду справа архієпископа Феодосія (Феодосієва) за звинуваченням за ст.ст. 123 та 124-1 була закрита у зв'язку з амністією, присвяченою на честь п'ятої річниці Жовтневої революції [81]. Відразу після цього архієпископ отримує довідку про свою амністію і на початку 1923 р. тікає до Польщі, де отримує посаду єпископа Віленського та Литовського [82].

Не оминув «каральний меч революції» й Одеських вікаріїв – Єлисаветградського єпископа Павла (Колосова), Херсонського та Миколаївського Прокопія (Титова) й Ананьївського Парфенія (Брянських).

Першим серед них постраждав єпископ Павло. Уже навесні 1922 р. разом з іншими 32 громадянами він потрапив на лаву підсудних за обвинуваченням у приховуванні та недопущенню вилученню церковних цінностей, але був звільнений [83]. Ймовірно, на наляканого єпископа розраховувало Єлисаветградське ДПУ, коли в середині серпня розпочалася активна робота з розколу духовенства. Для проведення лінії «Живої церкви» тут була організована група прогресивного духовенства, яка провела 22-23 серпня 1922 р. передвибірчий з'їзд духовенства та мирян вікаріату, але обновленські ідеї не знайшли на ньому підтримки. Єлисаветградський вікарій Херсонсько-Одеської єпархії Павло (Колосов) не підтримав «ЖЦ», внаслідок чого проти нього розпочалася шалена агітаційна кампанія у радянській пресі [84] (Миколаївська дослідниця О. Балягузова помилково стверджує, що після з'їзду проти нього було порушено кримінальну справу у звинуваченні в приховуванні церковних цінностей та протидії виконанню Декрету про їх вилучення, що не відповідає дійсності, оскільки, про що вже говорилося вище, суд відбувся у травні 1922 р. Ймовірно, дослідниця не уважно прочитала газетну статтю і не володіла іншими джерелами. Див.: [85]). Не забарилося й Московське ВЦУ, яке восени того ж року поспішило відправити єпископа Павла на покій.

29 листопада після закінчення з'їзду прогресистів, що відбувся у м. Єлисаветграді, президія комітету «ЖЦ» у складі 4-х священників одержала від єпископа Павла письмове благословення на передачу

усіх справ колишнім духовним правлінням комітету «ЖЦ», а правління наказано було ліквідувати. Його ліквідація, незважаючи на опір його членів протоієреїв Романовського, Купчевського та інших «реакційних попів», для обновленців пройшла вдало [86]. Але вже в грудні 1922 – січні 1923 р., за наказом єпископа Павла (Колосова), який вирішив твердо триматися лінії підтримки патріарха Тихона, було організоване нове Духовне правління. При цьому ДПУ повідомляло, що «ліквідувати і притягти до відповідальності осіб за незаконне відкриття не видавалося можливим, тому що група «ЖЦ» як незареєстрована у відділі управління вважається неофіційною і неоголошеною в пресі» [87].

На початку лютого 1923 р. указом екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) єпископа Павла (Колосова) було відправлено на покій, а на його місце 4 лютого у Києві висвячено молодого та енергійного настоятеля Криворізького Нікольського храму архімандрита Онуфрія (Гагалюка) [88].

6 лютого 1923 року єпископ Онуфрій прибув до Єлисаветграда, і вже через декілька днів до нього прийшов уповноважений обновленського ВЦУ Трофим Михайлов і запитав: якої він дотримується церковної орієнтації? Єпископ Онуфрій відповів: «Я не визнаю і ніколи не визнаю ВЦУ і його «архієреїв» та «ієреїв» і підкоряюся лише безпосереднім канонічним начальникам – митрополиту Михаїлу й єпископу Прокопію [Титову]» [89].

Наступного дня після візиту уповноваженого єпископ Онуфрій був заарештований і відправлений до в'язниці – спочатку Єлисаветграда, а потім Одеси. Його звинуватили в тому, що він, приїхавши, не зареєструвався в адмінвідділі НКВС, як того вимагали тогочасні порядки, очолив незареєстроване місцеве церковне управління та у шпигунстві, бо Онуфрій із зацікавленням розпитував співробітника ДПУ, який прийшов його брати під арешт, про організацію, в якій він служить (але головною причиною була відмова підтримки з його боку обновленського руху) [90].

У той час, коли єпископ Онуфрій перебував у в'язниці, повноваження тимчасово керуючого Єлисаветградським вікаріатом узяв на себе єпископ Павло (Колосов). Він продовжив тактику попереднього керівництва і розгорнув боротьбу з обновленством, про що з обуренням писала центральна газета «Коммунист»: «Жива церква» в Єлисаветграді подає слабкі ознаки життя. Зате купка запеклих чорносотенців на чолі з єпископом Колосовим виявляє активність, чинить завзятий опір обновленському рухові у церкві...» [91]. Але активна боротьба та перебування у в'язниці підірвали і так слабе здоров'я єпископа і в середині 1923 р. Павло (Колосов) у 70-річному віці йде з життя.

15 травня 1923 року єпископа Онуфрія було звільнено із Одеської в'язниці за умови, що він виїде за межі Одеської губернії. У доповіді патріарху Тихону єпископ писав про цей період свого церковного служіння: «Я обрав за місце проживання місто Кривий Ріг, де був настоятелем головної церкви – Миколаївської – у сані архимандрита до призначення мене єпископом Єлисаветградським. Становище міста Кривого Рогу особливе. Він у цивільному відношенні належить до Катеринославської губернії, але у церковному – до Херсоно-Одеської єпархії, а саме, Миколаївського вікаріату. У місті Кривому Розі я після одеського ув'язнення, деякий час відпочивав, але незабаром уже почав боротьбу з ВЦУ. На початку червня я направив відозву до православного духовництва і мирян своєї Єлисаветградської єпархії, якої я вважав себе по праву єпископом; у відозві я закликав їх ні в якому разі не визнавати так зване ВЦУ і його «архієреїв» і «ієреїв», тому що всі вони зі своїм ВЦУ пішли з церкви і є неправославним товариством. Убоге моє послання отримане було і поза мою єпископією і, за чутками, мало значення... У даний час, живучи у місті Кривому Розі, я труджуся над об'єднанням усієї Криворізької округи в один православний вікаріат...» [92].

Незабаром після приїзду до Кривого Рогу Онуфрій завоював там симпатію всього населення. За характером аскет, він поводився як справжній подвижник, усі пожертви і гроші роздавав, залишаючи собі найменшу частину для їжі, більшість свого часу він проводив серед бідних, у церквах під час проповідей вимовляв жагучі промови проти обновленців, які знущаються з православної церкви, при поїздках по селах Онуфрій закликав мирян до покаяння і т. д. і т. п. Подібного роду діяльність створила Онуфрію в короткий час славу ледве чи не святого й тому його діяльність проти обновленців протікала особливо плідно. Через 2-3 місяці після приїзду до Кривого Рогу обновленство, неспроможне втримувати його натиск у Криворізькій й Олександрійській округах, починає остаточно розвалюватися [93].

Органами радянської влади «вживалися заходи до припинення богослужіння ним у церквах, але на все він відреагував негативно, відповідаючи, що всі ваші дії є зазіхання на релігію і т. д. і рішучим способом відмовився від підписки всіх запропонованих умов. Перехоплено кілька каяттів живістів перед цим єпископом... Він користується великою популярністю як серед священного культу, так і віруючих мас. У вересні місяці скликається з'їзд живістами, і ми не гарантовані від того, що він не буде зірваний цим запеклим реакціонером. Зараз його відвідують священники (тихонівці) із усіх кінців України, про що сповіщений губком...» [94], – доповідав Криворізький окрпартком у серпні 1923 р.

У результаті такої незговірливості єпископа Онуфрія Криворізьке ДПУ вирішує його ізолювати. 16 жовтня 1923 року він був заарештований. Приводом для арешту послужило його послання до пастви, у якому владика застерігав віруючих від навернення до живоцерковників-обновленців. Це послання було розцінено як антирадянське, і єпископ був відправлений до катеринославської в'язниці, а відтіля – до Харкова. Після його арешту з Кривого Рогу та цілої низки сіл були направлені до Харкова кілька делегацій до ВУЦВК, Раднаркому, особисто Петровського із клопотанням про звільнення Онуфрія. Делегації ці мали прохання з десятками тисяч підписів, для їхніх поїздок були зібрані великі суми грошей, переважно, серед сільського населення, але коли із усього цього нічого не вийшло, то інтерес до нього почав потроху слабшати, оскільки, що з-під арешту Онуфрій був звільнений і залишився в Харкові, пов'язаний підпискою про невиїзд [95].

Особливі надії Миколаївським губернським ДПУ покладалися на Миколаївсько-Херсонського єпископа Прокопія (Титова). Останній зайняв вичікувальну позицію і не виступав відкрито проти «Живої церкви». Кореспондент газети «Красный Николаев» писав з цього приводу: «У всякому разі, можна сказати, що він [Прокопій] дотепер офіційно не висловився з питання про церковний рух. Якщо ж узяти до уваги, що ми маємо певні розпорядження Вищого Церковного Управління про негайну перебудову церкви на місцях, що не може бути невідомим єпископу Прокопію, то можна дійти висновку, що в його особі якщо ми і не будемо мати союзника, то у всякому разі він і не супротивник руху» [96]. Але кореспондент помилився. Прокопій побував на Київському Соборі єпископів України 2-5 вересня 1922 р., де було прийнято рішення не підтримувати групу «ЖЦ», й у разі неповернення патріарха Тихона підтримати групу «Союз церковного відродження» митрополита Антоніна (Грановського) [97]. У Києві Прокопій, ймовірно, зустрічався з князем Львовим [98], який був активним провідником обновленського руху і, можливо, йому було запропоновано підтримати обновленський рух, але він відмовився співробітничати з обновленцями.

У результаті Миколаївський губком КП(б)У та губвідділ ДПУ вже 3 вересня 1922 р. дають розпорядження Херсонському ДПУ «будь-яким способом не допускати поширення ідей антонінівської платформи єпископом Прокопієм та запобігти впливові останнього на село; повести широку агітацію з викриттям антонінівської ідеї, як явно чорносотенної» [99].

Уже через два тижні у газетах з'явилися категоричні публікації: «єпископ Прокопій... є тим же чорносотенцем і вірним послідовником

Тихона, що пішов «на покій»; ...оточений буржуазними дамами і поміщиками, в особі священика Скадовського, проводить одноособове диктаторство з переміщення рядових священиків і висуванню на сан священства знайомих і родичів наближених дам. Ці дами на правах «мироносиць» пестять і балують Прокопія всіма принадами життя. Чистота в покоях Прокопія бездоганна, тому що вона наводиться щодня наближеними дамами...» [100].

Його категоричну відмову від співробітництва підтверджує й указ ВЦУ у Москві від 16 вересня 1922 р. про звільнення єпископа Прокопія [101]. Але єпископ категорично заявив, що «тримає курс на автономію української церкви, стоїть за підпорядкування екзарху українському і за повну незалежність від ВЦУ й тому розпорядженню ВЦУ не підкоряється» [102].

Виходячи з політики єпископа Прокопія, органи ДПУ та НКВС усіма силами намагаючись закріпити позиції обновленства та ізолювати непокірного ієрарха, швидко порушують справу з обвинувачення єпископа у контрреволюційній діяльності, що «виявилася у наданні допомоги міжнародній буржуазії в її боротьбі з радянською владою, у використанні релігійних марновірств темних мас, з метою повалення робітничо-селянської влади» [103].

16 лютого 1923 року єпископ Прокопій був заарештований і ув'язнений у херсонську в'язницю. Оскільки єпископ користувався значною популярністю серед віруючих та духовенства Херсонщини, то останні неодноразово клопотали перед прокуратурою про взяття Прокопія на поруки, але отримували відмову [104]. У липні 1923 р., боячись народних хвилювань та різного роду ексцесів, єпископа Прокопія таємно перевозять до одеської в'язниці [105].

Перше слухання справи Прокопія відбулося 12 серпня 1923 р.* у карному відділі губсуду за обвинуваченням у релігійній пропаганді проти радянської влади. У зв'язку з тим, що з показань підсудного з'ясувалося, що в 1919 р. під час захоплення Херсона денікінцями, єпископ Прокопій служив молебні про дарування їм перемоги над Червоною армією і вимовляв промови із закликом до продовження боротьби проти радянської

* У всіх сучасних агіографічних творах про життя та діяльність Прокопія (Титова) період 1923 р. практично не висвітлений і про цей суд не згадується, оскільки автори помилково стверджують, що єпископа було перевезено з Херсона до Одеси 26 серпня 1923 р., а матеріалами про судові засідання вони взагалі не володіли. Для прикладу див.: Дамаскин (Орловский), игумен. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. – Книга 5. – Тверь: ООО «Издательский дом «Булат», 2001. – С. 341-364; Доненко Н., протоиерей. Наследники Царства. – Симферополь, 2000. – С. 253-284.

влади, прокурор порушив клопотання про відкладення справи і направлення її до досліджування за 61-ю статтею Кримінального кодексу УСРР. Суд після нетривалої наради ухвалив справу відкласти й направити на досліджування [106].

Згодом, викладаючи слідчому історію свого арешту в Херсоні, владика Прокопій казав: «У 1923 році у зв'язку з появою в церкві обновленства, до якого я через свої переконання не приєднався, я був притягнутий до суду за сприяння білим; мене обвинувачували у тому, що я для білих улаштовував молебни і збір пожертвувань. Останні влаштовували в церквах, але не за моїм наказом, а за розпорядженням керуючого єпархією єпископа-вікарія Алексія (Баженова), що зараз служить обновлєнським митрополитом у Казані. Він до відповідальності притягнутий не був, тому що був тоді вже обновленцем» [107].

Суд над Прокопієм постійно відкладався. Спочатку планувалося провести його у кінці листопада 1923 р., про що гучно повідомляла радянська преса [108], але остаточно його було проведено у квітні-травні 1924 р. Судове засідання досить ретельно готувалося і навіть стало предметом обговорення на першому засіданні новоутвореної Антирелігійної комісії при Одеському губкомі від 9 квітня 1924 р., де губпрокурор Чернявський інформував членів комісії про майбутній процес над єпископом Прокопієм і вказав, що «суд буде відбуватися не під час Великодня, в робітничому районі, склад суду і звинувачення будуть – не євреї, окрім захисту, серед яких, можливо, будуть останні» [109]. Отже, як бачимо, радянська влада, враховуючи величезну популярність єпископа, остерігалася будь-яких ексцесів з боку віруючих.

6 липня 1924 р. у газеті «Херсонский коммунар» з'явилася стаття «Среди церковников», у якій повідомлялося про суд над єпископом: «Суд виніс вирок, яким визнав, що контрреволюційна робота єпископа Прокопія, яка проводилася з надзвичайною хитрістю і непримиренністю, цілком встановлена, і засудив єпископа Прокопія (громадянина Титова) до розстрілу, але, увійшовши в обговорення цього питання про доцільність застосування цієї міри до засудженого, і з огляду на п'ятирічну давнину злочину, а також ту обставину, що при теперішньому, цілком міцному становищі радянської влади, Титов не є небезпечним для республіки, суд визнав можливим замінити розстріл довічним вигнанням за межі УРСР з конфіскацією майна» [110]. 12 січня 1925 року Прокопій (Титов) був звільнений і виїхав до Москви. Таким чином, надія Одеського ДПУ на Прокопія на виправдалася.

Справа Ананівського єпископа Парфенія (Брянських) для Херсонсько-Одеської єпархії пройшла досить тихо. Балтське повітове управління ДПУ, готуючись до проведення волосних з'їздів духовенства й мирян

для визнання платформи «ЖЦ» і знаючи про негативне ставлення єпископа до обновленського руху, в кінці 1922 р. заарештувало Парфенія й відправило до одеської в'язниці. Арешт останнього особливого хвилювання серед мирян не залишив: «багато віруючих хвилюються з приводу арешту єпископа Парфенія у зв'язку із чутками про те, що Парфеній утримується під вартою в жахливих умовах і захворів..., однак арешт його на селян не особливо й різко вплинув», – інформувало Балтське ДПУ в середині січня 1923 р. [111]. Після перебування у в'язниці протягом кількох місяців Парфенія було вислано адміністративним порядком за межі Одеської губернії й він оселився у Києві, а згодом був відправлений до Москви без права виїзду [112].

Отже, й Одеська єпархія, станом на кінець 1923 р., була обезглавлена і керувалася висланими єпископами шляхом листування. І хоча в результаті виконаної роботи юридично на початку 1923 р. всі парафії РПЦ опинилися під управлінням Вищого Церковного Управління, але фактично «наскоком» обновленство та організацію груп «Живої церкви» прищепити не вдалося.

Подільська єпархія. Географічно близькою до Херсонської була Подільська єпархія. На початку 1922 р. вона складалася з п'яти вікарних округів: Подільська єпархія на чолі з архієпископом Пименом (Пеговим) з центром у м. Кам'янець-Подільському, Вінницький вікаріат (м. Вінниця) очолював єпископ Амвросій (Полянський), Проскурівський (м. Проскурів) – Валеріан (Рудич), Балтський (м. Гайсин) – Герасим (Строганов), Могилів-Подільський (м. Ямполь) – Лоллій (Юр'євський) [113].

На відміну від більшості інших єпархій, на Поділлі чекістам вдалося підкорити більшість єпископату РПЦ. При цьому головного удару було завдано голові Подільської єпархії архієпископу Пимена, який органами ВУНК характеризувався як «видатний єпископ, людина залізної волі, страшний поборник православія і проти українізації стоїть грудьми, сидів у тюрмі [часів національних урядів. – *О.Т.*] за агітацію проти Кирило-Мефодіївського братства» [114]. Яким чином Подільському губвідділу ДПУ вдалося завербувати архієпископа, достеменно невідомо, але з розрізнених джерел можна відтворити таку картину розвитку подій.

Проводячи в життя розпорядження Центру про створення на Поділлі обновленських груп «Жива церква», ДПУ активно насаджувало в середовищі духовенства своїх освідомлювачів та сексотів, щоб «постійно направляти роботу для розколу та ворожнечі єпископської церкви» [115]. Лише після утворення у Києві ВУВЦУ і натиску з боку групи «ЖЦ» через уповноваженого, який був співробітником ДПУ, Пимен виїжджає в кінці лютого – на початку березня 1923 р. до Києва, де, ознайомившись із справами, приєднується до обновленського руху. Враховуючи той

факт, що приблизно на початку 1923 р. архієпископ Пимен вже співпрацював з Подільським ДПУ (див. меморандум (характеристику) членів Українського Синоду від пом. уповноваженого V групи таємного відділу ДПУ З. Луньова від 14.11.1923 р. [116]) то, на нашу думку, в Києві він зустрічався із співробітниками ДПУ, які й окреслили його подальшу роботу.

Після приїзду на Поділля архієпископ Пимен сповіщає усіх вікарних єпископів про своє рішення й перехід єпархії на обновленську платформу. Частина єпископату – помічник Пимена у Кам'янецькій окрузі єпископ Адріан (Анцино-Чекунський) та єпископ Могилів-Подільський Лоллій – підтримують свого авторитетного керівника (єпископ Балтський Герасим був завербований Балтським ДПУ ще восени 1922 р., і його вікаріат перейшов до Одеської єпархії, про що див. нижче. – *О.Т.*), а Вінницький – Амвросій та Проскурівський – Валеріан відмовилися [117]. При цьому останній відкрито виступив проти Пимена та ВУВЦУ, заявляючи, що Пимена «підкупив Київський відділ ДПУ» [118].

Зважаючи на такі обставини, проти Амвросія та Валеріана було порушено кримінальні справи і приблизно у травні-червні 1923 р. їх було заарештовано [119].

Проскурівського єпископа Валеріана (Рудича) було обвинувачено в контрреволюційній діяльності й відправлено у липні 1923 р. разом із справою до Харкова у ДПУ УСРР [120]. Деталі арешту та обвинувачення нам невідомі.

Єпископа Вінницького Амвросія (Полянського) заарештували на початку червня 1923 р., і вже 27 червня було видано постанову у справі. Амвросія обвинувачували в антирадянській діяльності за кількома статтями: а) вираження симпатій до денікінщини; б) переховування низки осіб колишніх офіцерів старої і добровольчої армії; в) дискредитація радянської влади [121].

Справа була невеликою за обсягом і базувалася винятково на свідченнях сексотів та свідків. Для нас є цікавим пункт 3 обвинувачення, яке формулювалося таким чином: «3) Звинувачений Полянський Олександр, будучи єпископом Вінницької округи, відкрито заявив, що обновленський рух духовенства підтримується цивільною владою і що усі архієреї-обновленці є спільниками органів ДПУ – тим самим дискредитував радянську владу, користуючись своїм високопоставленим духовним становищем, такий злочин передбачений 73 статтею Кримінального кодексу» [122]. У результаті слідчий дійшов висновку, що «перебування обвинуваченого Полянського Олександра на Подолі внаслідок його великого впливу на маси віруючих – неприпустимо» [123].

Отже, ми бачимо, що причиною справи архієпископа був, насамперед, виступ проти обновленців, яких він відмовився підтримати. Слідчі, не маючи достатніх доказів і матеріалів для публічної судової справи, вирішили вислати єпископа Амвросія до Харкова разом із справою на розгляд ДПУ УСРР [124].

У Балті – місці перебування вікаріального єпископа Подільської єпархії Герасима (Строганова) – повітовий відділ ДПУ також активно готував процес для вербування духовенства, зокрема єпископа. Для початку в середині серпня 1922 р. у Балті було проведено показовий «процес 75-ти священників», яких звинувачували у контрреволюційній агітації, поширенні провокаційних чуток і приховуванні церковних цінностей. Звинувачених засудили до п'ятирічного ув'язнення без права амністії [125]. Цей процес був першим кроком у створення «радянського духовенства».

У вересні 1922 р. ДПУ розпочало активну роботу з насадження обновленських ідей серед священства. У своєму політичному звіті за жовтень-листопад 1922 р. голова Балтського паркому повідомляв: «Особливе місце в роботі повіткому посідає питання про розкол церкви. За звітний час нашою «трійкою» [спеціальна комісія з трьох осіб при партійному комітеті КП(б)У, що займалася справами розколу церкви та антирадянськими партіями. – *О.Т.**] була виконана велика підготовча робота з пошуку «відповідних» попів, підготовки до з'їзду «Живої церкви». З'їзд був призначений на 14 листопада; до цього часу ми підігнали процес над єпископом Балтським Герасимом [Строгановим] і його братією за обвинуваченням у порушенні декретів радянської влади стосовно відокремлення церкви від держави (ведення справ із розірвання шлюбу за старим зразком і т. д.). Увесь з'їзд у повному складі був присутній на цьому процесі, що взагалі привернув увагу широких робітничих і селянських мас. Цей процес ми достатньою мірою використали з метою розкладання церкви й антирелігійної пропаганди. Ми змусили єпископа і його оточення відкрито перед усім народом покаятися в усіх гріхах проти радянської влади, проти робітників і селян. Єпископ і братія були засуджені, звичайно, але ґрунт [для поширення «Живої церкви»] був підготовлений.

З'їзд, що відбувся переважно з прихильників старої церкви, швидко «переорієнтувався» і більшістю прийняв статут «Живої церкви», було обрано бюро для управління церквою у Балтському повіті, куди ввійшли

* Детальніше див. роботу автора: Тригуб О.П. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 435-444.

здебільшого «наші» попи, гарячі прихильники «Живої церкви». Так благополучно закінчилася наша кампанія із повалення старої церковної олігархії і заснування нової «Живої церкви». Тепер готується кандидатура в єпископи із членів «Живої церкви» [126]. Шукати нову кандидатуру для Балтського обновленського вікаріату не довелося, оскільки єпископ Герасим згодився співпрацювати з обновленцями, внаслідок чого був виправданий та очолив обновленську Балтську єпархію, яка за рішенням з'їзду була приєднана як вікаріат до Одеської єпархії із центром у м. Балта [127].

У результаті, як констатувало Подільське ДПУ, «в губернії після вислання єпископів Амвросія і Валеріана не стало керівників тихонівщини...» [128]. Але насправді значною кількістю парафій, що не визнали позиції Пимена й не приєдналися до «Живої церкви», продовжували керувати вислані єпископи: «...за тихонівською течією верховна влада належить висланим єпископам Амвросію і Валеріану» [129], які підтримували через «благочинних» зв'язок із духовенством Подолії, направляли директиви, промови тощо (про це ДПУ отримувало інформацію від своїх сексотів та у результаті перлюстрації кореспонденції духовенства) [130].

Волинська єпархія. До 1921 р. Волинська єпархія була однією із найбільших в Україні. Після радянсько-польської війни, відповідно до Ризького договору (18 березня 1921 р.), більша частина Волинського краю відійшла до Польщі. У такий спосіб Волинська єпархія виявилася розділеною на дві частини: польську і радянську. В 1922 р. у Польщі утворилася Волинсько-Кременецька єпархія на чолі з колишнім вікарієм Кременецьким єпископом Діонісієм (Валединським). На чолі Волинської єпархії в Радянській Україні, яка залишилася лише з одним Острозьким вікаріатом, став колишній Володимир-Волинський вікарій єпископ Фаддей (Успенський) та вікарій Острозький архієпископ Аверкій (Кедров).

У листопаді 1921 року єпископ Фаддей був заарештований у Житомирі Волинською ГубНК за обвинуваченням в участі у повстанському русі на Волині. 30 грудня 1921 р. єпископа перевезли до Харкова із слідчою справою, де начальник секретного відділу Волинської НК Шаров подав свою особливу думку: «Єпископ Фаддей як вища духовна особа у Волині... що діяла, безумовно, на шкоду радянської влади, у жодному разі не може бути повернутий на Волинь. Зі свого боку, вважав би його політично неблагонадійним; як такого, що перебуває на Волині більше п'ятнадцяти років і користується значним авторитетом серед місцевого населення, вислати за межі України у розпорядження вищого духовенства РСФРР під негласне спостереження місцевих органів НК» [131].

25 лютого 1922 р. після допиту ВУНК, розглянувши справу єпископа, ухвалила: «...вислати єпископа Фаддея у розпорядження патріарха Тихона з правом проживання тільки в одній із центральних північних губерній РСФРР і Західного Сибіру з узяттям підписки про реєстрацію в органах ЕК...». 9 березня 1922 року він був звільнений з харківської в'язниці і наступного дня виїхав до Москви [132].

З висилкою єпископа Фаддея єдиним архієреєм на Волині залишився Аверкій (Кедров). Улітку 1922 р., коли на Україну проникає обновленство, Аверкій, вихований у консервативному дусі, не прийняв ідей реформування православної церкви і, ймовірно, на пропозиції обновленців про співробітництво відповів категоричною відмовою.

Як наслідок, більшовицька влада, що активно підтримувала обновленський рух у РПЦ, вирішує вилучити Аверкія з духовного життя Житомирщини. 1 липня 1922 р. щодо єпископа Аверкія, священника Ю. Красицького та мирянки Н. Хом'якової розпочинається слідство з обвинувачення їх у «поширенні послання патріарха Тихона» за ст. 72 КК УСРР, і 7 липня їх було заарештовано. Цікавим є той факт, що під час суду над протоієреєм м. Житомира А. Остальським, який відбувся 7-10 червня 1922 р., вищезазначених звинувачених вже хотіли притягти до суду, але «трибунал, заслухавши клопотання обвинувача, постановив: ...клопотання звинуваченого громадянина Кедрова відхилити за недостатністю доказів» [133]. Через місяць до цієї справи повернулися знову і, на нашу думку, причиною цього є, насамперед, непідтримка Аверкієм обновленської церкви на Житомирщині у вигляді групи «Жива церква».

У результаті нового розслідування було з'ясовано, що 26 квітня 1922 р. Аверкій отримав послання патріарха Тихона від 15/23 лютого 1922 р. про передачу церковних цінностей на користь голодуючих, за винятком богослужбових церковних речей, що буде розцінюватися як святотатство. Будучи людиною обережною, особливо у питаннях взаємовідносин із радянською владою та коли вирішувалися складні церковні питання, єпископ відозву не оголосив і навіть не ознайомив з її змістом житомирське духовенство. Про що на допиті сказав і священник Ю. Красицький [134]. За таку життєву позицію Аверкія пізніше почали називати «тростиною, що коливається вітром» [135].

Але про послання Тихона невідомим чином довідався протоієрей А. Остальський і взяв його у Аверкія для зняття копії. Судом цей крок єпископа був розцінений як зберігання і поширення контрреволюційної літератури і за це його засуджено 15 листопада 1922 р. на 2 роки без суворої ізоляції [136]. Не погодившись із зазначеним вироком, Аверкій, Ю. Красицький і Н. Хом'якова подали касаційну скаргу до Верховного

трибуналу при ВУЦВК, але постанова від 19 грудня 1922 р. не скоротила терміну ув'язнення для єпископа, а лише змінила статтю звинувачення – № 119 КК УСРР та додала 5 років позбавлення виборчих прав [137].

Перебування у в'язниці значно підірвало здоров'я єпископа. У грудні 1922 р., перебуваючи у ДОПР^{*}, Аверкій захворів на висипний тиф і, як наслідок, гостре ниркове запалення із набряклістю ніг.

10 серпня 1923 р. Волинський губернський суд постановив архієпископа Аверкія звільнити у зв'язку з амністією і залишок терміну вважати умовним, при цьому «зобов'язати Кедрова протягом трьох діб надіслати своє розкаяння до преси» [138]. Деталей умов звільнення справа не надає, але можна зробити припущення, що Аверкій дав підписку про те, що не буде виступати проти радянської влади та проти обновленців й оголосить про своє розкаяння привселюдно у пресі. Доказом такої думки може служити вищезазначена умова та скорочення терміну ув'язнення.

Після звільнення архієпископ повертається до управління єпархією Волинською і Житомирською. Віруючі та духовенство радо зустріли єпископа: «У зв'язку з достроковим звільненням єпископа Аверкія... помічається посилений підйом духу серед явно чорносотенного духовенства. Деякий інтерес виявляється до звільнення його і з боку віруючих, оскільки в усіх церквах, де він служив, повно віруючих», – писав у своєму звіті голова Волинського губвиконкому [139]. Це схвилювало Житомирське ДПУ, якому з великими труднощами вдалося утворити осередки обновленської церкви на Волині.

Для організації Волинської єпархії РПЦ-обновленців було вирішено скликати в кінці серпня 1923 р. з'їзд духовенства та мирян. Але представники РПЦ, що були вірні патріарху Тихону виявилися в більшості та зірвали проведення з'їзду. Такий поворот подій призвів до того, що більшість духовенства почала об'єднуватися навколо Аверкія.

Але за допомогою радянських репресивних органів – НКВС та ДПУ – «до кінця 1923 року вдалося домогтися того, що архієпископ Аверкій скликав з'їзд, на якому питання про обновленську церкву на Волині вирішилося у позитивному значенні» [140]. До того ж «активну діяльність розгорнули й обновленці, які посилили свою агітацію із створення нової обновленської групи, залучаючи до своїх лав впливових екзархів (прихильників патріарха Тихона. – *О.Т.*), зокрема єпископа Аверкія, зробивши деякі поступки у своїй програмі. Ця агітація мала певний успіх і екзархіальна частина духовенства, налякана репресіями влади..., не проти вже визнати деякі пункти обновленства» [141].

* ДОПР (рос. – дом общественных принудительных работ) – будинок громадської примусової праці.

Таким чином, можна констатувати факт переходу архієпископа Аверкія до обновленців протягом осені 1923 р., про що більшість біографів, якими є, переважно, представники Московської Патріархії, замовчують, стверджуючи, що він продовжував керувати винятково тихонівськими парафіями. Свою схильність до обновленства Аверкій власноруч підтверджує в анкеті, поданій до Адміністративного відділу НКВС восени 1923 р.: «Співчуваю оновленню церковного життя на непорушних основах православ'я, але ні до якого угруповання в РПЦ не примкнув» [142]. Що спонукало доволі консервативного Аверкія піти на співпрацю з обновленською РПЦ, залишається на сьогодні загадкою. Вірогідно, острах нових репресій, можливо співпраця з ДПУ (але це не підтверджується подальшими позасудовими справами 1926, 1930 та 1937 рр., бо здебільшого факт співпраці з органами ДПУ фіксувався у кримінальних справах кінця 20-х – початку 30-х років), а може й певне погодження з їх ідеологічною платформою.

З початком роботи архієпископа Аверкія на чолі Волинського єпархіального управління справи обновленців пішли вгору: «представники єкзархіальної частини, відчуваючи посилення обновленства навколо такої сили, як єпископ Аверкій, навіть підлещуються до єпархіального управління, йдучи на домовленості» [143].

Після арешту архієпископа на Волині не залишилося жодного архієрея і, за розпорядженням патріарха Тихона, тут утворюється новий вікаріат з центром у містечку Коростень. 3/16 вересня 1922 р. на посаду вікарія було посвячено молодого єпископа Леонтія (Матусевича), але на початку 1923 р. єпископ Леонтій переходить до обновленців і очолює Волинську і Житомирську єпархію [144].

Крок єпископа Леонтія змушує вище церковне керівництво висвятити нового єпископа. У 1923 році було утворено Полонський вікаріат і на місце архієрея посвячено колишнього інспектора Волинської духовної семінарії Максима (Руберовського), який став єдиним помічником архієпископа Аверкія.

Таким чином, завдяки гнучкості останнього, Волинська єпархія фактично єдина, що зберегла чинний тихонівський єпископат, але активної протидії він обновленському рухові не чинив, у результаті чого опозицію очолив протоієрей Аркадій Остальський, що мав безпосередній зв'язок із патріархом Тихоном.

Київська єпархія. Особливо важливе значення надавалося органами ДПУ Київській єпархії, яка була центральним осередком церковного життя всієї України. Вона була однією з найчисельніших у парафіяльному плані і, відповідно, найбільш розгалуженою. У середині 1922 р. у її складі було 8 вікаріатів: 1) Білоцерківський і Сквирський на чолі з

єпископом Димитрієм (Вербицьким); 2) Уманський – Макарій (Кармазін); 3) Богоуславський – Георгій (Делієв); 4) Звенигородський – Алексій (Готовцев); 5) Липовецький і Бердичевський – Олександр (Чекановський); 6) Радомисьльський і Чернобильський – Назарій (Блінов); 7) Канівський – Василій (Богдашевський); 8) Черкаський і Чигиринський – Ніколай (Браїловський). На чолі Київської єпархії стояв архієпископ Михаїл (Єрмаков), що носив титул митрополита Київського, Галицького і всієї України, патріаршого екзарха [145].

Першою жертвою антиєпископської кампанії у Київській єпархії став екзарх Михаїл (Єрмаков), незважаючи, як вказує В. Пашенко, на його досить лояльні позиції щодо радянської влади [146]. Інший дослідник С. Білокінь, характеризує екзарха Михаїла як глибоко віруючу людину, орієнтовану на молитву і споглядання, яка мала неширокий громадсько-політичний кругозір і зовсім не підходила на роль церковного лідера, де треба було виявляти політичну ініціативу, яка базувалася на чітких громадських позиціях [147]. У характеристиці, яку дають співробітники ДПУ архієпископу відзначалося: «...Живе він, майже не подаючи ознак архіпастирського існування, так що у загальному ході лаврського життя вплив його не відчувається взагалі... Ставлення його до справ [єпархіального] управління залишається завжди незмінним. Воно впливає з інтимних властивостей його натури, яка являє собою яскраво виражений вірець споглядального, а не активного характеру. Людина глибокого релігійного настрою, замкнутий у самому собі, молитвеник і чернець за покликанням, він, природно, приділяє лише незначну увагу далеким його духовному складу практичним діловим питанням. Лаврська братія (Києво-Печерської Лаври. – *О.Т.*) любить його за простоту, доброту і невибагливість. Церковні кола, віддаючи належне його особистим якостям, докоряють його у безініціативності, неавторитетності і безгласності у справах управління; про чийсь винятковий і навіть переважний вплив на нього нічого не чуто...» [148].

Незважаючи на те, що «ЖЦ» було засуджено на нараді єпископів України 2-5 вересня 1922 р. (детальніше дивіться вище. – *О.Т.*), київські прихильники обновленства не залишали надію на підтримку з боку єпископату. На початку з'їзду київської групи «ЖЦ» 11 грудня 1922 р. до ієрархів, що знаходилися у Києві, а саме: митрополита Михаїла, єпископів Димитрія, Василя та Алексія було відправлено депутації, або ж запрошення на з'їзд. Митрополит на пропозицію благословити з'їзд і очолити його, відповів, що він може з'явитися на з'їзд, якщо група змінить свою назву, тому що назва «Жива церква» є одіозною для населення міста Києва, особливо для робітників. Ставлення його до делегації було трохи м'якшим, ніж до попередньої, коли він вимагав

каяття членів ЖЦ. Єпископ Димитрій відповів, що він не може відвідати з'їзд, тому що немає дозволу митрополита. Так само поставився й єпископ Василій. Позиція єпископа Алексія залишалася нез'ясованою, але 12 грудня за клопотанням з'їзду він був звільнений з-під домашнього арешту [149].

14 грудня з'їзд отримав офіційне послання митрополита Михайла, де останній «просить депутатів з'їзду... роз'їхатися по домівках і там спокійно чекати, коли влада дасть дозвіл на скликання єпархіального з'їзду та Всеукраїнського Собору для обговорення питання про оновлення церкви; даний з'їзд, за його словами, незаконний, тому що на скликання з'їзду не було благословення митрополита; з'їзд не може бути названий єпархіальним, тому що депутати нібито не обрані на місцях» [150].

Під час засідання з'їздом були отримані два листи митрополита Михайла до єпископів Алексія і Георгія, у яких він не ставив їм перешкод до відвідування з'їзду і з'ясування своєї позиції у ставленні до Живої церкви. З'їздом були відправлені депутації до зазначених єпископів, але останні відхилили пропозицію [151]. Таким чином, жоден із київських єпископів не підтримав обновленського руху.

12 січня 1923 р. до митрополита Михайла прибув уповноважений від митрополита Антоніна (Грановського) з повторною пропозицією про підтримку обновленства. У відповідь екзарх заявив, що «згідно з постановою Собору єпископів України у серпні 1922 р., який оголосив автокефалію церкви в Україні, він, Михайл, не визнає ВЦУ, а митрополита Антоніна вважає особою, що неправильно присвоїла собі цей сан» [152]. У результаті митрополита Михайла, єпископів Назарія Радомисльського та Ніколая Черкаського заднім числом розпорядженням ВЦУ від 17 листопада 1922 р. було звільнено на покій, але сам Указ було отримано в Києві лише 27 січня 1923 р.* І вже 25 січня проти Михайла (Єрмакова) було порушено кримінальну справу, а 5 лютого 1923 року його було заарештовано. С. Білокінь наводить цікаве пояснення причин цього арешту у листі уповноваженого представництва ДПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні до начальника СВ ДПУ РСФРР Самсонова від 8 лютого: «Усунути його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і сам з'їзд всеукраїнських обновленських груп у Києві 12/II [1923 р.], а також гальмував роботу ДПУ з розколу духовенства Київської губернії й Правобережжя» [153].

Офіційне звинувачення полягало у тому, що, «проживаючи на території УСРР, він не тільки не змирився з існуючою протягом п'яти

* Про те, що митрополита звільнено заднім числом свідчить той факт, що на його місце було призначено Тихона (Василевського) Указом ВЦУ від 25.01.1923 р.

років робітничо-селянською владою, але й систематично проводить роботу, спрямовану на її повалення» [154].

Якихось конкретних звинувачень слідчі Київського ДПУ митрополитові Михаїлу не пред'явили. Та й саме слідство тривало кілька днів. Уже 5 лютого було сформульовано висновок обвинувачення, що «громадянин Єрмаков є переконаним і вірним прихильником патріарха Тихона, не визнає усунення останнього, відверто стоїть на його боці, вважаючи звинувачення Тихона радянською владою... наступом радянської влади на церкву (ст. 75 Кримінального кодексу УСРР). Зайнявши з перших же кроків до обновленського церковного руху в Київській губернії та Правобережній Україні відверто непримиренну та ворожу позицію, завдяки своєму впливу та авторитету серед духовенства, сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який у своїй боротьбі з обновленськими течіями використовував для контрреволюційної агітації поширення різних фальшивих чуток про обновленський рух («перевдягнуті жиди», «комуністи» тощо), дискредитуючи радянську владу. Митрополитом Михаїлом як екзархом України та керуючим Київською єпархією не було вжито ніяких заходів для ліквідації цієї агітації духовенства. Навпаки, він всіляко сам заохочував її, благословляв подібних проповідників і проповідував особисто (ст. 73 КК УСРР). Такі дії Михаїла та його прихильників зумовили низку ексцесів з боку населення Києва, що мали місце при наданні Губліквідкомом, згідно з постановою останнього, храмів обновленським групам... (ст. 19 КК УСРР).

Вважаю, що подальше перебування митрополита Михаїла у Києві потягне за собою посилення контрреволюційно-тихонівського фронту, а відтак поширення різних фальшивих пліток про церковні обновленські рухи, що пов'язується цим фронтом з органами радянської влади, буде носити характер контрреволюційної агітації, яка дискредитує радянську владу та її органи як у Київській губернії, так і на Правобережжі. Поведінка Михаїла розкладаюче діє на маси і може спричинити у майбутньому ще низку нових ексцесів. Вважав би за необхідне вислати митрополита Михаїла до Москви у розпорядження ДПУ РСФРР» [155]. З вищесказаного чітко випливають істинні причини арешту митрополита.

Екзарха Михаїла відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці. 13 липня 1923 року комісія НКВС з адміністративних заслань прийняла ухвалу про відправлення Михаїла до Туркестану терміном на 2 роки.

Уночі проти Великого четверга 4 квітня 1923 року V відділення СОЧ Київського губернського відділу ДПУ провело у Києві нову серію арештів. Київську єпархію було повністю обезглавлено. Протягом однієї

ночі у Видубицькому монастирі заарештували його настоятеля єпископа Назарія (Блінова), у Микільському монастирі – його настоятеля єпископа Білоцерківського Дмитрія (Вербицького), у Братському монастирі – єпископа Канівського, професора і ректора Київської православної богословської академії (так звалася тоді Київська духовна академія) Василя (Богдашевського) [156].

Ієрархів відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці, де вже знаходився митрополит Михаїл. Після того, як 20 квітня 1923 року на судовому засіданні колегії ДПУ заслухали справу з обвинувачення Вербицького Максима Андрійовича, Богдашевського Дмитрія Івановича та інших в антирадянській діяльності, було ухвалено рішення: справу передати на розгляд комісії НКВС з адміністративної висилки. 16 травня відбулось засідання цієї комісії, де справу доповів сумнозвісний Є. Тучков (детальніше дивіться про його особистість підрозділ 3.2). Було ухвалено: «Словачевського, Вербицького, Богдашевського – вислати в Зирянський край терміном на 2 (два) роки. ...Блінова – звільнити» [157]. У червні 1923 р. Назарій (Блінов) повернувся до Києва, але вже через місяць під тиском Київського ДПУ він виїхав до Москви під нагляд Московського ДПУ [158].

Щодо єпископа Звенигородського, вікарія Київської єпархії Алексія (Готовцева), то з квітня до листопада 1922 р. він перебував у київській в'язниці, у квітні 1923 р. був знову ув'язнений і висланий до Москви, де мешкав до серпня 1925 р. [159]. Єпископ Бердичівський Олександр (Чекановський) на початку 1923 р. перейшов до обновленців і залишився на своїй кафедрі.

У зв'язку з арештами 4 квітня 1923 р. в управління єпархією вступив єпископ Макарій (Кармазін), який приїхав для цього з Умані. Реагуючи на арешти, новий єпархіальний архієрей провів восени в Києві низку таємних нарад місцевого духовенства, на яких були обговорені кандидатури осіб для таємних хіротоній. Потаємно від представників влади, разом з найближчим однодумцем єпископом Ананьївським Парфенієм (Брянських), єпископ Макарій здійснив хіротонії найбільш твердих і вірних прихильників патріарха Тихона, здатних до активної і плідної церковної роботи. З ініціативи єпископа Макарія було створено не підконтрольне ДПУ єпархіальне управління, керівником якого він був до арешту в 1925 році.

Домовившись між собою, вони удвох – єпископи Макарій і Парфеній – таємно висвятили двох єпископів для Київської єпархії – Сергія (Куминського) для Радомишля і Чорнобиля (1 вересня 1923 року) і Філарета (Лінчевського) для Черкас і Чигирин (2 грудня 1923 року). Самого владику Макарія протягом 1924 року кілька разів арештовували, але відпускали [160].

Таким чином, незважаючи на те, що більшість єпископату, яка залишилася вірною патріарху, було ліквідовано, Київській єпархії вдалося зберегти церковну структуру та налагодити управління тихонівськими парафіями.

Чернігівська єпархія. Не залишилася осторонь від бурхливих подій і Чернігівська єпархія, що була важливим церковним центром Північної України. В середині 1922 р. єпархія, яку очолював єпископ Пахомій (Кедров) з титулом Чернігівський та Ніжинський, мала досить розгалужену систему вікаріатів: Борзнянський і Сосницький – єп. Ніколай (Могілевський), Конотопський і Новгород-Сіверський – єп. Іоанн (Доброславін), Городнянський – єп. Нікіфор (Богословський) та Стародубський* – єп. Памфіл (Лясковський).

На відміну від інших українських єпархій, на Чернігівщині частина єпископату – єпископи Ніколай та Іоанн – відразу ж підтримала обновленські ідеї та створення групи «Жива церква», а єпископ Пахомій, який до цього стійко стояв проти обновленського руху [161], «дипломатично зайняв вичікувальну позицію». Таке рішення було прийнято на єпархіальній нараді єпископів у кінці серпня 1922 р. і, як результат, «чистка єпархії від чорносотенних елементів відкладена до отримання наказів із Москви», – писала відверто центральна українська преса [162].

Для остаточного визначення своєї позиції єп. Пахомій вирушив до Києва на Всеукраїнську «Нараду правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р., де приймається, як вже зазначалося вище, рішення про невизнання групи «Жива церква» і поширення, на противагу їй, групи «Прогресивного духовенства та мирян» [163], яка «являла собою групу реакційного духовенства, що ставила на меті не дати можливості організуватися групі «Жива церква». Звідси з'явилася необхідність прибрати єпископа Пахомія, щоб розвалити прогресивну групу. Губвідділ [ДПУ] доклав для цього всіх зусиль. У терміновому порядку були зібрані матеріали і заведено кримінальну справу, передану потім Губревтрибуналу» [164]. Цей звіт яскраво свідчить про істинні причини та «замовний» характер кримінальної справи єпископа Пахомія. Над фабрикуванням справи працювала безпосередньо «Група з політпартій та угруповань» СОЧ Чернігівського губвідділу ДПУ, яка і збирала весь обвинувачувальний матеріал [165].

20 жовтня 1922 року Чернігівське держполітуправління на підставі агентурних даних провело обшуки в єпархіальній канцелярії та у

* З 1920 р. територіально повіт увійшов до складу Російської Федерації, але залишався у складі Чернігівської єпархії.

квартирах її співробітників. У результаті чекісти знайшли декілька екземплярів прокламацій антибільшовицької монархічної організації «Південно-Західний комітет порятунку Росії». У квартирі Пахомія знайшли лист приватного характеру від одного з його учнів – В. Голубовича, який проживав на території, що тоді знаходилась під владою Польщі, і якого Московське ДПУ розшукувало як контрреволюціонера. Пізніше цей лист стане однією з підстав для звинувачення Пахомія у зв'язках із закордонними контрреволюційними центрами [166].

Наступного дня 21 жовтня 1922 року Пахомія та декількох інших священиків було заарештовано. Судовий процес тривав чотири дні – з 30 листопада до 3 грудня й активно висвітлювався у місцевій пресі [167]. Державними обвинувачами виступали помічник прокурора Бомаш та Романов, а в ролі захисників – Хайкін та Антоненко. До складу «робітничо-селянського суду» увійшли голова ревтрибуналу Крипець, а також Іванченко та Хайневський.

Крім архієпископа Пахомія, у цій справі проходили: завідувач епархіальної канцелярії М.І. Храмцов, майбутній єпископ Конотопський та Глухівський, настоятель Спасо-Преображенського собору О.О. Короткевич та його донька Євгенія, через те, що під час обшуку у неї знайшли офіційні бланки Губ'юсту з печатками (Є. Короткевич працювала в цій установі).

Захисники підсудних запропонували розділити цю кримінальну справу на дві, через те, що статті, за якими обвинувачувалися Пахомій, Храмцов та Короткевич з донькою, були різними. Але проти цього рішуче виступили державні обвинувачі, заявивши, що «вся справа свідчить про контрреволюційну діяльність духовенства на Чернігівщині» і всі підсудні «однаково пов'язані між собою» [168].

Архієпископу Пахомію висунули декілька звинувачень, а саме: поширення контрреволюційних відозв братства Св. Михайла про боротьбу з радянською владою, зберігання контрреволюційних листів, невідтримка вилучення мощів Св. Феодосія та пасивність (?) під час вилучення церковних цінностей [169]. В цілому, йшлося про діяння, передбачені п'ятьма статтями (62, 67, 119, 149 та 72) КК УСРР 1922 року.

На допиті Пахомій не визнав себе винним. Він заявив, що нічого не знав про прокламації «Південно-Західного комітету» і натякнув, що вони були навмисно підкинуті сторонніми особами. Щодо звинувачення у підтримці гетьмана П. Скоропадського, яке базувалося на факті підписання Пахомієм «Звернення Всеукраїнського Церковного Собору» 1918 р. до християн із закликом об'єднатися навколо гетьмана, архієпископ заявив про вимушеність свого вчинку (підписання відбулось під загрозою

втрата сану). Крім цього, стало відомо, що завдяки гарячій підтримці Пахомія Кедрова три священнослужителі (В. Петровський з с. Дроздовиці Городнянського повіту, В. Одинцов з с. Карпилівки Остерського повіту та К. Рябуха з с. Кіптів Козелецького повіту) звільнилися від переслідування органів гетьманської влади, що дізналася про їхні зв'язки з більшовиками [170].

«Контрреволюційний» зміст листа В. Голубовича єпископ Пахомій заперечував, заявивши, що туга відправника «за старим» стосується до часу його юності, а не до царського режиму, як вважали слідчі. Написання листа до губвиконкому архієпископ пояснив турботою про населення, обурене посяганням на святі моці. Свою позицію щодо вилучення церковних цінностей він не вважав протилежною офіційній політиці радянської влади. Пахомій заявив, що вважає Російську революцію поступовим ступенем загальносвітової революції, оскільки вона своїм основним принципом – ліквідацією соціально-економічної нерівності між людьми – не суперечить християнському вченню. На процесі були заслухані свідки, більшість з яких характеризували єпископа як високоморальну, скромну людину, котра завжди допомагала іншим [171].

Архієпископ Пахомій (Кедров) був визнаний Чернігівським губернським ревтрибуналом винним у тому, що на Всеукраїнському Помісному Соборі 1918 р. підписав соборне звернення, яке закликала до об'єднання навколо гетьмана для боротьби з робітничо-селянською владою (ст. 61 КК); не виконав Декрету про відокремлення церкви від держави, не здавши своєї печатки і продовжуючи нею користуватися (ст. 123 КК). Пом'якшуючими обставинами стали допомога Пахомія сім'ям комуністів при гетьманській владі та захист селян при Денікіні. Незважаючи на це, ревтрибунал визнав Кедрова «соціально небезпечним» і засудив до вислання за межі Чернігівської губернії на три роки, М. Храмцова та О. Короткевича було виправдано, Є. Короткевича амністовано [172].

У листі від 6 грудня архієпископ просив губревтрибунал не висилати його в зимову пору невідомо куди, що рівноцінне смертній карі. 7 грудня Пахомій подав прохання про помилування у ВЦВК, але воно було відхилене. Заступник завідувача губернського відділу управління Палій і завідувач відділу адміннагляду Лебедев 12 січня 1923 р. наказали начальнику губміліції вислати П.П. Кедрова в Донбас до одного з робітничих шахтних селищ [173].

Після остаточного затвердження вироку єпископ Пахомій поїхав до Києва, де знайшов притулок у Києво-Печерській лаврі, що також не влаштувало Чернігівське ДПУ, яке вимагало «прибрати його й

поза межі Київської губернії, оскільки, знаходячись у Києві чи іншій, суміжній з Чернігівською, губернією, він все ж має можливість впливати на роботу єпархіального управління» [174]. Вимога ця була реалізована лише через рік (у 1924 р. вже архієпископ Пахомій переїхав до Москви, де мешкав у Данилівському монастирі), а до того часу владики перебували у Києві без права виїзду.

Незважаючи на досить вдале усунення головної «перешкоди» поширенню обновленства на Чернігівщині, процес над єпископом не дав очікуваного результату, вплинувши на церковне життя краю абсолютно протилежно. Чернігівське єпархіальне управління, тимчасовим керманічем якого став єпископ Ніколай (Могилевський), зайняло чітку антиобновленську позицію, не визнаючи «Живу церкву» та Вище Церковне Управління. У свою чергу, єпископ Пахомій отримав серед віруючої людності образ «мученика за віру» та «першим народним обранцем і достойним керівником церкви» [175], що підготувало негативне сприйняття віруючими нового єпископа Чернігівщини Олександра (Мігуліна), якого було призначено 15 лютого 1923 р. на місце Пахомія.

Прибувши до Чернігова, єпископ Олександр відразу вирішив розставити усі крапки над «і», з'явившись із представниками групи «ЖЦ» до єпископа Ніколая, з вимогою визначитися остаточно щодо своєї позиції до обновленства. У відповідь Ніколай негайно написав заяву з проханням про звільнення його на покій [176] та покинув Чернігівщину, виїхавши до монастиря «Божа справа» Нілової пустині (о. Селігер Тверської губернії). На місце Ніколая патріархом Тихоном, за поданням місцевого духовенства, у листопаді 1923 р. було посвячено у єпископи ніжинського священника Григорія Вербицького. Але через 5 днів після прибуття до Борзни він був убитий разом із двома іншими священниками за загадкових обставин (місцеве населення відразу поширило чутки про те, що це справа рук чекістів) [177].

Децю пізніше відійшов від обновленців і вікарій Городнянський Никифор (Богословський). Протримавшись у лавах обновленців рівно рік (серпень 1922 – серпень 1923 рр.), він також потрапив під вплив тихонівців і став на чолі канцелярії Городнянської єпископії, що безпосередньо підпорядковувалася патріарху Тихону [178].

Єпископ Стародубський Памфіл (Лясковський) також, ймовірно, виступив на початку 1923 р. проти обновленської «Живої церкви» і був висланий до м. Яранська В'ятської губернії [179].

Доля Конотопського єпископа Іоанна (Доброславіна) після його переходу до обновленців достеменно невідома, але про його неповернення до справ вікаріату свідчить той факт, що на цю посаду 15 лютого

1923 р. було висвячено Матвія (Храмцова), який у травні 1923 р. не витримав тиску влади і перейшов до обновленців, очоливши кафедру Глухівську і Новгород-Сіверську [180].

З переходом єпископа Матвія на Чернігівщині не залишилося фактично жодного єпископа, що опікувався би опозиційними до ВУВЦУ парафіями. З цієї причини починаються активні запрошення з боку тихонівського духовенства єпископату. Спочатку ніжинське духовенство запросило з Києва висланого з Одеської губернії єпископа Ананьївського Парфенія (Брянських). Прибувши до Ніжина, він одразу потрапив під нагляд Ніжинського ДПУ, яке «з метою паралізування будь-яких небажаних виступів тихонівців [і] єпископу Парфенію», користуючись його нещодавною судимістю, йому було запропоновано негайно залишити межі округи, що й було зроблено [181].

Такої ж невдачі зазнала спроба Чернігівського, а згодом Глухівського та Новгород-Сіверського духовенства запросити єпископа Макарія (Опоцького), який сам відмовився, після відповідного попередження з боку Чернігівського єпархіального управління [182] (можливо, не без відповідної роботи ДПУ).

Останньою невдалою спробою було висвячення 18 листопада 1923 р. патріархом Тихоном на Стародубську кафедру єпископа Дамаскіна (Цедрика), з одночасною передачею в управління Глухівського та Новгород-Сіверського вікаріатів та Чернігівської єпархії. Прибувши до України у січні 1924 року, єпископ Дамаскін відразу став активно виступати проти обновленців, а 15 вересня того ж року був заарештований Ніжинським ДПУ і відправлений до чернігівської в'язниці за звинуваченням у створенні «нелегальної організації структур церковного управління, виступи проти обновленства, поминання при богослужіннях єпископів, що перебували у в'язниці». Без офіційного оголошення звинувачень його було вислано адміністративним порядком до Харкова без права виїзду під нагляд республіканського ДПУ [183].

Отже, опозиційний до обновленського руху чернігівський єпископат фактично був майже розгромлений і будь-які спроби відновити його наштотувалися на активну протидію з боку спецслужб та органів НКВС. Натомість ліквідація керманічів єпархії не зменшила негативного сприйняття поширення діяльності групи «Жива церква» і навіть, як показують подальші події, негативно вплинула (шляхом загострення міжконфесійної боротьби та створення негативного іміджу обновленства) на розвиток обновленського руху в регіоні.

Полтавська єпархія. Ситуація в Полтавській єпархії, що мала на початку 1922 р. у своєму підпорядкуванні лише два вікаріати – Лубенський, на чолі із єпископом Григорієм (Лісовським) та Прилуцький, на чолі з

єпископом Феофілактом (Клементьєвим) була на середину 1922 року досить складною. Правлячий архієрей Полтавської єпархії Феофан (Бистров) разом із Лубенським єпископом Серафимом (Соболевим) втекли у 1919 р. до Константинополя. Архієпископ Парфеній (Левицький), що тимчасово керував єпархією у січні 1922 р. помер і весь тягар влади перейшов до єпископа Григорія. У той же час влітку 1922 р. Феофілакт (Клементьєв) без особливих вагань перейшов до обновленства і єпархія фактично мала лише одного керманера.

Для відновлення ефективного управління єпархією на «Нараді правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р. було прийнято рішення «у зв'язку із поширенням розколів «самосвятського» й обновленського необхідно для боротьби з ними збільшити кількість вікаріатів Полтавської єпархії» до чотирьох: Лубенський і Миргородський, Кобеляцький і Кременчуцький, Пирятинський і Прилуцький та Переяславський і Золотоніський, посвятивши на ці кафедри протягом кінця 1922 – початку 1923 рр. відповідно: Феофіла (Булдовського), Ніколая (Пирського), Феодосія (Сергєєва) та Петра (Кирєєва) [184].

У Полтаві губвідділ ДПУ зробив ставку на схвалення єпископа Григорія до підтримки обновленського руху. Цим планам сприяв той факт, що архієрей підтримав створення групи прогресивного духовенства і мирян Полтавщини, яка утворилася 25 вересня 1922 р. і презентувала обновленські ідеї [185]. Відповідно, як повідомляло ДПУ, вся увага ініціативної групи протягом осені була звернена на «обробку думки правлячого єпископа Григорія (Лісовського), що висловлював співчуття обновленському руху, але ще хитався і боявся відірватися від Екзарха України Михаїла» і «вигідність залучення його на бік обновленського руху очевидна і корисна, оскільки [для роботи]... необхідний тільки авторитет єпископа єпархії» [186].

Та всі намагання чекістів схилити до співпраці єпископа Григорія, який характеризувався, за їх же оцінкою, «наполегливим характером і непохитністю», виявилися невдалими [187]. Крім того, після відсторонення митрополита Михаїла (Єрмакова), у Полтаві 15 січня 1923 р. відбулися збори, в яких брали участь єпископи Полтавський – Григорій (Лісовський), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Чигиринський і Черкаський – Ніколай (Браїловський), Кобеляцький – Ніколай (Пирський) і Переяславський – Петро (Кирєєв). Порушивши питання про ставлення до групи «Жива церква», вони одноголосно прийняли рішення про неприєднання до неї, оскільки вона «занадто революційна, неканонічна і несвоєчасна» [188].

Як результат органи ДПУ ухвалюють таке рішення: «У зв'язку з тим, що нам довелося переконатися у негативному ставленні єпископа

Григорія до обновленців і який заважає проводити лінію «ЖЦ», вважаємо, що його необхідно звільнити на pokій – конкретного ж обвинувачувального матеріалу, який міг би реалізувати питання висилки Григорія, у нас немає» [189]. Одразу ж після цього єпископ отримує від ВЦУ указ про його звільнення на pokій, але повертає його поштою «без пояснень» [190], тим самим виказуючи невизнання обновленських структур.

Така показова поведінка архієрея прискорила дії Полтавського губвідділу ДПУ, що «взяв ставку будь-що-будь «пришити» кримінальну справу єпископу Григорію» і вже невдовзі рапортував: «Наші зусилля «пришити» справу єп. Григорію, здається, уквітчаються успіхом – Губвідділом ДПУ було дане завдання Роменському окружному відділенню про проведення операції в якійсь гр-ки Левицької, яка зберігала в себе церковне майно і яке єпископ Григорій радив (листом) продати, щоб не конфіскували. Слідство ведеться» [191]. У результаті єпископ потрапив під слідство за звинуваченням у приховуванні церковних цінностей і опинився під домашнім арештом, для позбавлення можливості проводити яку б то не було легальну роботу [192].

Незважаючи на всі намагання, остаточно довести до фінального завершення справу єпископа Григорія так і не вдалося, до того ж, перебуваючи під домашнім арештом, він продовжував листування з духовенством та здійснював управління Полтавською єпархією [193]. Збереглася, хоча й частково, єпископська мережа: Феofil (Булдовський) зберіг вірність і залишався, незважаючи на заборону ВЦУ, на Лубенській кафедрі; Петро (Кирєєв) 12 лютого 1923 р. помер, і на його місце в кінці червня 1923 р. було посвячено Сергія (Лабунцева), але Феодосій (Сергеєв) і Ніколай (Пірський) влітку 1923 р. все ж не змогли встояти перед тиском і перейшли до обновленської церкви, визнавши верховенство Вищого Церковного Управління. Першого було призначено на Полтавську кафедру, а другий залишився на своєму місці.

Таким чином, хоча обновленцям і вдалося перетягнути на свою сторону частину Полтавського єпископату, але повністю зруйнувати єпископську мережу управління єпархією тихонівського напрямку так і не вдалося.

Харківська єпархія. Харківська єпархія стала першою, де обновленський рух знайшов серед духовенства палких прихильників. Цьому сприяли дві обставини: по-перше, тут ще були живі обновленські ідеї часів російської революції 1905-1907 рр. (у Харкові діяв гурток на чолі з ученим-богословом приват-доцентом Харківського університету священиком Іоанном Філевським), провідники якого відразу включилися до нового церковного угруповання, а по-друге, Харків був столицею

України і краще контрольованим органами ДПУ містом, де й вирішено було розпочати масштабний чекістський експеримент з розколу найміцнішої конфесії на теренах колишньої імперії – Російської православної церкви.

На середину 1922 р. Харківська єпархія мала трьох керманічів – архієпископа Харківського і Охтирського Нафанаїла (Троїцького), єпископа Сумської Корнілія (Попова) та єпископа Старобільського Павла (Кратірова).

Через місяць з початку московських подій у Харкові було розпочато створення групи, і 28 червня 1922 р. відбулися перші збори ініціативної групи церковно-обновленців, на якому оратори висловлювалися за необхідність скликання всеукраїнського і всеросійського церковних соборів для проведення широких демократичних реформ церковного життя. Відразу зборами були прийняті резолюції про скликання загальних зборів парафіяльних рад міста Харкова для підготовки до єпархіального губерньського з'їзду, про необхідність видання друкованого органу і про організацію богословських курсів [194].

Треба відзначити, що група прогресивних священнослужбовців, що оформилася у Харкові, з самого початку появи газетних повідомлень про створення «ЖЦ» зайняла вичікувальну позицію та відправила свого представника до Москви для з'ясування становища в церковному управлінні. Лише з поверненням делегата на початку липня 1922 р. члени харківської групи повірили повідомленням радянської преси про церковний розкол [195].

З 14 до 16 липня 1922 р. у клубі «Грядущее» пройшли перші збори харківської групи церковного оновлення. У ньому брало участь близько 100 осіб з різних кутків Харківської губернії [196]. Головою було обрано П. Захаржевського, який активно працював на ниві «оновлення» церкви. На зібранні обговорювалися питання «що таке обновленський рух і чи потрібен він?» (доповідь свящ. І. Філевського), про новостворене Вище Церковне Управління у Москві, про неканонічність Харківської єпархіальної ради та архієпископа Нафанаїла (Троїцького). Як відмічала харківська газета «Пролетарий»: «Це зібрання має величезне значення, бо воно, вперше у Харкові, повинно підсумувати настрої обновленських груп Харкова та губернії й поставити питання про подальшу роботу бюро на реальний ґрунт, перевівши його з галузі фраз, до галузі конкретних заходів» [197]. У результаті довгих дебатів було вирішено відлучити від єпархіального управління архієпископа Нафанаїла (Троїцького) як «негідного і нездатного до управління Харківською єпархією», передавши виконання своїх обов'язків єпископу Корнілію і відправити делегацію до Москви для інформування Вищого Церковного Управління про те, що відбувається у Харківській єпархії [198].

Із трьох єпископів лише Сумський Корнілій визнав верховенство Вищого Церковного Управління і подав прохання про зняття з нього чернечих обітниць із залишенням у суцшому сані, але з переведенням до іншої єпархії. 7 вересня 1922 р. його прохання було задоволене [199], а вже 15 вересня ВЦУ переводить його на Вологодську кафедру [200].

Нафанаїл та Павло практично відразу зайняли антиобновленську позицію і тому, протягом другої половини серпня – першого – 24 серпня, другого – 19 серпня, указами ВЦУ їх було звільнено на покій. Журнальне розпорядження ВЦУ від 16 серпня про звільнення на покій їм було оголошено в Наркомості 22 серпня 1922 р. у присутності представника НКЮ І. Сухоплюєва та уповноважено ВЦУ на Харківщині П. Захаржевського. Тоді ж було опечатано приміщення єпархіальної ради. Того ж дня для керівництва єпархією з числа прихильників групи «ЖЦ» було утворено Харківське єпархіальне управління [201].

Архієпископ Нафанаїл та єпископ Павло, проігнорувавши розпорядження ВЦУ, продовжували залишатися в єпархії, перешкоджаючи тим самим насадженню тут живоцерковних парафій. Для отримання юридичного підґрунтя радянська влада вирішила інкримінувати Нафанаїлу справу за вже перевіреною схемою, звинувативши його у приховуванні та розкраданні церковних цінностей. Протягом 15-17 вересня відбувалося судове засідання Харківського губернського губревтрибуналу, який, розглянувши справу, виніс вирок: «за спротив (!) вилученню церковних цінностей і їх приховування, засудити на три роки тюремного ув'язнення, але у зв'язку з похилим віком замінити на висилку за межі України» [202].

Незважаючи на рішення трибуналу, архієпископ залишався у Харкові, згуртовуючи навколо себе опозиційні елементи. Незадоволене цим обновленське єпархіальне управління 10 жовтня 1922 р. надсилає до НКВС листа, де вказує, що «звільнений Вищим Церковним Управлінням, засуджений Ревтрибуналом на висилку з меж України колишній харківський архієпископ Нафанаїл (Троїцький) під приводом хвороби залишається в Харкові. Однак ця хвороба не заважає йому відвідувати різні частини міста й групувати навколо себе темні елементи. На виконання розпорядження Вищого Церковного Управління від 24-го серпня ц.р. за № 786, про звільнення архієпископа Нафанаїла, що говорить: «у випадку протидії зазначеній постанові з метою проведення церковної смути й розколу єпархіальному управлінню пропонується сповістити місцевий виконком про зняття із себе відповідальності за дії звільненого преосвященного», Харківське єпархіальне управління, заявляючи про вищевикладене, складає із себе будь-яку відповідальність за дії зазначеного архієпископа Нафанаїла... В. Шаповалов» [203].

Результатом цієї заяви Харківське ДПУ 24 жовтня зобов'язало архієпископа дати підписку про невтручання у церковні справи: «офіційно чи неофіційно, а також через посередництво кого-небудь не буду втручатися ні в які громадські та релігійні справи. Також не повинен мати зв'язки як офіційно, так і неофіційно з віруючими і представниками духовенства» [204]. Але чекісти не обмежились взяттям підписки і приблизно за тиждень його було вислано до с. Велики Котли Московської губернії. Більше Нафанаїл на Харківщині не з'являвся.

У зв'язку з відстороненням від управління та перебуванням під слідством архієпископа Нафанаїла опозиційне духовенство і віруючі Харкова та повіту приймають рішення про передачу управління Харківською єпархією єпископу Старобільському Павлу (Кратірову) [205]. Таке рішення збурило обновленців, які на своєму єпархіальному з'їзді 5-7 лютого 1923 р. приймають рішення про клопотання перед владою про найскорішу висилку єп. Павла за межі Харківської єпархії, для чого було відправлено виписку із протоколу з'їзду до Харківського губвиконкому [206].

Реакція ДПУ не забарилася, і 17 березня 1923 р. єпископа Павла та 27 священників за боротьбу з обновленцями у м. Харкові було заарештовано. У ході розслідування було встановлено, що арештовані (всього 7 осіб) були «активними чорносотенцями-тихонівцями», за що розпорядженням особливої комісії НКВС від 15 травня 1923 року були вислані за межі України терміном на 3 роки. Тією ж постановою усі вони з-під варту були звільнені, і слідство припинене через недостатність матеріалів про антирадянську діяльність [207].

Пізніше, згадуючи це ув'язнення, єпископ Павло свідчив на допиті від 19 січня 1931 р.: «Я усвідомлював, що багато чого в церковному нашому житті потребує перетворень і змін, і на законному церковному Соборі я став би, без сумніву, в ряди більш прогресивної частини нашої ієрархії, але захоплення влади церковної, здійснене ініціаторами обновленського церковного руху, потім зрадницьке й наклепницьке ставлення обновленського духовенства до їх братів, що не розділяли їхніх церковних поглядів, що не бажали йти з ними одним шляхом (з метою вислужитися перед цивільною владою і на стражданнях обездолених своїх братів створити своє власне благополуччя) у моїх очах були морально злочинні й заслуговували презирства... Ця обставина змусила мене встати в ряди опозиції до нового (обновленського) церковного управління. Кінець був для мене сумний. У травні місяці 1923 року я був висланий з України, просидівши попередньо у тюремному ув'язненні дев'ять тижнів. Кому й чому я зобов'язаний своїм засланням, я й дотепер добре не знаю. Знаю тільки, що на обновленському

епархіальному з'їзді, що був у січні чи лютому 1923 р...., була винесена постанова клопотати перед радянською владою про мою висилку з України. Ця постанова, звичайно, мало сприяла моему примиренню або зближенню з обновленством...» [208].

Звільнення опозиціонерів викликало підняття настрою у тихонівців, і миряни «зустрічали їх з квітами». З дня звільнення священників багато церков була переповнена народом, які вимагали повернення «звільнених» на місця, але подальше їх вислання за межі України призвело до падіння настроїв віруючих і загострення міжконфесійної боротьби [209].

Внаслідок ліквідації так званої «церковної опозиції» майже в усіх повітах Харківської губернії, за винятком Лебединського, діяли групи «ЖЦ», які більш-менш виявляли активність [210]. Даний сценарій було перенесено практично на всі губернії України.

Фактично, на волі та на чолі українських епархій до початку 1923 року не залишалося жодного єпископа, який би не підтримував групи «ЖЦ».

Але в той же час більшість єпископів не лише продовжували зберігати свої титули та місця служби, а, перебуваючи у засланні чи ув'язненні, продовжували керувати своїми церковними областями та парафіями. Наприклад, після висилки залишався керманичем своїх парафій єпископ Мелітопольський Сергій (Зверев). Керівництво відбувалося шляхом листування з провідними священниками епархії через доньку єпископа [211], Єлисаветградський єпископ Онуфрій (Гагалюк) також продовжував керувати своїм вікаріатом, а також частиною Херсонщини та Миколаївщини. Онуфрій розсилав відозви та розпорядження і направляв їх благочинним, або довіреним особам, які, у свою чергу, поширювали їх серед духовенства та мирян [212]. Подібним чином підтримували зв'язок зі своєю паствою Пахомій (Кедров), Валеріан (Рудич), Прокопій (Титов), Іоанікій (Соколовський) та низка інших.

Отже, авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань як з боку церковних структур, так і з боку органів ДПУ, тому що контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не призводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімало авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місце ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

1.3. Міжконфесійна боротьба та ставлення віруючих до розколу

Одним із важливих є питання ставлення віруючих до складних процесів у середовищі православної церкви, зокрема розколу РПЦ, а особливо селянства, зміна ментальності українського селянина, звичаїв, уявлень, вірувань, які зазнали значних трансформацій протягом 20-30-х років ХХ ст. під впливом формування всеохоплюючої тоталітарної системи, що не сприймала ніяких ідей, крім ідеї побудови соціалізму. За переписом 1926 року чисельність сільського населення в Україні, що становили основну масу віруючих, сягала 23,6 млн осіб. За віковим цензом сільське населення розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн осіб – 36,4 %), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн осіб – 10,6 %), працездатних 18-60 років (11,3 млн осіб – 47,9 %), серед яких переважали жінки – 53 %, і селян віком понад 60 років (1,2 млн осіб – 5,1 %). Культурний рівень українського селянства був украй низьким: 1926 року неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2 % чоловіків, 66,6 % жінок) [213]. Саме ця частина селянства несла в собі основну масу віруючих, що відстоювала свої релігійні переконання.

Події літа 1922 року в середовищі РПЦ якої-небудь реакції з боку мирян не викликали. Як правило, вирішення даного питання продовжувало залишатися у компетенції духовенства. Перші серйозні міжконфесійні сутички серед віруючих РПЦ відбулися в кінці 1922 р. і відбувалися переважно на міському ґрунті, оскільки, перебуваючи на сільських парафіях навіть духовенства було малообізнаним у тих процесах, що відбувалися у столиці та губернських містах. Наприклад, у Миколаївській губернії восени 1922 року було проведено анкетування духовенства, де одним із питань було: «Ставлення до останніх подій у житті православної церкви і взагалі релігійних культів (тихонівство, обновленство, «Жива церква», «Вільна церква», автокефалія, українізація)». Досить яскравою і типовою для сільського духовенства була відповідь священника Свято-Миколаївського храму с. Касперо-Миколаївки Антона Пігульського,

який відповів, що «про існування рухів, поіменованих у цьому пункті, довідуся лише із анкети (і це через півроку після подій у Москві та Харкові. – *О.Т.*). Життя в глухому селищі, відсутність газет, періодичної преси, відсутність зв'язку з культурними й освіченими пунктами позбавляють можливості знати чим живе Росія, які в ній течії й рухи, як у релігійному, так і в інших відношеннях. Ідуть чутки про новий рух під назвою «Жива церква», але в чому полягає він, точно мені невідомо, хоча уривчасті відомості кажуть на користь цього руху. Більш докладне знайомство з рухом «Жива церква» приєднає, ймовірно, і мене до цього угруповання, тим більше, що мені відомо про прихильне ставлення деяких авторитетних духовних осіб та ієрархів до цього руху» [214].

Відповідно маса малограмотного селянства тим паче не могла знати про те, що відбувається у православної церкви. Так, у листопадовому звіті ДПУ Новомосковського повіту Катеринославської губернії повідомлялося, що «населення відноситься до церкви пасивно, головним чином тому, що не розуміє, що відбувається у церкві» [215]. Така ситуація у сільській місцевості, незважаючи на досить потужну агітаційну кампанію в радянській пресі протягом другої половини 1922 року, спостерігалася по всій території України та у Криму. Навіть на початку 1923 р. єваторійський благочинний протоієрей Сербінов повідомляв місцевий адмінвідділ: «З програмами новоутворених обновленських груп у церкві ні наше духовенство, ні миряни повного знайомства не мають..., [але] завдяки неприродності поширення цих ідей, віруючі до обновленського руху ставляться негативно, і навіть злобно» [216]. Це призвело до того, що протягом часу так званого «інформаційного вакууму» селяни автоматично разом із своїм духовенством увійшли до складу групи «ЖЦ». Про це із певним задоволенням повідомляла катеринославська губернська газета: «Майже в усіх селах селяни приєдналися до «Живої церкви» [217].

На відміну від селян, міщани були краще поінформовані у цих питаннях, що у подальшому, на нашу думку, вплинуло на ставлення селянства до обновленства через мирян-депутатів. Головні вогнища антиобновленського руху виникають у губернських містах: Одеса, Харків, Київ, Сімферополь та ін. Так, 29 вересня 1922 р. на загальних зборах духовенства та представників парафіяльних громад Одеського повіту під час обговорення питання про ставлення до Вищого церковного управління (у Москві) та групи «Жива церква» віруючі-депутати рішуче повстали проти оновлення, «ЖЦ» та ВЦУ, докоряючи духовенство за малодушність, слабкість та розкол у його середовищі, наголошуючи: «ви, отці, боїтеся, так ми будемо захищати церкву». При цьому

пригрозили: «якщо духовенство примкне до «ЖЦ», то вони (віруючі. – *О.Т.*) привезуть духовенство із Болгарії та Греції» [218].

21 вересня 1922 р. відбулася сутичка у Харкові, де в Кафедральному соборі ініціативна група «ЖЦ» відкрила збори духовенства та мирян міста й околиць. Але, за описом центральної газети «Комуніст», «натовп віруючих з Благбаза, істеричні барині і крикливі старушонки, що наповнили собор, відразу надали зібранню таку пристрасний і безладний характер, що ініціатори змушені були закрити зібрання... При цьому на адресу «Живої церкви» роздавалася лайка, а на адресу прихильників її – погрози» [219]. Подібні сутички продовжували відбуватися на Харківщині і в подальшому. Так на початку грудня 1922 р. в Озерянській церкві м. Харкова членів «Живої церкви» було урочисто віддано анафемі, оголошено єретиками і закликано парафіян до активної боротьби з порушниками церковної святості [220].

Особлива боротьба розгорілася між прихильниками і противниками «Живої церкви» за Олександрівський Кафедральный собор у Сімферополі. Справа про його передачу розглядалася в церковному підвідділі НКВС майже чотири місяці. Незважаючи на те, що прихильники п. Тихона подали заяву про оренду собору ще 5 серпня 1922 р. і представили підписи від громади в кількості більш 20 тисяч осіб, заступник НКВС Криму Ануфрієв рекомендував завідувачу церковним підвідділом «укласти договір із групою ЖЦ на передачу в користування згідно з законом – Олександрівський Кафедральный собор, міські каплиці, Косьмо-Даміанівське подвір'я міста Сімферополя і свічкарню» [221], хоча в групі, яку представляв активіст обновленського руху в Криму Олександр Ендека, не було навіть необхідної мінімальної кількості підписів (20 осіб) для одержання храму.

5 листопада почалося слухання за обвинуваченням архієпископа Никодима (про що вже говорилося вище. – *О.Т.*). Разом з архієреєм був засуджений і причт Олександрівського Кафедрального собору. В результаті НКВС 2 грудня повідомило: «Протоієрею Калиновському. Згідно з В[ашим] проханням від 1/ХІІ-[19]22 р. за № 59 Адміноргуправ НКВС повідомляє, що... Вам дозволяється [в] неділю з 3/ХІІ-[19]22 відправляти богослужіння у вищевказаному соборі. Начадміноргуправ *Турецький*» [222].

Рішення НКВС викликало широке обурення серед противників обновленства. 3 грудня протоієрей Калиновський зробив спробу провести богослужіння, але зустрів активний опір парафіяльної громади собору.

Найбільше хвилювання в соборі відбулося 18 грудня 1922 р., коли Таврійське єпархіальне управління, виконуючи розпорядження НКВС, вирішило прийняти майно і ключі від собору. Події цього дня детально

розкриті в доповідній записці єпископа Петра (Рождественського) до НКВС: «Незабаром після початку богослужіння у храм увірвалася юрба людей в 200-300, під керівництвом декількох чоловік, на чолі із гр. Моргуновим.

Юрба з лементом, свистом і неподобствами, у вигляді биття скла, перервала богослужіння, шість чоловіків увірвалися до вітваря і накинулись на єпископа Петра, протоієрея Калиновського і про Т. Дикарьова, погрожуючи побити і навіть вбити, якщо не будуть віддані ключі від собору.

Значення протоієрея Дикарьова на те, що ключі взяті з дозволу цивільної влади, не подіяло. Чоловіки, що ввірвалися у вітвар, заявили, що вони нічого не хочуть знати – «або давайте ключі, або вб'ємо» і додали ще: «досить, що ви посадили до в'язниці архієпископа й інших мучеників». Оскільки опір був неможливий, то протоієрею Дикарьову довелося віддати ключ від собору гр. Моргунову, що стоїть на чолі банди...

У світлі всього вищевикладеного ТСУ (Таврійське єпархіальне управління. – *О.Т.*) просить віддати розпорядження про розшук узятого силою ключа, перевірити описи соборного майна, опечатати Кафедральний собор і притягти через прокуратуру громадян [до відповідальності]...» [223].

Ексцес навколо собору привів до того, що 19 грудня собор був опечатаний «до особливого розпорядження», а справа передана Прокуророві Республіки [224]. Це привело до того, що пізніше собор уже не був відкритий і його перетворили у склад церковних цінностей із закритих храмів Криму. В 1929 році були зняті дзвони, а 30 травня 1930 року КримЦВК прийняв рішення знести храм і передати земельну ділянку для спорудження музею-панорами «Взяття Перекопу». У ніч з 26 на 27 вересня 1930 року собор було висаджено у повітря.

Потрібно відзначити, що самому обновленському руху в Криму, на думку аналітиків ДПУ, «багато шкодила нетактовна поведінка його керівників, які у своїй лівизні часто доходили до антирелігійної пропаганди, чим, звичайно, підривали церковний авторитет реформаторів» [225].

Сутички навколо соборних церков були поширеним явищем і в інших регіонах. Так, на початку січня 1923 р. віруючі-тихонівці зірвали урочистий молебень у соборі м. Бахмута й вигнали звідти обновленське духовенство [226]. Подібна сутичка відбулася і навколо Чернігівського собору, що призвело до опечатування будівлі з боку відділу управління губвиконкому [227]. Не меншого масштабу відбувалися «бої» за Полтавський кафедральний собор, де 12 квітня 1923 р. юрба віруючих

тихонівського спрямування влаштувала бійку в результаті якої було побито провідника «ЖЦ» архімандрита Сергія (Зверева), при чому «натовп гнався за ним по вулиці, пригощаючи кулаками і буличниками» [228]. Полтавський кореспондент М. Бездомний так описав дані події у центральній газеті «Комуніст»:

«12-го квітня парафіянам кафедрального собору було оголошено про те, що передбачається проповідь представника «Живої церкви» архімандрита Сергія. До собору повалили незлічені юрби віруючих, серед яких переважали торговці і торговки, які вирішили влаштувати обструкцію «живому» архімандриту. Не встиг Сергій і рота відкрити, як представники «мертвої церкви»^{*} підняли шум. Лунали крики:

- Геть антихриста!
- Хай говорить «жива»!

Шум та крики зростали. Виведений із терпіння архімандрит почав обсипати соборну паству лайкою.

- Свині ви, баби, сволота ви антихристова!

«Мертва» перейшла в наступ, «жива» – до оборони. Почалася рукопашний поєдинок, під час якого добра частка стусанів перепала у спину «живого» архімандрита...

Рукопашний бій зі стін собору перенісся на вулицю. Спроба архімандрита Сергія вибратися із собору, непомітно протиснувшись крізь юрбу, що дралася, не увінчалася успіхом. Він був помічений «мертвими», і за ним почалася погоня. Погоня «мертвої» за «живою» по вулицях міста, що супроводжувалося киданням буличників і важкими кулаками, зажадала втручання міліції. Останній, винятково умовляннями і закликком до розсудливості, вдалося, після довгих зусиль, вирвати архімандрита з рук розлюченої юрби і запобігти кровопролиттю» [229].

Пасивність провінційного духовенства та мирян не могла продовжуватися тривалий час. Активна позиція вірян та окремих представників священства у містах призвела до появи опозиції церковним реформаторам, яка стала ширитися і в сільських громадах. Станом на кінець листопада 1922 р. працівники ДПУ на місцях у своїх звітах стали відмічати, що «загальна маса віруючих виявляє значний інтерес до обновленського руху і вимагає від духовенства роз'яснення програми «ЖЦ» і це «хвилює уми багатьох мирян» [230]. У результаті інколи селяни відмовлялися сліпо йти за своїми пастирями, як це відбулося 27 листопада 1922 р. на Балтському окружному з'їзді духовенства та мирян у м. Краснояярську. Духовенство підписало Статут «ЖЦ», а

^{*} Широковживана в тогочасній публіцистиці та документах радянських органів влади назва тихонівського напрямку РПЦ. – *О.Т.*

селянство відмовилося, мотивуючи це тим, що йому не зовсім зрозуміло, що таке «Жива церква» і необхідне роз'яснення парафіянам. Лише за такої умови сільські депутати погоджувалися підписати Статут [231].

Це зумовлювало духовенство бути обережними із пасомими. Як приклад, можна навести рішення з'їзду духовенства та мирян п'ятого округу Катеринославського повіту, що відбувся 1 грудня 1922 р. у м. Каменське, про те, щоб «широким верствам віруючих про розкол серед духовенства, про церковні рухи нічого не говорити, а на всі питання відповідати, що розколу як такого немає, а були незначні суперечки серед вищого духовенства через «теплі місця» і що вони вже викорінені» [232]. Результатом такої політики з боку духовенства була майже повна дезорієнтація віруючого селянства про внутрішні розколи, що відбувалися в середовищі РПЦ; провідну роль у формуванні ставлення селянства до «ЖЦ» стали відігравати «окремі, більш активні миряни, головним чином, куркулі, що співчувають тихонівцям, і стали провідниками тихонівської агітації на селі», – відмічало у своєму звіті Катеринославське ДПУ [233].

На початку 1923 року ситуація щодо ставлення як міського населення, так і селян до розколу починає кардинально змінюватися. На селі з'являється опозиційно налаштоване духовенство, бродячі ченці та черниці, які активно закликали не схилитися до «Живої церкви», називаючи їх неканонічним угрупованням, що захопило владу в церкві. Це дало досить вагомий результат у ставленні селянства до розколу. Наприклад, у Новомиколаївському районі Запорізької округи весною 1922 р. священник «ЖЦ», пропагуючи ідеї нового руху, «зазнав невдачі, хоча й мав багато прихильників, ...бо за греко-російську церкву тримається темне відстале населення – переважно жінки і старі, і при виникненні якого-небудь питання про «Живу церкву» ці фанатичні жінки, підбурювані попами, влаштовують ледве не бійку, усі прихильники «ЖЦ» в той час поводять себе спокійно, не бажаючи через жінок створювати скандалу» [234]. На Донеччині такі спроби дуже часто блокувалися віруючими за допомогою улаштування протестів-демонстрацій, які «доходили інколи до безчинств та погроз на адресу «ЖЦ», ДПУ тощо» [235]. В Єлисаветградській окрузі селяни за уподобаннями розділилися за майновою ознакою: куркулі та духовенство виступали проти обновленців, що інколи доходило до бійок, а незаможники добре сприймали нові ідеї в середовищі РПЦ [236].

Навесні 1923 р. церковна смута та настрої викликали все більшу заклопотаність, обурення вірян. Ці настрої яскраво проявилися в «наказах» делегатам майбутнього Собору, прийнятих на передвибірних парафіяльних зборах. Більшість із них містили вимоги віруючого

селянства – не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити після рішень Собору, визнати рівнозначність чорного й білого духовенства, шлюбного й безшлюбного єпископату і т. д., свідчачи про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних реформ.

Собор відкрився у Москві 29 квітня 1923 р. Надії значної частини духовенства і віруючих на те, що він примирить, згладить протиріччя, укаже майбутній шлях, не здійснилися. 3 травня на ньому була прийнята постанова, з обуренням сприйнята більшістю мирян і в остаточному підсумку згубна для обновленства: позбавлення сану й чернецтва патріарха Тихона. Зважаючи на існуючі настрої у церковному суспільстві, Собор значно обмежив розміри реформаторства, залишивши непорушними і догмати, і таїнства, і богослужбовий чин; узаконив рівнозначність одруженого і безшлюбного єпископату, а після деяких хитань – і другошлюбність кліриків, ввів новий григоріанський календар. Зберігався культ «мощів», ідея «особистого порятунку». Монастирі ж закривалися і перетворювалися у трудові комуни і церковні приходи [237].

Постанови, прийняті Собором, були гарним матеріалом для агітації проти «ЖЦ», причому, головним чином, з огляду на фанатизм більшої частини віруючого населення, тихонівці у своїй агітації особливо наголошували на постанові про введення нового стилю у церковному житті, на неканонічність осуду патріарха Тихона, а також на те, що Собор взагалі не має права судити Тихона за цивільні злочини. Наприклад, на Чернігівщині тихонівці протягом літа 1923 року активно використовували у своїй агітації постанови обновленського Собору: новий стиль, двоєженство, білий єпископат, перегляд обрядовості і т. д., що «зустрічало незаперечне співчуття серед широких релігійних мас, незадоволених нововведеннями обновленців» [238].

Необразлива сутність зміни стилю була, однак, сприйнята на селі навіть і без агітації тихонівців, як зазіхання на одну з основ православної церкви, тим більше, що це мало характер підлаштування під бажання радянської влади. «У багатьох селах, – відзначало Катеринославське ДПУ, – де священники намагалися видозмінити час служби й переносили дні свят згідно з новим розпорядженням, отриманим з обновленського єпархіального управління, баби-крикливиці й «групи реакційних церковних воротил» силоміць змушували священників повертатися до старого стилю» [239].

Неприйняття нового стилю спостерігалось серед віруючих усіх губерній без винятку, особливо на селі. В огляді про стан Одеської губернії за січень-вересень 1923 р. відзначалося: «Введення нового стилю майже всюди було зустрінуте недоброзичливо; на минулих

церковних святах за новим стилем віруючі переважно були відсутні, й навпаки, у свята за старим стилем церкви були переповнені. **Особливо противилося введенню нового стилю селянство** (виділення наше. – *О.Т.*)» [240]. Неоднозначно до проведення свят за новим стилем поставилися віруючі й самої Одеси. Так, 5 серпня 1923 р., коли архієрей Дмитрій оголосив в Одеському соборі про святкування свята Преображення за новим стилем «мобілізовані віруючі запротестували і, не дивлячись на те, що соборна громада [обновленців] наполягала на святкуванні за новим стилем, під тиском скандалістів прийшлося... святкування відмінити» [241]. Коли ж єпископ з'явився служити всенощну, біля церкви його чекала розлючена юрба, яку він не зміг заспокоїти і заздалегідь зупинив службу [242]. Причому проти обновленців, захищаючи тихонівське духовенство, активно почали виступати і робітники, які робили це «лише тому, що це «в пику комуністам», яким продалися священники «Живої церкви» [243]. Окрім того, по місту ходили чутки, що з Москви прибула делегація робітників від патріарха Тихона, від імені якого наказувалося проводити свята лише за старим стилем [244].

На Харківщині спостерігалася така ж ситуація: у Валківському районі Харківської округи траплялися випадки, коли священники відслужили свято за новим стилем, а з селян ніхто не з'явився, і тоді відбувалася служба повторно, але за старим стилем. У с. Водолага, коли в церкві почали служити священники «Живої церкви», селяни заявили, що «ми в цю церкву ходити не будемо, а якщо бажаєте, то беріть її під клуб...» [245]. Подібну заяву зробили селяни с. Зелений Гай (передмістя Харкова) [246].

На Сумщині це нововведення інколи призводило до сумних наслідків, коли в деяких селах, за проведення служб за новим стилем віруючі били своїх пастирів. Це було пов'язано, як відзначає Сумський окрком КП(б)У, з тим, що «селянство, яке значною мірою відносить початок і закінчення тих чи інших польових робіт до певного церковного свята, тримається консервативно і за звичкою розраховує за старим стилем» [247]. Подібний випадок агресивного ставлення віруючих стався у с. Бобровиці Чернігівської губернії: коли священник вирішив відсвяткувати свято Петра та Павла за новим стилем, «баби парафіянки, розлютившись, хотіли його побити, зірвати з нього рясу тощо» [248], а в с. Проходи Липецького району Харківської округи після того, як священник почав проводити служби за новим стилем, віруючі закрили церкву й не пускали до неї свого пастиря [249].

У багатьох селах стали здійснювати службу на церковні свята по два рази. Павлоградське ДПУ у липні 1923 р. з цього приводу відзначало: «Виходить те, що перше свято [священик] служить за розпорядженням,

а друге – за бажанням. Внаслідок цього у селянства, що не зовсім розбирається у питаннях церкви, а наполягає на невтручанні у справи церкви [з боку] влади склалася думка, що влада наказує духовенству, даючи розпорядження на місця. Цей момент трохи загострює ставлення до влади, й селянство часто вказує на втручання влади, якого не повинно бути за декретом «Про відокремлення церкви від держави». Характерно відзначити, що чим більше виходить непорозуміння у середовищі духовенства, тим більше селянство зацікавлюється становищем і завжди доходить висновку, що церква утискується владою і це змушує його ревніше ставитися до церкви» [250]. На Старобільщині (Донецька губернія) селяни за введення нового стилю почали називати обновленських священників «агентами комуністів» [251], а «Живу церкву» – «радянською церквою», яка утримується на кошти радянської держави [252]. Такої ж думки дотримувалися віруючі й на Полтавщині, стверджуючи, що «живі» діють на гроші комуністів», а їх керівники є провокаторами, таємними агентами радянської влади, ДПУ і т. д. [253].

Треба відзначити, що не можна говорити про повне неприйняття обновленських ідей селянською масою. Незважаючи на те, що переважна маса вірян виступила проти церковних реформ, особливо, як зазначалося вище, проти введення нового стилю, траплялися парафії, які або повністю переходили до нової церкви, або ж розколювалися на два ворогуючих табори. Останні або захоплювали храм, або ж розділяли його на дві частини й орендували потижднево: тиждень храмом користується група одного напрямку, тиждень – іншого. Про неоднозначність ставлення селянства до реформування церкви повідомляло ДПУ Одеської округи у своєму інформаційному звіті від 25 листопада 1923 року: «Ставлення селянства до всіх нових реформ, що проводяться у церковному житті, не завжди однакове: одні – прибічники обновленської, інші – тихонівської течії... Переважна більшість останніх селяни літні, і переважно жінки, забиті з давніх-давен релігійним дурманом» [254]. На Єлисаветградщині у травні 1923 р. багато сільських парафій виносили резолюції, в яких звинувачували політиканство в церкві, за злочинні діяння патріарха Тихона стосовно радянської влади [255]. На Харківщині «селяни кількох волостей вказали, що якщо [патріарх] Тихон є ворогом радянської влади і захищав інтереси іноземного капіталу, то він повинен бути покараний за свій злочин» [256]. Але такі факти можна назвати скоріше винятком, аніж правилом, хоча вони свідчать про неоднозначність ставлення пересічних віруючих до розколу РПЦ.

II Всеросійський Помісний Собор став кульмінаційним пунктом розвитку обновленства. Незабаром після завершення його роботи відбулися події, що докорінно потрясли обновленську церкву. Після

місячного перебування у в'язниці ОДПУ 16 червня 1923 р. патріарх Тихон подав заяву до Верховного Суду РСФРР із каяттям про свою колишню «антирадянську діяльність» і з проханням звільнення його з -під варти. 27 червня він був звільнений.

Відразу ж після звільнення патріарха починається катастрофічний спад впливу обновленців і широкомасштабне повернення віруючих і духовенства під його окормлення. Улітку 1923 р. виник безпрецедентно потужний стихійний народно-релігійний рух, так звана «тихонівщина». Він прокотився всією країною.

Над обновленством нависла загроза краху. З метою його запобігання був узятий курс на згортання реформаторства. У першому ж зверненні Синоду до православного народу говорилося: «Ми свято, твердо і непохитно дотримуємося і будемо дотримуватися до кінця нашого життя чистоти вчення православної віри, її таїнств і догматів». Щоб позбутися репутації «руйнівників церковної старовини» обновленці стали зводити до мінімуму нововведення, що вже практикувалися. Різко скоротилося зведення в архієрейський сан одружених священників, перестав формуватися перехід богослужіння на живу російську мову, поступово стали відмовлятися від нового стилю [257].

Незважаючи на згортання реформаторських тенденцій, створити позитивний імідж обновленству не вдалося. У другій половині 1923 – першій половині 1924 рр. в Україні розгорнулася агітація духовенства усіх гатунків на захист течії патріарха Тихона. Тасмний відділ ДПУ у своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» для ЦК КП(б)У відзначав: «Завдяки звільненню патріарха Тихона, елементи духовенства, що стоять на його платформі, підняли голову і почали проводити свою реакційну роботу. Щоб збудити в народних масах марновірство і фанатизм, тихонівці починають вести роботу з «оновлення» куполів, ікон, хрестів, проводять у церквах нічні моління, які набувають характеру епідемії серед наелектризованої маси, нерідко з'являються крикливиці й різні темні особи, що ведуть розмови про швидке рятування від антихристів, жидів і т. п.; по селах починається ходіння ченців й особливо черниць, що сіяли серед селян, які є найбільш віруючим елементом, контрреволюцію і замасковану словами про «істинно-православне» християнство» [258]. Те ж спостерігаємо на Полтавщині: «у зв'язку зі звільненням патріарха Тихона констатуємо загальний підйом духу та нелегальну агітацію серед віруючих мас, особливо серед селянства, за тихонівське управління» [259].

На Богодухівщині (Харківська губернія) «тихонівці ведуть жорстку кампанію проти «ЖЦ», називаючи останніх загарбниками, боговідступниками, еретиками», «христопродавцями», «невірними», комуністами

тощо, а їх послідовників – заблудлими [260]. На Ізюмському окружному з'їзді духовенства та мирян 2 червня 1924 р. єпископ Йосиф (Кречетович) у своєму виступі наголошував, що «тихонівці доводять віруючим, що наші єпископи носять на грудях не восьмикінцеві, а п'ятикінцеві хрести, подібні до комуністичної зірки; що на ризах замість хрестів нашиті серп та молот тощо» [261]. Така агітація, незважаючи на її глибокий фанатизм та навіть безглуздість, мала досить значний результат, бо в більшості губерній перевага на селі й у більшості міст була саме на боці прихильників патріарха. Про значну популярність тихонівців серед вірян свідчить ситуація в Харкові, що склалася у травні 1923 р., коли з в'язниці було звільнено низку священників, яких прихильники вийшли зустрічати з квітами [262].

На Чернігівщині поборники «ЖЦ» звинувачувалися у прагненні зруйнувати Церкву, а «патріарх Тихон змушений визнати свою провину перед «ЧЕКОЮ» (так в тексті. Маються на увазі органи ЧК-ГПУ. – *О.Т.*) тільки б врятувати віру Христову». Разом з цим уповноважений ВУВЦУ отримав листа з погрозами на його адресу [263].

Але успіх у такій агітації не завжди був на стороні тихонівського духовенства. Так, у с. Мостки Старобільської округи Донецької губернії священник Марсов вступив у дискусію із обновленцями на тему «Тихонівщина та обновленці» при значному скупченні віруючих селян. Під час дискусії виступи попа Марсова заглушали вигуками: «Геть зрадників, кровопивць... Ми не забули того, що зробив Тихон для робітників та селян». У результаті Марсов зазнав поразки і змушений був залишити парафію [264].

З 1924 р. активізується у міжконфесійній боротьбі бродячий чернецтвуючий елемент, який являв собою елемент впливу на віруючі маси. Переважно ченці поширювали різного роду провокаційні слухи (призначення на царський престол князя Кирила, або ж іншого спадкоємця), есхатологічні настрої (пророкуючи близький кінець світу, прихід антихриста (інколи ототожнюючи цю особу з Ленінієм) тощо), закликаючи віруючих стійко триматися старої віри, істинного православ'я і т. д. Окрім цього, ченці проводили активну агітацію проти обновленського руху, що спостерігалось на Сумщині, Старобільщині, Чернігівщині, Вінниччині та інших регіонах [265].

Користуючись несприятливими кліматичними умовами 1924 року, відсутність дощу, духовенство вело чітку агітацію серед несвідомої частини селянства, одночасно згадуючи «гріховність» обновленців. Збуджувалися клопотання про дозвіл хресних ходів для освячення полів і молебнів про дарування дощу в Одеській, Подільській, Катеринославській губерніях. «Наскільки дикість збереглася ще на

селі, – як відмічається в інформзвіті ДПУ, – свідчить наступний факт, що мав місце влітку 1924 р. в с. Болеславчик Боропольського району Одеської губернії: бажаючи викликати дощ, велика група жінок викопала з могили кістки мерця, облила його 7 відрами води й стала вичікувати, але так як цей захід не допоміг, небіжчик знову був заритий у землю. Подібних випадків на селі ще досить багато» [266].

Іншим «бойовим загоном» антиобновленців, що з'явився в цей час, були т. зв. «гастролери» – священнослужителі тихоновського напрямку, які проводили служіння в церквах, що мали тихонівську громаду, але священників-обновленців [267]. Це часто призводило до сутичок і, як результат, численних скарг з боку духовенства до райвиконкомів, міліції і навіть ДПУ, про притягнення «гастролера» до відповідальності [268]. Яскравим прикладом може служити Кохановська релігійна громада Троїцького району Одеської округи, де на початку 1925 р. до місцевого попа-обновленця з'явився о. Корольчук, який стверджував, що він направлений до села з Москви. В результаті його агітації громада розкололася на два табори – біднота підтримала обновленців, а заможні – тихонівців, що привело до закриття церкви на тривалий час та адміністративного арешту св. Корольчука [269].

Загалом, системним є те, що прихильники різних течій РПЦ на селі порівняно чітко диференціювалися за соціальним складом або майновим станом. Для порівняння візьмемо дані Полтавської губернії станом на 1 січня 1925 року та Коростенської округи (колишня Волинська губернія) станом на 1 січня 1926 року.

Таблиця 1.3.1.

Майновий склад віруючого селянства в середині 20-х рр. XX ст. по течіям РПЦ [270]

Майновий стан	Полтавська губернія		Коростенська округа	
	обновленці (%)	тихонівці (%)	обновленці (%)	тихонівці (%)
Заможні	6,8	15,5	0,5	2,5
Середняки	51,2	42,1	57,2	50,3
Бідняки	40,3	37,7	42,3	46,3
Батраки	1,7	4,7	–	–

Як бачимо, склад віруючого селянства різних конфесій РПЦ деякою мірою підтверджує дані інформативної частини ДПУ, яке постійно наголошувало на тому, що опорою тихонівщини є заможний, або куркульський елемент, який переважно й утримував матеріально духовенство.

Після смерті навесні 1925 р. патріарха Тихона починається останній етап гострого міжконфесійного протистояння між тихонівським та

обновленським угрупованнями. Працівники інформстату ЦК КП(б)У в звіті за другу половину 1925 р. відзначали, що «між тихонівським і обновленським духовенством йде запекла боротьба за вплив на віруючих і захоплення церков (Житомирський, Конотопський, Ізюмський, Одеський, Куп'янський [округи] та ін.). Причому за останній час зі зменшенням натиску і деякої зміни загального курсу, успіх усе більше переходить на бік тихонівців і одна церква за іншою, що були дотепер обновленськими, почали «ввоз'єднуватися у православ'ї». Головну роль тут відіграють куркулі, що змушують духовенство відмовлятися від обновленства під погрозою вигнати їх із церкви. Активність тихонівського духовенства особливо спостерігається у Миколаївській, Первомайській, Старобільській та Мелітопольській округах» [271], де з новою силою розгорнулася боротьба за культові приміщення.

Особливої гостроти набули протистояння навколо соборних церков та великих парафій, що спостерігалось майже в кожній окрузі України. Так у м. Бердянську тихонівці, передавши обновленцям собор на вимогу влади, вирішили вночі пограбувати церкву, щоб святі речі не дісталися єретикам, але були схоплені. На Великдень 1925 р. бердянські опозиціонери вирішили зірвати службу обновленцям і викупили усі свічки на заводі, але останні закупили їх заздалегідь [272].

Галасливо відбувся поділ Покровського храму в Олександрії, який за постановою ВУВЦК було передано у почергове користування обом групам. Правління тихонівської громади відмовилося виконати цю постанову і ліквідком вирішив відкрити церкву за допомогою слюсарів. Під час промови представника ОВК пролунав набатний дзвін, у результаті чого зібралася величезна юрба віруючих та повабних. Для розсіювання юрби викликали пожежну команду, а потім і 8 кінних міліціонерів. З юрби летіли камені, палки, багатьох представників влади били куркулі, але все-таки юрбу вдалося розсіяти і церква була відкрита. Протягом декількох днів навколо церкви збиралися юрби тихонівців, не даючи можливості служити обновленцям і згодом повісили власний замок на церкву, що практично привело до закриття церкви для обох громад [273].

З новою силою розгорнулася боротьба навколо Касперівської церкви в Миколаєві, змагання за яку точилися ще з серпня 1924 р. У травні 1925 р. влада вирішила передати (в черговий раз) храм обновленцям на ґрунті того, що тихонівська громада не виконала умов договору. У результаті міжконфесійні сутички набували загрозливих форм, оскільки окремі члени тихонівської громади почали переслідувати нового священика, запускаючи в нього камінням, грязюкою тощо [274]. Боротьба за парафію точилася до початку осені, супроводжуючись нарядями

міліції, щотижневими сутичками, бійками та ін., де використовувалися все, що було під руками – вода, каміння, грязюка, зола, палки тощо. Інколи навіть справа доходила до укусів прихожан один одного [275]. При цьому подібні ексцеси спостерігалися не лише у Миколаєві, а серед громад округи: у Ново-Петровському та Ново-Одеському районах [276].

Особливо розголосу набули сутички 1926 р. навколо Сталінського собору (див. документи №№ 8, 9). Під час передачі будівлі обновленцям 3 серпня 1926 р. біля церкви зібрався великий натовп людей і обновленців до церкви не допустили, крім того, зникли ключі від церкви. Вигнавши обновленців з церкви, натовп рушив до помешкання ДПУ з вимогами визволення ще раніше заарештованого попа-тихонівця протоієрея Полікарпова. Облога ДПУ продовжувалась до вечора. Справа кінчилась тим, що після того, як «баби» розбили камінням у помешканні ДПУ скло в декількох вікнах, при чому каміння кидалось і у співробітників ДПУ, в результаті чого останні змушені були стріляти в повітря, тільки тоді натовп розбігся. Не дивлячись на активний спротив, через декілька днів передача вищезазначеної церкви обновленцям все ж таки відбулася [277].

Не завжди ініціаторами міжконфесійних конфліктів були прихильники тихонівщини. Наприклад, у с. Везники Павлоградської округи члени обновленської громади, прагнучи вижити тихонівського попа із села, вночі повибивала в його будинку шибки разом з рамами [278].

Інколи спостерігалося й індивідуальне ставлення до розколу. Показовим тут є випадок з віруючими Варваринської церкви м. Конотопа, які заявили: «чого там, він (священик. – *О. Т.*) же у нас давно, а так чи він тихонівець, чи «живець», не все [нам] хіба рівне, нам аби правив» [279]. Даний випадок свідчить, що вже у 1925 р. в окремих парафіях на перший план висувається не питання належності до тієї чи іншої конфесії, й отже, ідеологічна різниця, а можливість вільно відправляти релігійні треби, що з 1929 р. стане пріоритетним.

З другої половини 1926 р. гострота протистояння зменшилася і перейшла більше до дискусій між духовенством, ніж між парафіянами. Цьому сприяли й внутрішні негаразди в тихонівській церкві, де почався шалений розбрат на єпископській верхівці й боротьба за владу.

Ми погоджуємося з відомим українським дослідником О. Ігнатушею, який стверджує, що йдучи за духовними провідниками, а досить часто, ведучи за собою духовенство, українське село до середини 20-х рр. в основному зробило свій конфесійний вибір. Він зводився до підтримки такої церкви, яка була б традиційною і водночас якнайближчою до народного життя. Але розуміння цих понять у віруючому середовищі виявилось різним. Вибір орієнтації залежав від рівня релігійної та

національної свідомості населення, етнонаціональної структури регіону, змісту ідеології конкретних конфесій, сили місцевих побутових традицій, авторитету провідників церкви і, не в останню чергу, від загального спрямування церковної та національної політики влади [280].

Але своєї основної мети радянська влада все-таки досягла: падіння авторитету духовенства. Катеринославське ДПУ у 1925 році відзначало результат розколу РПЦ на селі: «авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виокремити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священника, як керівника мирян, як особи, до якої звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, що так чи інакше імпонують їм, але на духовенство в цілому дивляться, як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на справжніх духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання найганебнішим чином священника із церкви зробилося доволі звичайним явищем, що в цей час образити й навіть побити священника, незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається справою досить припустимою. Значно вплинув на втрату духовенством свого авторитету той факт, що багато церковників кілька разів переходили від обновленців до тихонівців, супроводжуючи це принизливою церемонією каяття, де найчастіше сиволосий старець-священик стає перед народом, що наповнив церкву, на коліна й просить простити йому його оману в ересі, скоєну через молодість років, а такі випадки зафіксовані» [281].

Отже, миряни намагалися зберегти свої вірування, що були прищеплені їхніми батьками. Незважаючи на їх консервативність, значний вплив на світогляд віруючих та сприйняття ними розкольницьких ідей мали агітаційні матеріали різних угруповань, схвальність цих ідей радянською владою (особливо фактор невтручання радянської влади у справи церкви), збереження віри їх батьків тощо.

Підсумовуючи причини неприйняття обновленських ідей у загальній народній масі, можна констатувати, що широкі верстви віруючих більше цікавила не політична складова обновленського руху (підтримка радянської влади та здобутків революції), а збереження традиційності в Церкві. Наприклад, введення нового стилю викликало більше незадоволення серед вірян, ніж вилучення церковних цінностей 1922 р. Це пояснюється тим, що парафіяни зберігали консервативність, насамперед в обрядовій складовій: піп зобов'язаний не голити бороду та не ходити у цивільному, свята потрібно проводити за старим звичаєм та стилем тощо, а питання світосприйняття священника чи його богословські

пошуки їх турбували в останню чергу. Саме цим пояснюється значний успіх тихонівської агітації, яка носила не теологічний характер, а виступала у вигляді наклепницької, інколи безглуздої, пропаганди.

У той же час розкол РПЦ підштовхнув антиклерикальні настрої українських віруючих, що дало змогу провести кампанію знищення церков 1929-1930 років, закрити 99,9 % церков протягом 1930-х років і у подальшому здійснити **офіційну** атеїзацію населення, коли значна частина найбільш віруючого населення ставилася до церкви ззовні досить байдуже.

1.4. Всеукраїнський Помісний Собор 1925 р. Проголошення Української православної автокефальної синодальної церкви. Розвиток УПАСЦ у 1925-1927 рр.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному плані) закріпив основні положення Синодальної церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства й мирян 13-16 лютого, у прийнятому «Положенні про Вище Церковне Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної комісії для розв'язання питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [282].

На кінець 1923 р. підготовчий етап було завершено, заплановано його проведення на кінець квітня 1924 р. і розроблено «Закон для виборів депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Собор», проект якого було розіслано 16 січня 1924 р. по всіх єпархіях для обговорення [283]. На обговорення Собору виносилися такі питання: а) про історичну і канонічну основу й обсяг автокефалії православної української церкви і проект її регламенту; б) про історичні, канонічні основи і рамки Православного Всеукраїнського Св. Синоду й проект його регламенту; в) про Всеросійський Собор 1923 р. і про ставлення до його постанов з погляду місцевих автокефальних умов; г) про виникнення в Україні й характер «самосвятства-липківщини» і про способи примирення й об'єднання з ними; д) про «тихонівщину» в Україні, про характер цього руху й способи ліквідації його; е) про новий стиль (з довідками про спроби введення його в Україні); ж) про українізацію церковного богослужіння в українських приходах, якщо вони того побажають; з) про церковну дисципліну і про заходи її відновлення; і) про управління єпархіальне,

вікарне і благочинницьке; к) про парафіяльний статут; л) про церковне господарство й про внески на загальноцерковні потреби; м) про звітність, яку повинні вести єпархіальні, вікарні і благочинницькі управління; н) про бідних духовного звання; о) про можливість участі православного духовенства в культурній роботі на селі й у місті (читання лекцій загальнолітературного і філософського характеру, участь у товариствах, артілях і союзах бджолярів, садівників, лісників, городників, участь у реалізації санітарних і господарських заходів уряду); п) про стан духовної освіти в Україні і про пастирські школи; р) про чернецтво і монастирі в Україні в сучасних державно-соціальних умовах; с) про православно-релігійне виховання дітей [284].

Згідно із зазначеним «Законом» вибори відбувалися за трирівневою системою: парафія – благочиння – окружний з'їзд відкритим голосуванням. На останньому рівні обиралися 4 делегати: 2 – від духовенства, 2 – від мирян. На всіх рівнях виборці мали право давати делегатам накази, які надходили до особливої комісії при Соборі й розглядалися зборами [285].

Протягом січня – травня 1924 р. в Україні пройшли з'їзди духовенства та мирян, де відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський Помісний Собор, обговорювався «Закон про вибори», давалися накази делегатам тощо [286].

Проект викликав на місцях різноманітні відгуки: на Собор покладалася безліч різноманітних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які надійшли з багатьох регіонів країни. Основною вимогою, яка звучала в багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з піднесенням церковно-національної самосвідомості [287]. Крім того, на Собор покладалася надія про об'єднання православних, припинення міжконфесійної ворожнечі тощо. Так, запорізький з'їзд 15 квітня 1924 р. наказував делегатам «наполягати на тому, щоб православна церква наша, що розділилася, прийшла до єднання, миру і повної згоди» [288]. Такі ж вимоги виказував і кременчуцький з'їзд, на якому делегати хоча й не належали до обновленської церкви, не визнавали Харківський Синод і обновленських Соборів, але вирішили направити делегатів з надією на припинення боротьби в церкві [289]. Але загальна ситуація в православ'ї та плани більшовицької влади загальмували процес скликання Собору, натомість було дозволено скликати Передсоборну нараду, яка призначалася на 11-15 листопада 1924 р.

З перегляду матеріалів обновленських з'їздів за 1924 р. різних регіонів України (усього переглянуто матеріали близько 30 з'їздів) лише окремі з них приділили увагу Передсоборній нараді. Це свідчить про те, що в організаційному плані нарада готувалася на дуже низькому рівні. Саме

цим пояснюється відсутність представництва від мирян багатьох регіонів і мала кількість учасників (на Наряду прибуло 78 осіб*: 26 архієреїв** (один з них представник Всеросійського Синоду), 36 священнослужителів і 16 мирян) [290]. За нашими підрахунками, враховуючи, що було запрошено представників від Всеросійського Св. Синоду, весь єпископат та по два представники (по одному від духовенства та мирян) від кожного єпархіально-вікарного управління (загалом планувалося 110 осіб [291]), а на початку 1925 р. існувало 33 управління (2 не мали єпископів) [292], то на Наряду від українських обновленських єпархій мало з'явитися близько 100 осіб (з урахуванням заміщення 2 єпископів головами управлінь), а саме: 32 архієреї (з урахуванням помічника Пимена, єпископа Петра), 35 священників і 33 мирянина. Отже, не з'явився 7 єпископів і близько 17 мирян, що може бути пояснено відсутністю коштів на відрядження делегатів і зривом в організації їх обрання. Крім того, відсутність обговорення питань Наряду на загальноєпархіальних з'їздах, а також виборів на них делегатів, свідчить про порушення соборноправності при їх обранні, бо, на нашу думку, делегатами виступали переважно члени єпархіальних управлінь.

На порядок денний Передсоборної наради висувалися вже зазначені вище питання, за винятком пунктів: «л», «м», «н», «о» та «с», які, ймовірно, були вилучені на вимогу радянської влади, бо суперечили загальнодержавній церковній політиці. Натомість до розгляду були

* З незрозумілих причин С. Жилюк у своїй роботі помилково вказує загальну кількість – 67 осіб, що є явною математичною помилкою, з урахуванням того, що по окремих групах наведені ним цифри є правильними. Свою помилку він переніс і в дисертаційне дослідження (Див.: Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т / Жилюк Сергій Іванович. – Рівне, 2005. – Арк. 202). Помилкову кількість мирян (78 осіб) наводить у своїй роботі й Ганна Білан, ймовірно, сплутавши загальну кількість делегатів із мирянами (Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 155).

** На Передсоборну нараду прибули: митрополити: Слобідсько-Український – Пимен і Київський – Інокентій; архієпископи: Чернігівський – Андрій, Одеський – Ювеналій, Могилівський – Лоллій, Катеринославський – Ніколай, Полтавський – Йосиф (Кречетович), Павлоградський – Олександр; єпископи: Запорізький – Сергій, Бердянський – Михаїл, Чугувський – Гавриїл, Охтирський – Філарет, Первомайський – Йосиф (Михальчук), Черкаський – Йосиф (Яцковський), Куп'янський – Володимир, Сумський – Йоасаф, Старобільський – Мелетій, Кам'янецький – Адріан, Зінов'євський – Афанасій, Олександрійський – Іоанн, Миколаївський – Костянтин, Валківський – Іов, Зміївський – Серафим, Конотопський – Адріан та єпископ Петро (помічник Пимена) (Всеукраїнское Предсоборное Совещание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 9).

додані питання: ставлення до постанов 1923 р. та одруженого єпископату, про ставлення до майбутнього Вселенського Собору та про склад Всеукраїнського православного Священного Синоду [293], що диктувалися тогочасною ситуацією як у вселенському православ'ї, так і в українському.

Нарада відкрилася 11 листопада 1924 р. у Харківському Кафедральному соборі. Після вітальних слів архієпископа Йосифа (Кречетовича) і митрополита Пимена (Пегова) зібрання було оголошено відкритим, після чого направлені телеграми радянському уряду та Всеросійському Св. Синоду й обрано президію на чолі з митр. Пименом [294]. Головним завданням, яке ставила перед собою Передсоборна нарада, було «вирішення кардинального питання про автокефалію Української церкви й українізацію богослужіння, ...[що] буде сприяти внутрішньому укріпленню Української церкви і послужить усуненню небезпеки міжусобиць» [295].

Першою заслухали доповідь митрополита Київського Інокентія (Пустинського) «Про чернецтво в сучасних умовах церковного життя», учасники наради високо оцінили історичні заслуги православного чернецтва, але засудили дезорганізаційні явища в житті сучасних ченців, зазначивши, що вони повсюдно вийшли з-під влади єпархіальних єпископів, самочинно вештаються по містах і селах та поширюють різні провокаційні плітки, шкідливі для мирного будівництва церковного життя. З метою упорядкувати чернече життя нарада прийняла таку резолюцію: «1) підпорядкувати Всеукраїнському Синоду головну святиню України – Києво-Печерську лавру з відновленням її ґуртожитного статуту; виділити по одному чоловічому і жіночому монастирю в кожній єпархії у відлюднених місцях з обов'язковим додержанням чернечого посту, молитви, праці і послуху; 2) інших ченців приписати до кафедральних соборів, міських і сільських церков, посилати для догляду за хворими і немічними священнослужителями; 3) звернутись від імені Всеукраїнської Передсоборної наради до чернецтва з вимогою припинити агітаційну діяльність проти православної церкви і приєднатися до Синоду; 4) запропонувати єпархіальним управлінням негайно встановити кількість ченців в єпархії й округах; 5) застерегти тих ченців, які відмовляються підпорядкуватись Синоду, згідно з відповідними правилами Вселенських соборів, що вони можуть бути позбавлені чернецтва [296]. Отже, ставлення українського обновленства до монастирів та ченців було не таким українським, як у Росії, що зумовлювалося обранням середнього шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви.

12 листопада учасники наради заслухали доповідь архієпископа Йосифа (Кречетовича) «Про автокефалію Української церкви». Доповідач

засудив політику царського самодержавства, внаслідок якої в Україні було знищено давні традиції соборноправності, і церква втратила свою канонічність та стала прислужницею царської влади, а московська державність перетворила українських єпископів на царських чиновників. Архієпископ Йосиф показав устрій окремих автокефальних церков та їх історико-канонічний шлях, згадав про факти визнання автокефалії Української церкви патріархом Тихоном у серпні 1922 р., а головне, висловив думку, що Передсоборна нарада має подати на розгляд Всеукраїнського Собору проект повної автокефалії Української церкви без права Всеросійського Синоду бути вищою апеляційною і касаційною інстанцією для неї. Але цю пропозицію архієпископа Йосифа було відхилено. Нарада обмежилась лише таким визначенням: «До скликання Другого Всеукраїнського Помісного Собору і формального проголошення на ньому повної автокефалії Української православної церкви дотримуватися того тимчасового положення, яке вироблене за узгодженням із Всеросійським церковним центром». Для уточнення повноти автокефалії та прав обновленської УПЦ на місця було вирішено розіслати проект «Статуту Української автокефальної церкви» для обговорення [297].

Розгляд питання щодо автокефалії тривав увесь день і завершився доповіддю відомого каноніста з Одеси, доктора богослов'я, професора О. Покровського «Про соборність, митрополичий лад та патріаршество». Після слухання було прийнято таку резолюцію: «Всеукраїнська передсоборна нарада... заявляє, що в основу будівництва церковного керівництва і життя має бути покладене як непорушний догматико-канонічний фундамент соборне начало, яке, будучи побудованим за принципом активної участі усіх трьох елементів церкви (єпископату, кліру та мирян), повинно послідовно і струнко проростати в усі церковно-правлячі органи, починаючи з «малої церкви» у межах повітового вікаріату, і закінчуючи помісним Собором цілої Руської церкви» [298]. Крім того, було засуджено інститут патріаршества, як «принесений нарід на тілі церкви», що «не дав нічого позитивного Руській церкві, був джерелом величезних церковних нещасть, руїни...», тому інститут патріаршества має бути остаточно викоринений у нас і безповоротно та назавжди похований у могилі історичного небуття» [299]. Наступного дня О. Покровський зробив додаткову інформаційну доповідь на тему «Про питому вагу колишніх Всеросійських Помісних Соборів 1917-18 років і 1923 р.».

У другій половині дня 13 листопада із доповіддю «Про тихонівщину» виступив, за влучним висловом дослідниці Г. Білан, «провідний трибун українського обновленства» [300] архієпископ Полтавський Йосиф (Кречетович). Доповідач зупинився на спростуванні нападок тихонівців

на обновленців як на начебто безбожників, еретиків, які порвали канонічне спадкоємство влади, роблять усе без благословення патріарха тощо, довівши і спадкоємність, і неправоту цієї агітації [301]. Учасники наради засудили тихонівщину як явище політичне, оскільки її коріння приховане у старому самодержавно-бюрократичному устрої, та викрили дворушництво тихонівців, які своїх противників називали безблагодатними, еретиками, не визнавали їхніх хіротоній, але це не заважало їм приймати в своєму сані тих обновленських єпископів, що переходили до їхнього табору. В антитихонівській резолюції засуджувалася також діяльність патріарха Тихона, якого звинуватили в розколі церкви і порушенні канонічного права, коли він самочинно поновив своє патріарше звання, а також у тому, що через його антирадянську політику церква зазнала репресій з боку влади. Разом з тим Передсоборна нарада звернулася до тихонівських єпископів України із закликом стати на шлях взаємного примирення: «Ми сподіваємось, – говорилося у зверненні, – що всі наші непорозуміння й чвари будуть розв'язані майбутнім Українським Собором, на який ми по-братньому вас кличемо. Зустрінемо вас із відкритим серцем, не згадуючи взаємних прикростей» [302].

Протягом другої половини 13-го та першої половини 14 листопада обговорювалося питання взаємин із УАПЦ. Першим 13 листопада виступив із доповіддю «Про липківщину та українізацію богослужіння» архп. Йосиф (Кречетович), а наступного дня – архп. Лоллій (Юр'євський) з доповіддю «Про неспроможність липківщини з догматичної і канонічної точок зору». Після обговорення обох доповідей було винесено дві резолюції: ставлення до УАПЦ та шляхи примирення з «липківщиною» та «тихонівцями». Як влучно зазначає С. Жилюк, резолюція щодо УАПЦ мала категоричний характер: «Визнати, що липківщина є групою політиканів, часто байдужих до віри осіб, які в ім'я створення в Україні певного політичного устрою скористалися національними та церковно-обновленськими прагненнями українців... Під впливом своїх вождів вони в центрі своєї діяльності поставили власне вузькі національні завдання і в ім'я служіння їм перейшли всілякі межі у визначенні участі народу у справах віри, поставивши народ джерелом благодаті, внаслідок чого виник догматично і канонічно незаконний акт 10 жовтня 1921 р., який започаткував глибоке розділення в Українській православній церкві». Далі в резолюції зазначалося, що Українська обновленська церква стала на шлях необхідних реформ, визнає повну автокефалію Української церкви й українізацію її життя, тому братам українцям, прозваним у народі «липківцями», треба це взяти до уваги і повернутися на шлях єднання з усією церквою [303].

Незважаючи на категоричність заяв, обновленці, однак, визнавали

потужність і масовий характер автокефального і тихонівського рухів, тому в питанні «про примирення з тихонівцями і липківцями» Всеукраїнський Священний Синод отримав передсоборне завдання здійснити низку заходів щодо поживлення міжцерковного діалогу в пошуках шляхів церковного примирення. Резолюція мала 9 пунктів: 1) звернутись через Всеросійський Синод і архімандрита Димопуло до Вселенського патріарха з проханням повідомити Українську православну церкву про своє ставлення до «самосвятської ієрархії», для чого пред'явити довідку про історичне походження і сутність самосвятства; 2) утворити при Синоді комісію для вироблення умов погодження з «липківцями», якій надати право відносин із Всеукраїнською радою та іншими представниками самосвятства; 3) повідомити православне населення України, що на Другий Всеукраїнський Помісний Собор запрошуються представники всіх церковних течій України; 4) закликати всі течії припинити свою ворожнечу і чекати рішень собору; 5) через спеціальні звернення закликати тихонівців і липківців (останніх – українською мовою) до єднання з усією Вселенською церквою; 6) українізацію богослужіння і церковного життя визнати природною, закономірною і своєчасною, а запровадження українізації поставити в залежність від волевиявлення більшості парафіян із задоволенням інтересів меншості; 7) організувати при можливості частіші діалоги з тихонівцями і липківцями з усіх бажаних питань; 8) при єпархіальних і вікаріальних управліннях час від часу влаштовувати наради з питань об'єднання з тихонівцями, липківцями і сектантами; 9) до скликання Собору самосвятських єпископів, священників і дяконів, за їх бажанням повернутися до православ'я, приймати в чині мирян, а тих, які мають посвячення від канонічних єпископів, після каяття приймати в суцшому чині. Тихонівських кліриків старого посвячення після каяття приймати в суцшому чині, а тих, які мали друге рукопокладення, приймати в чині мирян [304].

Після з'ясування питань міжконфесійних відносин зібрання заслухало виступ Зміївського єпископа Серафіма (Ляде) «Про духовну школу», де вказувалося на причини невдач усіх спроб відродження духовної школи чи пастирських курсів в Україні та шляхи до подолання цього недоліку. У своїй резолюції нарада доручила Св. Синоду з'ясувати законність даного питання у вищого радянського керівництва та створити комісію для розробки положення про нижчу, середню та вищу духовні школи, програми викладання та пошук джерел фінансування на їх утримання.

З доповіддю про вибори на Всеукраїнський Помісний Собор і його програму виступив протоієрей П. Фомін, який представив проект

«Положення про Собор». Його розгляд викликав шквал думок, що змусило перейти до постатейного обговорення і документ було прийнято у повному обсязі. Крім того, було прийнято «Закон про вибори депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Священний Собор», які підтверджували соборноправний принцип управління й мали проводитись за вищезазначеною трирівневою системою. Тобто особливих змін це питання від першого проекту початку 1924 р. не зазнало [305].

До того ж, до участі у Всеукраїнському Помісному Соборі запрошувалися представники східних патріархатів – Константинопольського і Антіохійського, з правом вирішального голосу – представники Всеросійського і Білоруського Синодів, усі правлячі єпископи, члени Синоду, видатні діячі обновленського руху і не більше 10 відомих і авторитетних каноністів. На собор запрошувалися з дорадчим голосом представники тихонівської орієнтації – по одному єпископу й одному мирянину від кожної єпархії, 3 представники від ВПЦР та від єпархій УАПЦ по одному єпископу, одному клірику й одному мирянину [306].

Таким чином, обновленська УПЦ провела підготовчу роботу щодо скликання Собору, визначила основні питання для вирішення, затвердила «Закон про вибори», які підтвердили соборноправний характер управління конфесією. У той же час повністю було проігноровано питання про новий стиль та одружений єпископат, а вирішення цих питань перенесено на Помісний Собор. На нашу думку, це було пов'язано із неприйняттям цих реформ з боку віруючого населення, а при нестійкому становищі обновленства в Україні в багатьох єпархіях, обновленці не хотіли порушувати непопулярних питань до Собору.

У питаннях міжконфесійного миру ми повністю погоджуємося із думкою С. Жилока, що категоричні заяви на адресу УАПЦ і тихонівщини та демонстративно зверхня позиція обновленців до цих церков, що відображалось у прийнятті їх обновленською УПЦ, а не об'єднання і наданні їм лише права дорадчого голосу, не відкривало перспектив конструктивного діалогу у пошуках міжправославного миру в Україні [307].

Після завершення Передсоборної наради обновленці почали активно готуватися до Собору, на який покладалися величезні надії, особливо у питанні міжконфесійного миру в православ'ї, оскільки значна частина віруючих вважала, що «Собор примирить між собою усі угруповання православ'я і встановить єдину церковну владу» [308]. Цьому сприяло підвищення авторитету Синоду, збільшення кількості обновленських парафій та покращення дисципліни духовенства Синодальної церкви. Так, в останньому кварталі 1924 р. обновленство кількісно значно

укріпилося на Поділлі (42 громади на 1.09.1924 і 302 на 1.03.1925), Зінов'ївщині (з декількох до 45 відповідно), Волині, Полтавщині тощо [309] (всеукраїнський рівень див. таблицю 1.4.1). Окрім цього, значно вплинула на розстановку сил у РПЦ втрата верховного поводиря в особі патріарха Тихона, яка супроводжувалася оголошенням в офіційній пресі його передсмертного заповіту, де в черговий раз було визнано радянську владу та відбулося покаяння за контрреволюційні вчинки. Комплекс цих подій і привів до покращення позицій обновленства, яке на українських землях намагалося зберегти традиційне православ'я

Таблиця 1.4.1.

**Динаміка громад обновленської церкви
(1 вересня 1924 – 1 січня 1926 рр.) [310]**

Конфесія	1.09.1924	1.01.1925	1.06.1925	1.01.1926
Синодальна церква	1246 (17,3%)	1497 (16,6%)	1868 (20,4%)	2636 (29,2%)
Старослов'яни-тихонівці	5048 (70,2%)	6453 (71,8%)	6231 (68%)	3793 (42%)
Інші (УАПЦ, БОПУПАЦ-СЄЦ, ДХЦ)	895 (12,5%)	1038 (11,6%)	1066 (11,6%)	2611 (28,8%)
Усього	7189	8988	9165	9034

Перші єпархіальні з'їзди почали проводитись у січні 1925 р. Ключовими питаннями, що розглядалися, були результати роботи Всеукраїнської Передсоборної наради, становище православ'я в Україні та вибори на грядущий Помісний Собор. Про прагнення до миру віруючих різних православних конфесій яскраво свідчать збори церковних рад м. Артемівська для з'ясування вищезазначених питань та обрання делегатів на Собор [311]. Подібний примирливий характер мав і з'їзд Одеської єпархії 3-5 лютого 1925 р., на якому були присутні 110 делегатів, з яких – 3 єпископи, 24 протоіереї, 29 священників, 3 диякони і 51 мирянин [312].

Питання примирення було одним із головних, крім того, на ньому наполягали делегати-миряни, які не розуміли, у чому ж різниця між обновленцями та тихонівцями, якщо всі вони однаково моляться й вірять, і для чого це непотрібне та шкідливе розділення, яке необхідно знищити. Але перші ж виступи обновленських ораторів показали, що, незважаючи на зовнішнє бажання примирення, завданням їх було викликати у делегатів винятково негативне ставлення як до тихонівщини, так і до питання примирення, про що свідчить опис виступів: «Коли полилися гарячі промови принижених й ображених пастирів, у парафії яких нагло увірвалися тихонівські вовки і на їх очах губили їх духовних овець, коли почуті були блюзнірсько-цинічні відгуки тихонівців про дітей, хрещених православними обновленцями, що «це не хлоп'ята, а

шенята»..., то почали прозрівати і більш темні та переконуватися, що в тихонівщині правди немає і що вся вона... тримається брехнею й оманною» [313].

При цьому обновленські оратори підтвердили й небажання тихонівського духовенства до примирення, зачитавши в кінці виступу лист, у якому вони вказали, що сама думка про примирення з обновленцями робить на тихонівців «несприятливе враження». Після цього член Московського та Харківського Синодів, представник Одеської єпархії професор Покровський у своєму виступі вказав на догматичні та адміністративні розбіжності між двома течіями.

Але миряни й після таких викриттів вимагали привести на з'їзд представників тихонівського табору: 3 священників та 3 мирян. Але останні не згодилися на делегування мирян і вимагали, щоб їх інтереси представляли 12 священників, на що з'їзд не згодився. А представник адмінвідділу НКВС, який був присутній на з'їзді, взагалі почав вимагати зняття цього питання з порядку денного, що й було зроблено [314]. Таким чином, усі спроби примирення представників двох ворогуючих течій у південному регіоні виявилися невдалими й рішення цього питання фактично було перенесено на розсуд Всеукраїнського помісного Собору.

Протягом лютого-березня 1925 р. у більшості благочиній було проведено збори з вирішення нагальних потреб конфесії, обговорення результатів Передсоборної наради, обрання делегатів на єпархіальні з'їзди та накази делегатам. Пік обновленських з'їздів єпархіального та вікарного масштабу для розгляду питань, що виносилися на Помісний Собор, і вибору делегатів припав на квітень 1925 р. Особливо активно підійшло до цього подільське духовенство. Як районні, так і вікарні з'їзди Гайсинщини та Кам'яниччини беззаперечно висловилися за автокефалію українського православ'я, що було єдиним питанням, яке не викликало заперечень, на відміну від інших принципових запитів, що збудили бурю протилежних думок. Так, у питанні про тихонівщину делегати Кам'яниччини висловилися проти патріаршої форми правління і засуджували цю течію як політичне явище, але з винесенням остаточного вердикту з нього на Помісному Соборі [315]. Натомість Гайсинський з'їзд взагалі відмовився обговорювати це питання як таке, що «вносить роз'єднання в церковне життя» [316].

Фактично ніхто не підтримав шлюбний єпископат, новий стиль і другошлюбність, але окремі райони Гайсинщини (Дашівський і Хашеватський) позитивно висловилися за останні два пункти, хоча на загальному з'їзді Гайсинського вікаріатства ці питання отримали негативну оцінку, а Кам'яниччина порекомендувала обміркувати їх на Всеукраїнському Соборі, а остаточно вирішити лише на Вселенському

Соборі. Щодо мови, то хоча окремі райони висловлювалися за церковнослов'янську мову, а більшість підтримувала ідею здійснювати Службу Божу тією мовою, яку бажають парафіяни з обов'язковим задоволенням потреб меншості, на окружних з'їздах приймалися рішення за українізацію [317]. Подібні з'їзди пройшли в Шаргороді, Полтаві, Корсуні, Охтирці, Харкові та інших містах [318].

У листі, адресованому Соборові, архимандрит з Первомайщини Кирило (Квашенко) сформулював волю багатьох православних пастирів і мирян України таким чином: «Усі, без винятку, хочуть, щоб віра наша свята православна була непохитною. Хочуть, щоб обряд наш церковний залишився незмінним. Хочуть, щоб усі підвалини церковні, освячені віками, не були знищені примхами або фантазією окремих осіб» [319].

Як уже зазначалося, на Собор покладалися величезні надії на примирення українського православ'я. Тому напередодні Всеукраїнський Св. Синод розіслав звернення до Харківського єпископа Костянтина (Дякова), що виконував обов'язки екзарха України, єпископів усіх тихонівських єпархій та Київської центральної ради УАПЦ. У них підкреслювалося, що Всеукраїнський Помісний Собор ставив своєю головною метою «об'єднання й примирення Української церкви на ґрунті її непорушного православ'я, автокефальності і соборноправності» і запрошував усіх єпископів різних конфесій прибути на Собор для «широкої участі в його діяннях» [320].

На ці звернення, підкреслює дослідник С. Жилюк, відгукнувся тільки єпископ Костянтин, який вважав, що переговори можуть бути можливі за умови зведення їх до питання про Собор 1923 р. і законність засудження усім собором колишнього патріарха Тихона. Для переговорів з єпископом Костянтином Синод відрядив делегацію у складі 5 осіб: митрополита Київського Інокентія, архієпископа Бердичівського Олександра, архієпископа Павлоградського Андрія, протоієрея М. Фетісова і мирянина В. Скоркіна. Розмова відбулась на квартирі єпископа Костянтина, де протягом чотирьох годин сторони висловлювали свої позиції. Представники тихонівського духовенства, які брали участь у переговорах, звинувачували обновленців у порушенні канонів і догматів, але після роз'яснень членів синодальної делегації відмовились від цих звинувачень і погодилися надалі не вдаватися до перерукопокладання, переосвячення храмів і закидів щодо безблагодатності обновленців. Проте сторони не змогли домовитись щодо головного для тихонівців питання – ставлення обновленців до Собору 1923 р. Вони підкреслили, що мають із патріархом канонічний зв'язок і запропонували вести переговори про об'єднання з його місцезблостителем митрополитом Петром (Полянським), а також виправдати на Соборі тихонівське

духовенство щодо його контрреволюційної діяльності і відносин з діячами Карловацького Синоду*. На ці пропозиції синодальні делегати зауважили, що справа церковного устрою має зводитись тепер не до старих образ, а виявлятися в організації істинно християнського життя в нових соціально-державних умовах. Хоча переговори не дали результатів, пленум Синоду протоколом від 16 травня все ж відзначив, що з боку тихонівців відбулись певні зрушення у ставленні їх до обновленців і є надія на поступове налагодження взаємних християнських відносин поміж ворогуючими сторонами [321].

Офіційне відкриття Другого Всеукраїнського Православного Собору (в даному випадку обновленська церква підкреслювала свою спадкоємність від РПЦ, яка у 1918 р. провела свій **Перший** Всеукраїнський Собор) відбулося 17 травня 1925 р. в Кафедральному соборі м. Харкова. За даними мандатної комісії на собор прибуло спочатку 208 із 224 делегатів: єпископів – 34, кліриків – 88, мирян – 86. Всього в роботі соборних засідань брало участь 215 делегатів з вирішальним голосом та 100 запрошених вільних слухачів. Засідання розпочалися у Трьохсвятительській церкві 18 травня о 10 годині ранку [322].

18 травня газета «Вечернее радио» повідомила, що Собор утворюватиме 4 секції, секційні засідання проходитимуть зранку і ввечері протягом чотирьох діб і що стороннім особам – не членам Собору – присутність на засіданнях (як секційних, так і загальних) буде заборонена. Кожен член Собору повинен був мати при собі громадське посвідчення і квиток на право участі в Соборі. Всім представникам духовного сану слід було одягти ряс, єпископи ж мали бути у клобуках [323].

Першим вирішувалося питання автокефалії обновленської УПЦ. Слухання доповідей професора О. Покровського й архієпископа Ізюмського Йосифа (Кречетовича) та їх обговорення тривало до 20 травня. Під час обговорення доповідей лише один делегат, селянин із Волині Марк Сильчук, відкрито виступив проти автокефалії, зазначивши, що «при єдності віросповідання, богослужбового чину і церковних звичаїв» «для спасіння душі вона (автокефалія. – *О.Т.*) непотрібна..., вона гордина для духовенства» [324]. Всупереч тому делегат Волинської єпархії свящ. Василій (Матвійчук) рішуче висловився за автокефалію. Свящ. Костянтин (Смирнов), у свою чергу, виступав за обмежену автокефалію і, вважаючи більш доречною автономію УПЦ в системі Всеросійської церкви, запропонував розглядати автокефалію як спосіб

* Карловацький Синод – Вище Церковне Управління Російської православної церкви закордоном, що складалося з архієреїв-емігрантів і перебувало протягом 1921-1944 рр. у м. Сремські Карловці (Сербія).

залагоджування церковних конфліктів: «Із Москви йдуть тихонівщина і церковний розлад, тому слід відокремитися від Москви». Проф. О. Покровський своєю доповіддю підвів підсумок диспуту. Провідний ідеолог українського обновленства щодо поєднання російських і українських елементів у практиці УПЦ висловився, що таке є явищем ненормальним, але воно поступово зникне, оскільки «є в Україні і свої люди, і власні сили і для управління, і для боротьби з ворогами церкви» [325].

На голосування головуєчий Собору митрополит Пимен виніс лише сам принцип автокефалії Української православної церкви, необхідність її внутрішньої самостійності, за що проголосувало 202 делегати, проти було 6 голосів і 7 утрималося [326]. Офіційне проголошення автокефалії здійснив архп. Йосиф на ранковому засіданні 21 травня.

Хоча в ухвалі Собору йшлося про повну автокефалію Української церкви, проте, як відзначає у своїй роботі С. Жилюк, зберігалося попереднє формулювання із зазначенням посередницької ролі Всеросійського Синоду, щоправда у невиразному вигляді. Пропозицію архієпископа Йосифа, висловлену на Передсоборній нараді, щоб не згадувати в тексті проголошення автокефалії Всеросійського Синоду, було відхилено. Таким чином, повноту автокефалії Української православної церкви такою редакцією було дещо знівельовано, а в тодішніх реаліях державно-церковних відносин така редакція давала підстави Російській церкві за необхідності втручатися в питання зовнішніх зносин Української церкви [327].

Автокефалію обновленської церкви затвердив Третій Всеросійський помісний Собор спеціальною грамотою від 6 жовтня 1925 р., де зазначалося: «III Всеросійський Помісний Священний Собор... з братською любов'ю приймає та благословляє цей акт своєї рідної сестри – Української православної церкви... [і] висловлює глибоку впевненість у тому, що пов'язані свободою, братською любов'ю в Союзі миру дві рідні сестри – Російська й Українська православні церкви – збережуть на вічні часи у своїх взаємовідносинах заповіти Христової любові, миру й правди» [328].

Значну роль у прийнятті даного рішення Собору, а також на підтвердження тієї тези, що ніяке важливе рішення обновленців не приймалося поза увагою радянських органів, відіграли ДПУ та ЦК КП(б)У. Напередодні Собору 1 березня 1925 року на засіданні антирелігійної комісії, заслухавши питання про стан обновленства, було прийнято рішення: «...щодо обновленства поставити перед ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) питання про необхідність увести: а) повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом; б) українізацію богослужіння...» [329]. Отже, можна із високим ступенем

ймовірності припускати, що без санкції Харківського, а особливо Московського більшовицького центру, автокефалію, у всякому разі з боку Всеросійського Собору, підтверджено не було б.

У другій половині 21 травня обговорювалися доповіді Йосифа (Кречетовича) та Лоллія (Юр'євського), що були виголошені на засіданні 20 травня. Зміст доповідей не мав принципових відмінностей від озвучених ними на Передсоборній нараді. Обговорення даного питання викликало неоднозначну реакцію з боку делегатів, але більшість виявляли щире бажання знайти шляхи порозуміння і об'єднання з УАПЦ. Багато дискусантів зійшлися на думці, що дієвим кроком у боротьбі із «липківщиною» стане справжня, а не декларативна, українізація. Для примирення лунали пропозиції створити спеціальну комісію, але проти конструктивного діалогу виступили митрополит Пимен (Пегов) та представник Всеросійського Синоду Павло Красотін.

Остаточна резолюція щодо УАПЦ була прийнята 23 травня 1925 р. у пунктах такого змісту: 1) осіб вищої «липківської» ієрархії приймати тільки з благословення Вселенського патріарха через перевисвячення згідно з практикою Російської православної церкви; 2) нижче духовенство колишнього висвячення приймати в сущому чині; 3) доручити Св. Синоду звернутися від імені Собору до влади з клопотанням про недопущення спільного чи почергового служіння в православних храмах з «липківцями», оскільки це ображає наше релігійне почуття; 4) утворити спеціальну комісію при Синоді для роботи з воз'єднання «липківців» із православною церквою, для чого комісія зобов'язується: а) підготувати до видання чин літургії в перекладі професора І. Огієнка, також інші богослужбові книги в перекладі П. Куліша; б) видати і поширити серед православних віруючих праці архієпископа Йосифа, протоієрея Григоровича та ін., де розкривається сутність «липківщини» з історичної, догматичної і канонічної сторін; в) визнати за необхідне вивчення української мови всім священнослужителям України; г) українізувати богослужіння; д) відкрити в Академії кафедру для вивчення «липківщини», а в синодальному журналі – окрему сторінку для висвітлення цього питання. До складу вищезгаданої комісії делегати собору обрали 5 осіб: архієпископів Йосифа (Кречетовича), Лоллія (Юр'євського) та Олександра (Чекановського), професора О. Покровського і про Т.В. Коваленка [330].

Щодо інших доповідей: «Про ставлення Другого Всеукраїнського Собору до постанов Другого Всеросійського Собору 1923 р.» (митр. Ювеналій (Мошковський), «Про тихонівщину» (архп. Йосиф (Кречетович), «Про покращення церковної дисципліни» (архп. Олександр (Чекановський), «Організація духовної освіти і релігійного виховання» (єп. Серафим (Ляде), «Українізація богослужіння і церковного життя» (єп. Іоаким

(Пухальський) та інших, то вони за своєю сутністю та висновками не відрізнялися від виступів і рішень Передсоборної наради [331].

Другий Всеукраїнський Помісний Собор завершив свою роботу 27 травня 1925 р. Він остаточно відмовився від канонічних реформ, які ратифікував Собор, позбавляючи обновленський рух ідейного підґрунтя. Намагаючись викликати прихильність віруючих, з огляду на їхні нарікання, обновленці відступилися від вимоги змінити застарілі церковні канони. Спостерігалося значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного епископату і повторного шлюбу духовенства. Враховуючи настрої парафіян, відкладалося введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. За влучним виразом єп. Йосифа (Яцковського): «З моменту Всеукраїнського Собору 1925 р. революційний період в житті церкви закінчився» і «подальша церковна робота повинна вестися убік встановлення тісних взаємовідносин між пастирями і пасомими на підставі морального удосконалення кліру шляхом дисциплінованості духа і визнання загальнообов'язкової дисципліни...» [332]. З іншого боку, у найбільш принципових послідовників обновленської ідеології це викликало негативне ставлення, як докір пролунали слова: «У нашій синодальній церкві в Україні не впроваджено жодних нововведень, у чому можна перекоонатися з синодальних постанов та відозв, а також зі спостережень над її церковною практикою. Уся ж ідеологія синодалів зводиться до підпорядкування Синоду й до визнання справедливості соціальної революції» [333].

Протягом 1925-1928 рр., тобто у міжсоборний період, головна увага керівництва обновленської церкви була приділена таким питанням: провадження у життя та зміцнення автокефалії; встановлення міцного зв'язку із Східними патріархами та іншими главами автокефальних церков; українізація богослужіння; реорганізація єпархій у зв'язку з новим територіально-адміністративним поділом країни; підготовка до Вселенського Собору; пошук шляхів і способів до примирення з інакомислячими; духовна освіта [334].

Автокефалія являла собою одне із найважливіших завдань УПЦ. Саме тому майже відразу після Собору 17 червня 1925 р. Всеукраїнський Св. Синод звернувся до Російського Св. Синоду із проханням про звільнення УПЦ від присяги 1686 р. і вже 19 червня створив комісію з питань автокефалії та українізації. Остання 26 жовтня, після підтвердження автокефального статусу УПАСЦ Всеросійським Собором, звернулася до Вселенського Патріархату та автокефальних церков з проханням благословити автокефалію УПЦ, але відповіді так і не було отримано. Не знаючи, в чому полягає затримка з визнанням української автокефалії

з боку Вселенського патріарха, 1 вересня 1926 р. Св. Синод вирішує направити до нього делегацію у складі митрополитів Інокентія (Пустинського) та Ювеналія (Мошковського) із детальною доповідною запискою щодо автокефалії, але реалізувати це рішення не вдалося. І хоча Українській церкві вдалося встановити відносини із Вселенським й Єрусалимським патріархатами, Синайським архієпископом, Грецькою (Елладською), Болгарською, Грузинською і Фінляндською церквами, але *офіційно визнання своєї автокефалії від Вселенського патріарха вона так ніколи й не отримала* (виділення наше. – О.Т.).

Окрім того, прагнення вищого українського духовенства до категоричної автокефалії значно загострило взаємовідносини українського та російського Св. Синодів, яке виражалося, за твердженням останнього, у відході від ідеалів обновленства та рішень Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., неузгодженні з ним принципових рішень як кадрового, так і ідейного характеру, що викликало таку глибину розриву, яка призвела до зняття митр. Пименом (Пеговим) у різкій формі з себе звання члена пленуму Всерос. Синоду [335]. Таким чином, автокефалія деякою мірою, мала деструктивний (sic!) характер у плані улагодження взаємовідносин помісних церков.

Незважаючи на всі намагання Св. Синоду УПАСЦ не було досягнуто істотних успіхів і в справі українізації, яка втілювалася в життя вищезгаданою комісією з автокефалії та українізації. Протягом трьох років голова комісії змінився тричі: Йосиф (Кречетович), Володимир (Дубчук), Іоаким (Пухальський), що не сприяло покращенню роботи. 25 грудня 1925 р. організовано комісію з перекладу богослужбової літератури, а 4 вересня 1926 р. схвалено видання нового журналу українською мовою «Рідна Церква», який видавався протягом 1927 р. і через брак коштів та передплатників (лише 220 осіб) припинив своє існування. 10 жовтня 1927 р. Св. Синод виніс постанову про видання української літератури, а 25 листопада відновлено різдвяний збір на українське видавництво, і 29 листопада по всіх єпархіях розіслано відповідний циркуляр [336].

Про декларативність заяв про українізацію зауважив і делегат Миколаївського єпархіального з'їзду 22-23 липня 1927 р. протоієрей О. Мшанецький, зазначивши, що «Миколаївське єпархіальне управління протягом двох років не організувало українського богослужіння в місті, чим сприяло появі самосвятства» [337]. У результаті з'їзд прийняв резолюцію: «Визнати природним і корисним там, де є можливість, за бажанням віруючих здійснювати православні Богослужіння рідною мовою за схваленими Св. Синодом перекладами» [338].

Ще далі у своїй резолюції пішло духовенство Старокостянтинівського району Шепетівської єпархії, що на зборах 15 березня 1927 р. у відповідь

на рішення Синоду про українізацію вирішило, що «українізація повинна виражатися не тільки в одній тільки мові, а й у дотриманні і підтримці старовинних церковних звичаїв та обрядів (пісні, коляди, взагалі духовні жанри, молитви за трапезою, церковні братства і сестринства, так звані «відпусти»)» [339]. Але такі творчі підходи, згідно з протоколами єпархіальних з'їздів, трапляються досить рідко, а рядове духовенство цікавилось насамперед покращенням матеріального становища, а не ідеологічними сторонами діяльності церкви.

Ще гірше йшла справа з дисципліною духовенства, рівень якої був досить низьким. І це незважаючи на те, що більшість єпархіальних з'їздів прийняли постанову подібну до тієї, що була прийнята на зборах духовенства і мирян Жмеринського району Вінницької округи від 5 серпня 1925 р.: «Визнати безумовно обов'язковим для духовенства і членів релігійних православних громад району з мирян покласти в церковних справах і взаєминах кінець розбещеності, свавілля, запереченню церковних авторитетів і влади, безгосподарності й іншим проявам церковної розрухи... [а] постанову Собору взяти до відома й неухильного виконання» [340].

Для підвищення дисципліни Св. Синод 15 червня 1925 р., тобто практично відразу після Собору, видав циркуляр із забороною духовенству стригти волосся та носити цивільний одяг, 8 лютого 1926 р. оголошено відозву про збереження дисципліни серед кліриків та мирян тощо [341]. Та незважаючи на усі заходи, Св. Синод повинен був регулярно на своїх засіданнях повертатися до проблеми дисципліни. Так, 3 вересня 1926 р. на пленумі обговорювалося питання підвищення дисципліни серед єпископату, що було пов'язано із «випадками, які неодноразово повторювалися в останній час: відлучення владик зі своїх єпархій і навіть за межі України не тільки без благословення Св. Синоду, але навіть і без його відома; невиконання владиками покладених на них Св. Синодом і навіть пленумом його доручень і несвочасного повідомлення про це Св. Синоду; самочинного нагородження пастирів відзнаками, нагородження якими підлягає веденню Св. Синоду; присвоєння собі неналежних титулів і нагород; невиконання під час термінових вимог Св. Синоду, незважаючи на нагадування про це з боку останнього; непідтримування зв'язку зі Св. Синодом; допущення грубих висловів в офіційних паперах на ім'я Синоду; звернення і зносини з Всеросійським Св. Синодом, повз свій Св. Синод та інших випадків порушення церковної дисципліни і підпорядкування». У результаті було прийнято рішення конфіденційно розіслати постанову всьому єпископату УПЦ «в ім'я висоти єпископського служіння..., щоб уникнути спокуси серед підлеглого духовенства й пастви, а також

дорікань з боку інших орієнтацій і закликати преосвящених єпископів УПЦ до найсуворішого збереження ними дисципліни й дотримання підпорядкованості у своїх відносинах до Св. Синоду й виконанню архіпастирських своїх обов'язків» [342].

Ймовірніше за все, подібні відозви та постанови не надто бентежили духовенство, оскільки лише за міжсоборний період було 46 випадків позбавлення сану, з яких 7 – за власним бажанням і 39 – за рішенням суду, двоє з яких були архієреями: архієпископ Прилуцький Феодосій та єпископ Георгій – за одруження та перехід до УАПЦ. Серед рядового духовенства: за прийняття другого посвячення – 6, за негідну поведінку – 6, за непослух церковній владі – 6, за другий шлюб – 3, за зречення віри шляхом публічної відмови – 13, за відмову від чернечої обітниць – 5 [343]. Отже, Св. Синод намагався утримувати дисципліну на належному рівні, не відмовляючись навіть від каральних заходів.

Дослідниця Г. Білан влучно зазначає, що обновленський рух, очевидно, вже безповоротно модифікувався, а обновленці, насамперед, були стурбовані пошуком шляхів виживання в нових історичних умовах, а сенс діяльності лідерів руху остаточно звівся до боротьби за церковну владу – боротьби нелегкої, тому що кількість кліриків і мирян, на яких міг би спиратися Синод, неухильно зменшувалася. З метою хоча б часткового виправлення цього становища було запроваджено українізацію УПАСЦ: серед інших рішень Собор затвердив обов'язкове врахування українських національних факторів при побудові церковного життя. Щоб картина непричетності до недоліків загальноросійського руху була повною, діячі УПАСЦ намагалися називати себе не обновленцями, а синодалами, повністю відмежувавшись від генетичного зв'язку з колишньою групою «Жива церква». Спроби зобразити УПАСЦ з найвигіднішого боку шляхом українізації, прийняття автокефалії, відмежування від Московського Синоду, скасування реформ та перейменування увінчалися частковим успіхом.

Всеукраїнський Священний Синод більше не призначав одружених архієреїв на кафедри без згоди на це духовенства і мирян, не залишав удруге одружених кліриків там, де цьому опиралися парафіяни. Одружені єпископи вважали за краще замовчувати факт свого подружжя. Зокрема, у вересні 1925 р. пленум Синоду наполегливо порадив архп. Йосифу (Кречетовичу) «по можливості тримати свою родину в тіні і не маніфестувати свого сімейного стану, не допускати дітей своїх до участі в громадських і правлінських зборах». Відтоді новий єпископат поповнювався вже лише з ченців [344]. Це призвело до того, що обидва одружених єпископи – Йосиф (Кречетович) та Володимир (Дубчук) змушені були залишити свої кафедри і виїхати за межі УСРР, оскільки

«не змогли витримати тієї атмосфери, якою вони були оточені» [345]. Але, загалом, зміна на Ізюмській кафедрі одруженого архп. Йосифа незначно вплинула на становище синодальної церкви, хоча призначення єп. Августина (Разумовського), який був ченцем, здійснило позитивне враження на віруючих, піднявши авторитет вищого духовенства серед населення [346].

У той же час, незважаючи на безліч негативних моментів у житті обновленської УПЦ, все ж її становище після Собору 1925 р. децю покращилося як в організаційному, так і в якісному та кількісному відношенні.

Отже, ми бачимо, що значна частина прогресивних заявок обновленців мала декларативний характер і не була реалізована повною мірою у міжсоборний період. Відсутність дисципліни як серед вищого, так і нижчого духовенства засвідчило невміння Синоду втримати керівництво і відсутність його авторитету. Але Українська синодальна церква зробила значний крок у бік очищення з себе негативних слідів, що залишилися від діяльності обновленців та групи «Жива церква» у 1922-1923 рр., показуючи прихильність до традицій і церковної практики на фоні урахування українських національних реалій.

1.5. Всеукраїнський Помісний Собор УПАСЦ 1928 року

Для вирішення принципових питань розвитку УПАСЦ та визначення подальшого курсу Св. Синодом на 11-16 травня 1927 р. було призначено проведення у Харкові Передсоборної наради. На нараду було запрошено по 2-4 представники від кожної єпархії, яких було делеговано шляхом обрання на єпархіальних з'їздах протягом квітня-травня 1927 р. (дивіться, наприклад, вибори делегатів Кременчуцької єпархії від 9 травня 1927 р.) [347].

11 травня на Передсоборну нараду прибув 91 делегат: 29 архієреїв, 40 представників від духовенства і 22 – від мирян, хоча мало бути 114 делегатів. Основними питаннями, що розглядалися на нараді були такі: діяльність Синоду; церковне життя в Україні, Росії і за кордоном; церковний розбрат і засоби його подолання; церковна українізація; соборноправність; духовна освіта; сектантство; відносини з православним Сходом; творча пастирська діяльність; матеріальне забезпечення духовенства; церковна дисципліна; єднання єпископату з духовенством тощо [348].

За результатами обговорень приймалися остаточні резолюції. Зокрема, за доповіддю архп. Андрія (Одинцова) «Про церковний розбрат і засоби його подолання» прийнято резолюцію, зміст якої було відображено у

18 пунктах: 1) створити матеріальну базу для правильного функціонування синодального управління, просвіти та видавництва; 2) прагнути шляхом самодисципліни підняти релігійно-моральний рівень членів церкви – пастирів і мирян; 3) постійно піклуватись про підвищення богословських знань та ідейної освіченості серед духовенства і мирян; 4) посилити інформацію і влаштувати диспути з ідейними опонентами; 5) уважно та невпинно турбуватися про православність богослужіння; 6) пастирі повинні сумлінно й відповідально готуватися до проповіді; 7) організувати різні види самоосвіти, курси й бібліотеки; 8) налагодити колективну пастирську роботу через районні збори духовенства; 9) залучати до співпраці мирян; 10) у всіх єпархіях готувати благовісників і збирати кошти для оплати витрат на їхні переїзди; 11) під час диспутів не вдаватися до образ опонентів; 12) різними засобами всіх кликати на майбутній собор; 13) видавати популярну літературу, якою роз'яснювати суперечливі питання; 14) посилити й оживити українізацію богослужіння й проповіді; 15) дотримуватись аполітичності церкви та лояльності до влади; 16) скласти молитву за об'єднання й примирення ворогуючих сторін; 17) закликати тихонівців на собор через представників східних патріархів; 18) надіслати українцям запрошення на Собор [349]. Хоча Передсоборна нарада винесла на розгляд Помісного Собору низку наболілих питань, але, як вірно відзначає С. Жиллок, «ентузіазму у виробленні змістовних й обґрунтованих резолюцій не було» [350].

Рішення наради були доведені до духовенства та віруючих як шляхом публікації у провідному друкованому органі УПАСЦ «Український православний благовісник», так і обговоренням на єпархіальних з'їздах, які масштабно відбувалися влітку 1927 р. Зокрема, на зборах духовенства Роменської єпархії 24 червня 1927 р., заслухавши доповідь єпископа Антонія (Гончаревського) «Про Передсоборну нараду» ухвалили рішення: «визнати, що найбільш всебічна церковна активізація духовенства і найширше інформування віруючих становлять основні завдання сьогоденішнього моменту єпархіального життя. Як спосіб... вжити таких заходів: 1) введення планового методу роботи для того, щоб діяльність єпархіального управління й парафіяльного духовенства була в усьому планомірна й не носила б випадкового, уривчастого характеру; 2) уставне ревне проведення богослужіння, суто церковний обряд життя духовенства, неупустительна проповідь Слова Божого, ревне та ідейне виконання ним всіх пастирських обов'язків, урочисті соборні богослужіння, хресні ходи, місіонерські вечірні з повчаннями церковно-життєвого сучасного характеру; 3) загальні й пастирські благочинницькі районні збори; 4) усіляке сприяння широкому розповсюдженню журналу «Український Православний Благовісник»; 5) зміцнення становища в парафії священика

через урегулювання виборного начала; 6) клопотати через Св. Синод перед владою про надання священикам більш активного керівництва церковнопарафіяльним господарством; 7) організація в необхідних випадках братніх пастирських судів; 8) складання короткої відомості про стан парафій епархії; 9) улаштування богословсько-апологетичних лекцій або курсів для духовенства; 10) улаштування як псаломщицьких курсів, так й інших з метою пошуку необхідних матеріальних коштів» [351].

Більш лаконічним і натхненим було рішення з'їзду духовенства і мирян Миколаївської округи 22-23 липня 1927 р., де постановили: «Як запропоновані на нараді доповіді, так особливо, резолюції, прийняті за доповідями, є не тільки достатнім матеріалом для майбутнього III-го Всеукраїнського Собору, але, що особливо важливо, дають певні провідні вказівки для поточної роботи з усіх боків життя церковного» [352]. Отже, можна констатувати, що рішення прийняті на Передсоборній нараді були досить схвально сприйняті духовенством та віруючими на місцях, які вітали ідею та завдання майбутнього Собору.

Навесні 1928 р. епархії почали готуватися до скликання Собору, чому всіляко сприяли радянські органи влади. Так, 30 березня 1928 р. всім окружним адміністративним відділам було розіслано таємний циркуляр № 1547/т, в якому адмінвідділ НКВС пропонував «не робити перешкод при виданні дозволів щодо скликання й проведення приходських благочинницьких та епархіальних синодальних з'їздів та зібрань для обрання представників на майбутній III Всеукраїнський Синодальний Собор» [353]. Внаслідок цього протягом квітня-травня у більшості епархій пройшли зібрання духовенства УПАСЦ, де було обрано делегатів на Собор та надано для них «накази» [354], які переважно зводилися до формулювання: «...твердо стояти на винятково православній основі, оберігати зв'язок із Вселенською церквою, домагатися відновлення церковної єдності в Україні, стояти за збереження чинності постанов попередніх помісних Соборів» [355].

Загалом на з'їздах духовенства та мирян синодальної церкви в Україні у 1927-1928 рр. лунали промови про зміцнення синодальної орієнтації та про її життєвість, хоч не обходило і без критики. На зборах духовництва синодальної церкви, епархіальних з'їздах та пленумах вихвалялася видавнича, просвітницька, апологетична та адміністративно-організаційна діяльність Синоду. Єпископи підкреслювали необхідність згуртування навколо нього для захисту православ'я від атеїзму, сектантства і для збереження єдності святої церкви. Пропагували згладжування та поступове знищення всієї гостроти церковного розбрату та поділу, обґрунтування у парафіях серед віруючих необхідності та доцільності примирення шляхом полюбовного християнського братання

однієї парафії з іншими. Зверталася увага на «ганебну антицерковну роботу «тихонівців» та «самосвятів». Вкотре робилися спроби згуртувати обновленські групи. «В єднанні – сила, – звертався єпископ Павло, – наше єднання повинно бути з єпископом та його управлінням не на словах, а на ділі, підтримуючи їх матеріально, аби вони могли існувати» [356]. Єпархіальним управлінням доручалось звернути особливу увагу на поширення широкої інформації про діяльність Синоду та завдання синодальної течії. Пропонувалось у ролі благовісників залучати до роботи місцеві провінційні сили, виявляючи їх серед духовництва і мирян. Дослідниця О. Галамай відзначає, що разом з тим з'їзди вказували на невтішний стан синодальної церкви на Поділлі. Вінницька округа тривалий час не мала єпархіального управління та свого єпископа. На зборах упродовж 1927-1928 рр. переважно головував тимчасовий керуючий Вінницькою єпархією архієпископ Бердичівський Олександр (Чекановський), а 70 існуючих парафій округи жили окремим життям [357].

Деякі збори ґрунтовно підійшли до справи підготовки наказів для делегатів на Собор. Так, у наказі від духовенства та мирян Медведівського району Черкаської округи було відзначено 14 пунктів, серед яких вимога зміни системи виборів делегатів на IV Собор з тріступеневої на одноступеневу, закріплення соборноправності, прискорення українізації, щоб 50 % членів Синоду володіли українською мовою тощо [358]. Цей наказ президією III Собору буде віддано на відзив єпископу Херсонському Йосифу (Яцковському), але він так і залишився без уваги.

Собор тривав протягом 6-14 травня 1928 р. і проходив у Харківському Трисвятительському храмі. Першого дня із 180 делегатів на Собор прибуло 128. У роботі вечірнього засідання брали участь 120 делегатів (єпископів – 31, духовенства – 47, мирян – 42), які за національним складом поділялися так: українців – 87, росіян – 28, німців – 1, греків – 1, молдаван – 3. Головою Собору більшістю голосів було обрано митрополита Пимена (Пегова). Пропозицію О. Покровського обрати чинним головою архієпископа Олександра (Чекановського), а митрополита Пимена лише почесним, – учасники Собору не підтримали. Почесними гостями з вирішальним правом голосу були представники Вселенського патріарха в СРСР архімандрит Василій Димопуло, Всеросійського Синоду – митрополит Веніамін і протоієрей П. Красотін [359].

На Собор виносилися такі доповіді, резолюції з яких мали стати рішенням зібрання: 1) звіт про стан УПАСЦ за міжсоборний період, 2) перегляд статутів, як всеукраїнського, так і єпархіальних; 3) церковна активізація духовенства; 4) про об'єднання єпископату між собою та духовенством; 5) християнське виховання; 6) церковна дисципліна; 7) церковний розбрат і заходи з його викорінення; 8) про останні події

у патріархістів; 9) про липківщину; 10) про матеріальне забезпечення духовенства; 11) про духовну освіту і Вищу богословську школу; 12) про українізацію церкви і про становище православ'я серед українців поза СРСП; 13) про соборноправність; 14) про боротьбу з невір'ям; 15) про ідейний захист православ'я; 16) про сектантство; 17) про місії; 18) загальна картина церковного життя в Росії і за кордоном; 19) про зносини з православним Сходом; 20) напрацювання постанов для Вселенського Собору; 21) фінансовий звіт Св. Синоду; 22) обрання пленуму Св. Синоду [360].

Уже перші доповіді показали глибину розриву між декларативними заявами Собору 1925 р. і реальним становищем речей. Так, у своїй доповіді про діяльність Священного Синоду за міжсоборний період 1925-1928 рр. єпископ Серафим висвітлив питання зміцнення автокефалії, встановлення відносин із Вселенським патріархатом та іншими автокефальними церквами, українізації, реорганізації єпархій у зв'язку з новим адміністративним поділом України на округи, питання підготовки до Вселенського собору, пошуку шляхів до примирення з інакомислячими тощо. Але під час обговорення доповіді єпископа виступили із зауваженнями протоієреї В. Коваленко (про тенденції зневажання автокефального статусу Української церкви з боку Російського Синоду) і Рудський з Білоцерківської єпархії, який дорікав Синоду за відмову від обновленства, що він порушує постанови Собору 1925 р. про приєднання липківців. У результаті митрополит Пимен перервав промову делегата Рудського, заперечив його погляди і припинив обговорення доповіді єпископа Серафима. У постанові про роботу Священного Синоду за міжсоборний період зауваження протоієреїв В. Коваленка і Рудського не були враховані. Собор визнав роботу Синоду правильною згідно з постановами Другого Всеукраїнського Собору, спрямовану на благо церкви відповідно до вимог часу [361]. Отже, ми бачимо яскравий приклад авторитаризму з боку митрополита Пимена (Пегова), що вже свідчило про деяку декларативність ідейних принципів українського обновленства.

Проте критичні зауваження на адресу вищої церковної влади лунали і на засіданнях Собору в подальшому. Під час обговорення доповіді О. Покровського «Про соборноправність» делегати говорили про порушення принципу соборноправності, що єпископат не обирається, а призначається, вибори священників не врегульовані, соборноправність на місцях відсутня. Деякі доповідачі звинувачували Синод в узурпації влади. Мирянин В. Скоркін зауважив, що справа соборноправності розвалюється через відсутність коштів, що матеріальну базу треба формувати знизу. Виступаючих підтримав і сам доповідач, який закинув,

що це питання потребує широкої дискусії, але єпископату не хочеться багато говорити з цього питання. Однак, незважаючи на дискусії, як вдало зазначає у своїй роботі С. Жилюк, проект «Про соборноправність» лише з незначними змінами був доопрацьований у відповідній комісії.

Гострої критики зазнав також запропонований митрополитом Ювеналієм новий парафіяльний статут, положення якого не розв'язували проблеми взаємовідносин священника з парафіяльними радами, його роль у громаді залишалася невиразною. Протоієрей М. Гловацький дорікнув митрополиту Пімену, що такий важливий документ не був попередньо обговорений на місцях. Зрештою, проект парафіяльного статуту передали в комісію для доопрацювання [362].

У доповіді «Про українізацію» протопресвітер П. Фомін щиро зізнався, що це питання «зависло в повітрі і втратило своє реальне значення». Він назвав причини невдачі церковної українізації й підкреслив важливість цього питання в житті церкви: «Сьогоднішнє становище нашої церковної українізації – це наша теперішня церковна трагедія. Нам всім, що зібралися тут, членам Православної української церкви, треба пам'ятати, що українізація нашої церкви – це основа нашого церковного буття, основа нашої автокефалії (самостійності, самобутності), історичне і канонічне виправдання нашого автокефального церковного устрою» [363]. Невдоволення темпами українізації висловили й інші делегати Собору. Декларативними залишилися й подальші рішення Собору про примирення з тихонівцями та взаємовідносини із липківцями, подальшу українізацію тощо.

Аналізуючи перебіг Собору 1928 р., С. Жилюк відзначив, що, «незважаючи на те, що за міжсоборний період Синодальна церква досягла певних результатів в організаційному плані, ухвали Третього Помісного собору засвідчили провал її діяльності в утвердженні ідейних засад, визначених Собором 1925 р., соборноправність порушувалася, автокефалія була невиразною, українізація не впроваджувалася, питання відносин з тихонівщиною й УАПЦ залишалися нерозв'язаними» [364].

Протягом другої половини 1928 р., починаючи з червня, в українських єпархіях відбулися з'їзди духовенства та мирян, на яких було розглянуто рішення III Всеукраїнського Собору. Уже 5 червня 1928 р. у м. Лохвиця пройшли збори духовенства Роменської округи, на якому із тригодинною доповіддю виступив протоієрей А. Войтенко. Найбільший інтерес у слухачів викликали питання примирення із тихонівцями, події, що відбувалися у патріаршій церкві у зв'язку з «Деклараціями» митрополитів Сергія (Страгородського) та Михаїла (Єрмакова), міжконфесійні взаємини [365]. На своїх єпархіальних зборах 20-21 червня 1928 р. роменське духовенство повністю підтримало той курс, який проводив

Св. Синод та УПАСЦ на чолі з м. Пименом [366]. Абсолютну підтримку синодального напрямку проголосив єпархіальний з'їзд Ізюмської округи 4-5 вересня того ж року [367].

Благочинний протоієрей третього округу церков Запорізької єпархії П. Раєвський 25 травня 1928 р. повідомляв єпархіальне управління про великий успіх доповідей, прочитаних делегатом Собору мирянином Ф. Желтуховим у різних селах (Кам'янка, Водяне, Дніпровка): «скрізь було народу багато», «народ слухав з великою увагою», «отримували задовільні відповіді й усі лишилися дуже вдоволені» [368].

З меншим ентузіазмом подібне зібрання відбулося 6 червня 1928 р. в Запоріжжі, де з детальною доповіддю виступив запорізький архієпископ Сергій (Іванцов). Але у священства промова владики не викликала значного розголосу, яке зацікавило лише питаннями матеріального становища духовенства [369].

Подібну байдужість до рішень Собору та активізації церковного життя виявили віруючі на з'їзді духовенства та мирян Могилів-Подільського району 16 жовтня 1928 р. Представник адміністративного відділу Д. Черненко зазначив у своєму звіті, що «присутнє селянство протягом з'їзду не виступало зі своїми думками і взагалі до питань, які розбиралися на з'їзді, поставилося байдуже. При виборах селян в благочинницькі ради такі відмовлялися від призначень і особи, які були обрані в ради та на єпархіальний з'їзд, були призначенням незадоволені. Загальний настрій селян щодо цієї справи був байдужий. Настрій священнослужителів пригноблений і понад усе у своїх доповідях вони балакали про тяжке матеріальне становище» [370].

Серед питань, які викликали зацікавлення духовенства на єпархіальних з'їздах, було завдання українізації. Так, на Бердичівському з'їзді 10-11 жовтня 1928 р., заслухавши постанови III Помісного Собору, було вирішено запропонувати: 1) самим пастирям українізуватись, докладно вивчати граматику, правопис та користуватися українською мовою; 2) під час відправи Божих служб виголошувати промови, по можливості, українською мовою; 3) по можливості на всім терені Бердичівщини читати Євангеліє українською мовою; 4) роз'яснювати при кожному випадку своїм парафіянам про необхідність українізації богослужіння; 5) єпархіальному управлінню та благочинним в діловодстві використовувати українську мову; 6) там, де можливо, де ґрунт підготовлений, поступово, але непевне, переходити до відправи божих служб українською мовою; 7) виявити побажання Священному Синодові, аби в єпископів висвячували кандидатів, що володіють українською мовою [371].

Про поступовість і помірність українізації зазначали і на Зінов'євському з'їзді духовенства та мирян 23 січня 1929 р.: «Українізація у нас

проводиться, але поступово, без насильства. До того ж відсутність коштів не дозволяє друкувати священні книги українською мовою. Крім того, наш український народ зненавидів українську мову, тому ми не поспішаємо з українізацією... Ми зараз готуємо народ до української мови» [372], – зазначав митрополит Олександр (Чекановський). Це ще раз підтверджує декларативність соборних ухвал.

Але загалом синодальне духовенство відзначало, що проведений Собор мав велике значення у церковному житті України, він «розбудив сонне церковне життя, але найголовніше – голосно засвідчив про дотримання Всеукраїнською синодальною церквою суворого православ'я, що виявилось у дотриманні усіх догматів та церковних канонів, що яскраво підтверджено Вселенською церквою та іншими східними патріархами, які з любов'ю підтримують канонічний зв'язок з синодальною Всеукраїнською православною церквою в особі її вищого органу – Священного Синоду» [373].

Отже після Собору 1928 р., коли, здавалося, пік обновленства вже пройшов, активність мирян утримувалася на досить високому рівні. Вона свідчила про бажаність, необхідність та проблемність реформ православної церкви, але готовність широкого загалу брати посильну участь у їх реалізації була досить сумнівною. У той же час перелом у церковно-державних відносинах звів нанівець усі досягнення соборноправного устрою української синодальної церкви. Радянська влада перейшла у фазу воєнничих відносин із усіма конфесіями країни. 22 лютого 1929 р. на засіданні ЦК КП(б)У було прийнято рішення про виселення Духовної академії з Києво-Печерської лаври, що фактично припинило її існування [374]. У травні 1929 р. вийшов указ Св. Синоду № 607 про ліквідацію журналу «Український Православний Благовісник» [375]. На місцях стало обмежуватися проведення єпархіальних з'їздів і з часом уся повнота влади зосередилася в руках Св. Синоду. Отже, втілити в життя постанови Всеукраїнських Соборів УПАСЦ так і не вдалося, а її життя перетворилося на боротьбу за самовиживання.

1.6. Обновленська церква у 1928-1939 рр.

1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті і, насамперед, у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а «великого перелому» як в економіці, так і у свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами даного плану й заважали радянському керівництву будівництво «нової людини».

Поштовхом до шаленої боротьби з культами став лист ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 року «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», якого секретар ЦК Л.М. Каганович у лютому того ж року розіслав по країні як директивну вказівку. У листі «партійці, комсомольці, члени профспілок та інших радянських організацій» критикувалися за недостатню діяльність у «процесі викорінення релігійності». Духовенство оголошувалося Л.М. Кагановичем політичним супротивником ВКП(б), що виконує завдання по мобілізації всіх «реакційних і малограмотних елементів» для «контрнаступу на заходи радянської влади і компартії». Вождь віддає чіткі накази установам, які покликані були просвіщати темні маси: Головліту надавати підтримку видавничій роботі ЦР СВБ і місцевих «Союзів безбожників» і рішуче боротися з тенденцією релігійних видавництв до масового поширення своєї літератури, НКВС й ОДПУ не допускати жодним чином порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями. Школи, суди, реєстрація цивільних актів повинні бути повністю вилучені з рук духовенства.

Доповненням до вищезазначеного листа стала постанова президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», за якою релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у стінах «молитовень», просвітницька і добродійна діяльність категорично заборонялася. Духовенство усувалося від участі в господарських і фінансових справах парафіяльних п'ятидесятків [376].

У жорна великого наступу на релігію попали усі без винятку релігійні конфесії, як лояльні до влади так і опозиційні. Атеїстичний наступ пройшов низку послідовних кроків: зняття дзвонів та арешти невдоволеного активу та духовенства; перереєстрація та непомірне оподаткування громад; закриття церков за різними приводами.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., коли ВУЦВК видав постанову: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку» [377]. Рішення мало не лише антирелігійне, а й суто економічне підґрунтя, оскільки у зв'язку з прийняттям плану індустріалізації країни, промисловість мала гостру потребу у великих обсягах міді і сплавів, а їх видобуток в країні був незначним. Це підтверджується директивою Раднаркому СРСР від 23 жовтня 1930 року: «Вилучення зайвих дзвонів необхідно здійснити по можливості якнайшвидше, оскільки ми вирішили їх використати в першу чергу для карбування дрібної монети, яка до цього часу карбувалася з імпортною міді, не надаючи цьому політичного значення і зайвого розголосу» [378].

Тому Секретаріат ВУЦВК 11 грудня 1929 року прийняв постанову «Про вилучення дзвонів», у якому говорилося, що вилучати дзвони можна тільки за рішенням окрвиконкомів на підставі рішення загальних зборів жителів населеного пункту. Дзвони необхідно було здавати в Рудметаллторг, а отримані кошти вносити в бюджет сільської або міської ради і направляти їх тільки на культосвітню роботу [379]. Клич «Дзвони на індустріалізацію» одночасно охопив майже всі регіони України.

Після досить вдалої для держави кампанії, почався новий наступ на релігію, що пройшов протягом 1930-1931 рр. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилась двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалась свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення. Під час закриття нищилися ікони, вилучені у населення, по-варварському руйнувалися церковні іконостаси, серед яких часто попадалися унікальні витвори мистецтва. Так, газета «Красный Николаев» 31 січня 1930 року повідомляла: «22 січня цього року в селі Піски Баштанського району закрили церкву і переобладнали її під школу. На майдані спалили 6 возів ікон. З 350 дворів тільки з 20 не віддали ікони». «Софіївка Новобузького району: 22 січня вивезли за село і спалили 260 ікон» [380]. У Слов'янську та Запоріжжі знищили відповідно 4 тис. та 2,1 тис. ікон та «багато книжок» [381].

Захоплення та закриття церков досить часто відбувалося варварськими способами. Так голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл (Прозоровський) у своєму листі до Миколаївського окрвиконкому від 4 лютого 1930 р. писав: «23 листопада 1929 р. в селі Юр'ївка Новобузького району місцева адміністрація безбожників, за сприяння голови сільради, насильно заволоділо церквою. Трактором купол церкви був стягнутий на землю, все вбрання всередині храму було розбито... 19 січня захопили церкву в селі Нова Петрівка Новобузького району. Розбито іконостас, престол, усі ікони, все це винесено до церковної огорожі, обрито керосином і спалено. Згодом було запрошено музику і в церкві відкрилося гуляння». Загалом в окрузі незаконно було захоплено 13 обновленських церков, а багатьох священників розкуркулено та заарештовано [382]. Подібні кроки ми спостерігаємо на Лубенщині [383], Сумщині [384], Прилуччині [385] та багатьох інших регіонах.

У зв'язку з певною зміною тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села після листа Сталіна від 5 лютого 1930 року «Запаморочення від успіхів», треба було також чекати і певних коректив у ставленні держави до церкви. В одній з постанов 1930 року ЦК ВКП(б) навіть

засуджувалося «викривлення партійної лінії у боротьбі з релігійними забобонами» [386]. Не забарилися й українські чиновники засудити «викривлення на місцях» і вже 14 березня 1930 р. під грифом «цілком таємно» до всіх округ та районів надсилається поштотелеграма голови НКВС В.А. Балицького, де зазначалося: «У зв'язку з викривленнями, допущеними у питаннях відокремлення церкви від держави, пропоную керуватися наступним: рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається добровільним бажанням населення. Порушувати клопотання про закриття церков лише у випадку дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше як із затвердження центру, попередивши низовий апарат, що за знущальні витівки відносно релігійних почуттів селян буду притягати винних до найсуворішої відповідальності» [387].

Знаючи справжнє ставлення верхівки партійно-державного керівництва країни до релігії і церкви, легко помітити демагогічний характер зазначених вище заяв. З'явившись під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, вони певною мірою віддзеркалювали тенденцію до послаблення репресій проти церкви і духовенства. Це виявилось, зокрема, у згортанні кампанії по ліквідації молитовних будинків, яка набула широкого розмаху в 1929 – на початку 1930 року. Більше того, значна частина церков, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для користування.

Але повернення церков відбулося лише формально. Юридично більшість з них була не зачиненою, але скориставшись відсутністю священників, значну частину яких протягом 1930-1931 рр. було заарештовано чи розкуркулено, голови сільрад перетворили будівлі церков на зерносховища, а інші ж стояли зачиненими за відсутністю священників. Так у Прилукській окрузі із 180 церков станом на березень 1930 р. було закрито 53, але діяло лише 3 (2 старослов'янських та 1 обновленська), оскільки при інших церквах громади-п'ятидесятки розпалися, або ж був відсутній служитель культу [388]. На Сумщині не діяло понад 50 церков із 180, позаяк громади не мали коштів на їх утримання, податковий тиск, створення неможливих умов існування для духовенства тощо [389].

З цього приводу яскравим є лист Зінов'євського єпископа Кирила (Квашні) від 17 травня 1930 р. до владних органів, де зазначалося, що зі священників вимагали непосильні податки, які інколи перевищували в декілька разів їх прибутки, заставляли здавати гроші на ліквідацію безграмотності, внески для різних громадських організацій тощо. Завершує листа єпископ словами: «Хіба може людина, що отримує 600 крб. на рік, сплачувати 972 крб. чи 997 крб.?» [390].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність духовенства. Священики, що перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), справляли служби на великі свята та вихідні дні.

Усе це значною мірою відбилося на житті кожної із конфесій Російської православної церкви. Так, протягом 1929-1930 рр. обновленська церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «взявши назад колись обцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників» [391], – зазначали спеціалісти Вінницького ДПУ в 1929 р. В результаті у 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні обновленської церкви залишилося близько 14-15 % православних парафій [392]. З цього приводу духовенство запитувало себе: «Що ж далі робити? Захищати віру і прагнути єднання, а іншого виходу немає. Тепер поставлене питання: чи повинна існувати взагалі релігія або ж її слід знищити? Треба бути бездушним, щоб поділом через дріб'язки, встановлені людьми, сприяти знищенню справи Божої на землі» [393].

Кардинально змінилася у 1930-х роках сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, що вступили у шлюб, а також вдівці і розведені священики, що обзавелися новими дружинами, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихоновською церквами.

Подібні тенденції спостерігалися на цей час і в обновленстві на загальносоюзному рівні. Так у травні 1932 р. на пленумі загальносоюзного Синоду Олександр Введенський доводив необхідність «дотримувати традиції» православ'я, говорив про достоїнства церковнослов'янської мови і т. п. У результаті Пленум прийняв рішення ввести всюди одноманітність у богослужіння, припинити використання у ньому російської мови, обмежити будь-яку «творчість» у церковному житті, підкоривши у даному відношенні священників повністю на розсуд архієрея [394].

Однак із середини 1933 р. під тиском державних органів обновленці починають посилювати боротьбу з «тихоновцями». 7 серпня Синод наказав єпархіальним управлінням встановити спостерігати за чернецтвующим духовенством, насамперед, староцерковної орієнтації, що «проводили протицерковну діяльність», і здійснювати суворий облік займаних ними парафій. А 19 вересня керівний орган обновленської церкви, який після смерті у травні 1930 р. митр. Веніаміна очолював митр. Тульський Віталій (Введенський), ухвалив: «...староцерковництво

визначити як єретичний розкол і явне противлення завітам Христа Спасителя... попередити всіх віруючих, щоб вони, в ім'я порятунку своєї душі, уникали приймати святі таїнства у староцерковників і щоб уникали відвідувати староцерковні храми, тому що через спілкування з тими, хто відділився від православної церкви вони самі поривають духовне єднання з нею...». Цим указом усі посвячення, зроблені прихильниками Патріарха Тихона, після 10 травня 1922 р. – його відсторонення від влади, оголошувалися недійсними. Клірики, що переходили в обновленство, повинні були ухвалюватися через покаяння, а храми – через переосвячення. Таким чином, зазначає російський історик М. Шкаровський, примирення двох основних течій у православній церкві ставало майже неможливим [395].

Яскравим прикладом продовження гостроти міжконфесійної боротьби у 1930-х роках є антиобновленська діяльність Сімферопольського єпископа Порфирія (Гулевича), який з моменту призначення його на Кримську кафедру в жовтні 1931 р., відразу завзято виступив проти обновленців. У своїх проповідях він закликав віруючих до «викорінення обновленства, яке начебто насажене радянською владою» [396]. Пізніше єп. Порфирій відкрито з церковного вівтаря заявив: «Обновленці користуються прихильністю органів влади. Церковників-тихонівців переслідують, ці приниження та утиски необхідно витерпіти, щоб до кінця врятуватися» за що у 1936 р. єпископа було заарештовано і засуджено до 5 років висилки до Казахстану [397]. Про гострі, навіть ворожі взаємовідносини конфесій РПЦ відзначається і в доповідній записці Бердянського райпаркому «Про стан антирелігійної роботи по Бердянському району» [398].

Вбивство у грудні 1934 р. члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова було використано для нагнітання широкомасштабної кампанії репресій і терору. Вона торкнулася всіх верств населення, але особливо постраждали духовенство й віруючі. Гоніння на релігійні організації в 1935-38 рр. йшли по наростаючій. Були необхідні все нові жертви для обґрунтування нелюдської й авантюристичної концепції Сталіна про загострення класової боротьби в суспільстві по мірі будівництва соціалізму. І церкві приділялося місце тільки в таборі противників цього будівництва. Наприкінці 30-х років суспільна думка вже обробляли таким чином, щоб створити уявлення про підготовку в країні широкої змови духовенства, керованого закордонними центрами й спрямованого на повалення радянської влади. Для цього органами НКВС вибудовувалася версія, що подібні шпигунсько-диверсійні організації діють у багатьох областях СРСР. Фактично постало питання про саме існування православної церкви, релігії в країні.

20 грудня 1934 р. рішенням Св. Синоду православних церков у СРСР автокефальний статус Української синодальної церкви було скасовано, згодом розпущено і Всеукраїнський Синод. Відповідно 16 лютого 1935 р. голова українських обновленців митрополит Пимен (Пегов) був звільнений з посади голови Українського Синоду [399], проти нього було порушено кримінальну справу й адміністративно вислано у березні 1935 р. за межі Харкова. Він оселився у невеличкому містечку Куп'янськ, де служив звичайним священиком до свого арешту наприкінці липня 1937 р. [400].

Таким чином на українських територіях обновленський розкол був практично зжитий уже до середини тридцятих років. Окрім того, навесні власті змусили ліквідувати Священний Синод. 5 травня (за О. Шишкіним [401] – 29 квітня) він видав свій останній указ № 1719 «Про скасування колегіальної системи управління», згідно з яким уся верховна влада в Обновленській церкві тепер передавалася одній особі – Першоєрарху з титулом «Ваше Першосвятительство», яким став митр. Віталій (Введенський). Були ліквідовані також митрополитанські й єпархіальні управління, благочинницькі ради. Влада у митрополіях і єпархіях повністю переходила до правлячих архієреїв [402]. Саме після вищезазначеного «реформування» Обновленської церкви, на українських теренах вона стала мало чим відрізнятися від інших православних громад.

Протягом 1931 – початку 1936 рр. в Україні щорічно офіційно закривали 985, а реально, як зазначає українська дослідниця Т. Бобко, – 1627 храмів. На 1 квітня 1936 р. залишилося діючими лише 9 % від кількості церков, що існували до революції: 1116 із 12380. Фактично із закриттям церкви припиняла свою роботу релігійна громада. Однак влада не змогла викоринити вікову релігійну традицію. На питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70 % опитаних відповіли, що вірять у Бога. Для цієї частини віруючих, що не побоялися задекларувати свою релігійність, і служили в 1930-х рр. так звані «попи-пересувки» [403], що було характерно й для Обновленської церкви.

«Блукаючі» священники у домівках віруючих виконували релігійні обряди. Зокрема в 1937 р. у селі Натягайлівка Вознесенського району на Одещині священик Суворов у хаті вчительки Циганали організував церковний хор. У селі Христинівка Київської області у квартирі пенсіонерки Могильченко жив священик, який правив молебні та хрестив дітей. Окрім цього священика у районі мешкали ще кілька «блукаючих» священників. 7 березня 1936 р. на Ніжинщині у будинку бригадира колгоспу Олексія Опанасенка у говінні брали участь 20 віруючих. Моління, влаштовані безпарафіяльним духовенством на Чернігівщині, Житомирщині, набули масового характеру. Незареєстровані священнослужителі були виявлені на Донбасі, Луганщині, Поділлі.

Багато священників зняли сан, але продовжували таємно виконувати духовні обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницькій області. Колишнього священника прийняли до колгоспу. Проте він у себе в будинку задовольняв духовні потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в селі Бутовка Городнянського району на Чернігівщині. Однак продовжував виконувати обов'язки дяка в селі під час похорону, панахиди [404].

У 1937-38 рр. розвернулися масові арешти єпископату, духовенства й активних мирян. Поштовою до цього була постановою НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р. в якій ставилося завдання: «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [405]. Керівництво антирелігійною кампанією очолював особисто нарком внутрішніх справ М.І. Єжов.

Щодо духовенства спецслужби сфабрикували чимало карних справ, які були типізовані за принципом відповідності до найбільш вагомих тогочасних конфесій: «Антирадянська фашистська організація церковників (тихонівців)», «Антирадянська українська націоналістична організація» й «Антирадянська фашистська організація церковників – обновленців». Отже, на певному етапі, зазначає українська дослідниця Г. Білан, скориставшись потенціалом обновленського руху з метою реалізації програми щодо знищення релігії і церкви у СРСР і, не одержавши очікуваного результату, радянська влада почала розглядати обновленську конфесію як непотрібну, навіть шкідливу інституцію. Санкціонувавши допустимість репресивних заходів, уряд відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. До того ж було необхідно позбутися обновленців, як надмірно обізнаних, таких, що володіли секретною інформацією, свідків співробітництва більшовиків з церковним угрупованням. Тому, звинувачені у контрреволюційних злочинах і у зраді Батьківщини, обновленці (звісно, як і представники інших конфесій) були репресовані досить «обгрунтовано»: слідчі документи демонструють безперечну причетність кліриків до фашистських організацій [406]. Були арештовані (розстріляні чи засуджені) практично всі обновленські архієреї, що діяли в Україні та Криму (див. таблицю 1.6.1).

Таблиця 1.6.1

Український обновленський єпископат у 1937-1941 рр. [407]

ПІБ	Сан та місце служби	Зміст обвинувачення	Покарання
Алексій (Баженов)	митрополит Сімферопольський і Кримський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 1938 р. [408]

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

Закінчення таблиці 1.6.1

Амвросій (Нагорський)	архієпископ Миколаївський	к/р. агітація	10 років ВТТ, 28-09.1937 р. [409]
Андрій (Одинцов)	митрополит на покої, проживав на Дніпропетровщині	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – 24.06.1938, вислання на 7 років, 07.08.1941 р. [410]
Володимир (Злобін)	архієпископ Дніпропетровський	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – весна 1938 р., подальша доля невідома [411]
Володимир (Ковін)	архієпископ Чернігівський	доля невідома	
Іоаким (Пухальський)	архієпископ Сталінський	доля невідома	
Іоанн (Славгородський)	архієпископ Харківський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 15-04.1938 р. [412]
Йосиф (Михальчук)	архієпископ Первомайський	участь у КРО	заарештований в кінці 1937 р. [413], справа відсутня, доля невідома
Кирило (Квашенко (Квашня))	архієпископ Кіровоградський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 19.10.1937 р. [414]
Костянтин (Спаський)	архієпископ Одеський і Херсонський	к/р. діяльність	10 років ВТТ, 20.09.1937 р. [415]
Мелетій (Фомін)	архієпископ Бердичівський	невідомо	ВМП, 16-05.1938 р. [416]
Михайло (Митрофанов)	архієпископ Запорізький	доля невідома	
Олександр (Чекановський)	митрополит Київський і вся України	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 10-12.1937 р. [417]
Павло (Ципріанович)	архієпископ Черкаський	доля невідома	
Пимен (Пегов)	митрополит, на покої в м. Куп'янськ	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 14-12.1937 р. [418]
Рафаїл (Прозоровський)	архієпископ Маріупольський	невідомо	заарештований 19.09.1937 р., ВМП [419].

Треба зазначити, що всі архієреї, доля яких залишається невідомою, часто фігурують у карних справах обновленського єпископату, як затяті контрреволюціонери. Це свідчить про накопичення щодо них звинувачувального матеріалу і дає майже стовідсоткову впевненість у тому, що й вони зазнали подальших репресій і отже, на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа, а Обновленська церква повністю була дезорганізована та ледь жевріла. Щодо рядового духовенства, то репресії загнали у підпілля колишніх служителів церкви, яким вдалося залишитися на волі.

Можна констатувати, що з початком масованого наступу сталінської системи на православну церкву, у її жорна попадали усі без винятку конфесії, як лояльні до влади, так і опозиційні. Розвиток РПЦ протягом 1930-х років засвідчив, що головним завданням церковних інституцій на той час, було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ «БРАТСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ ПАРАФІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ» (1923-1925 рр.). ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОБОРНО- ЄПИСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ» (1925-1939 рр.)

2.1. Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в середовищі духовенства РПЦ (1922-1924 рр.)

Остаточне встановлення радянської влади в Україні на перших порах сприяло розвитку церков, опозиційно налаштованих до РПЦ. Більше того, згідно з новими законами віруючі мали право створювати громади без санкції церковної ієрархії, лише зареєструвавши свій статут в органах місцевої влади. Це було дуже вигідно для прихильників української автокефалії, які своєї ієрархії не мали.

Відновлює свою роботу і ВПЦР, при сприянні влади, відкриваються нові парафії. У той же час ВПЦР шукала шляхи співпраці з єпископами РПЦ, проте не зустріла з їхнього боку порозуміння. Єдиним, хто відкрито згодився на співпрацю з поборниками УАПЦ став полтавський архієпископ Парфеній (Левицький), що взяв їх під свій догляд, і українські парафії почали поминати його ім'я під час богослужіння [1]. Але невдовзі, під загрозою відлучення від церкви, архп. Парфеній змушений був відмовитися від співпраці з ВПЦР.

Після невдалих спроб знайти єпископів, що б погодилися висвятити прихильників української автокефалії, або ж самі схилися до останньої, 14 жовтня 1921 р. ВПЦР скликала Всеукраїнський Православний Церковний Собор [2]. На ньому підтверджено постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. і, як виняток, обрано та висвячено пресвітерським чином (через рукопокладення священників та мирян) на першоїєрарха Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського та на архієпископа Київщини Нестора Шараївського. Нововисвячені на цьому соборі (з 25 до 30 жовтня) уже традиційним шляхом висвятили ще чотириох єпископів. Новоутворена православна конфесія **повністю відмежувалася від РПЦ**, оголосивши себе продовжувачами традицій Київської митрополії до її насильницького приєднання до Московської Патріархії у 1686 р.

У той же час не всі прихильники української автокефалії підтримали такий спосіб висвячення єпископату і залишили Собор ще до його завершення. Серед них був і активний поборник незалежності національної церкви священник Подільської єпархії Павло Ферапонтович Погорілко (1869 – після 1927). До автокефального руху він приєднався ще за часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Будучи священником у с. Жолоби на Вінниччині, П. Погорілко запровадив церковну службу «з фонетикою» (старослов'янською мовою з українською вимовою) і читанням Євангелія українською мовою. За це у листопаді 1919 р. був позбавлений відправляти службу божу подільським архієпископом Пименом (Пеговим). Після повідомлення, що єпископ Парфеній бере українські парафії під свою опіку, він почав здійснювати власні українські відправи, які приваблювали у с. Жолоби багато селян із навколишніх сіл [3]. Сучасники його характеризували як священника із глибоким національним самоусвідомленням, людину «високоїдейну» і «широко українця», який залишив про себе гарні спомини [4].

Підтримуючи українізацію церкви, П. Погорілко дотримувався старих традиційних засад висвячення єпископів. Він голосував проти всесоборної висвяти єпископів на Соборі у жовтні 1921 р., назвавши цю подію «неканонічним актом самохіротонії» [5], оскільки «самосвятне начало не є начало православної церкви, а тому ті, що свідомо приймають його, не можуть рахуватися православними в розумінні вселенської єдності» [6], але бажання стати єпископом у нього не було втрачено і він йде на згоду із архієпископом Подільським Пименом (Пеговим), який рекомендує його митрополиту Михаїлу (Єрмакову) для висвячення на Соборі Єпископів України у вересні 1922 р. на єпископа Кам'янецького (на місце Адріана (Анцино-Чекунського), який по своїй старості досить довго просився на покій). Але хіротонія не була здійснена, бо, як стверджував пізніше патріарший місцєблєститєль митрополит Крутицький Петро (Полянський), проти цього виступило духовенство та миряни Подільської єпархії [7].

Цим наполегливим прагненням до єпископства вирішило скористатися Подільське ДПУ, яке шукало претендентів на єпископів обновленської церкви. За допомогою спецслужб П. Погорілко поїхав до Москви, де 28 січня 1923 р. прийняв хіротонію від митрополита Антоніна (Грановського), архієпископа Іоанна та єпископа Олександра. При своєму посвяченні в єпископи у Москві П. Погорілко виголосив традиційну декларативну промову українською мовою. Тією ж мовою відповідав йому голова ВЦУ митрополит Антонін. Хіротонія та літургія в Заїконоспаському монастирі теж була здійснена українською [8].

З поверненням до України, 10 лютого 1923 р. архієпископом Пименом (Пеговим) Павла Погорілка призначено на єпископа Кам'янецького, вікарія Подільської єпархії [9]. 13-16 лютого 1923 р. він бере активну участь у Першому Всеукраїнському Церковно-обновленському з'їзді, де фігурує як єпископ Ольгопольський, вікарій Подільської єпархії [10].

Позитивне ставлення до обновленського руху та групи «ЖЦ» все ж не втримало єп. Павла в її обіймах, бо, за його словами, «необережне захоплення революційними способами боротьби з єпископатом протилежної течії скомпрометувало її в очах віруючої людності. А, крім того, під захисний колір «ЖЦ» увійшло багато з тих, що з початку провокували її. Щоб відвести підозріння в живізмі, вони потім урочисто, відмовилися від обновленських пактів, статуту і навіть від назви «Живої церкви», але це не реабілітує в очах народу ні їх течій, ні їх» [11], і він, відколовшись від ВУВЦУ, у березні 1923 р. утворює на Поділлі групу «БОПУПАЦ» (Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви) [12].

Свою групу єпископ Павло позиціонував як таку, що «веде ту середню лінію, яка від кожної течії відрізує те, що прийнятне з канонічного боку, і з боку культурних вимог історичного моменту відродження українського народу та нової соціальної будови його трудового життя.

Братське об'єднання не складає нової релігійної угруповання, ворожої другим, бо воно спирається на канонічній ґрунті постанов Собору [Єпископів Усієї України 2-4 вересня 19] 22 року, який визнається всією Українською церквою, як складення з єпископів ще до їх розділення на взаємно ворожі течії, при дорадчій участі делегатів всієї України. При постанові цього канонічно-авторитетного собору Братське об'єднання шукає й оновлення церковного життя за вимогою часу й в згоді з основними канонами церкви, воно прагне до піднесення правдиво-християнської моралі й звільнення її від наслідків впливу минулої державності й буржуазного укладу життя. До революції воно підходить з боку культурних здобутків її й засвоєння цих здобутків у євангелістським освітленню... До влади воно ставиться з повагою достоїнства її, як народного представництва, у свідомості й свого достоїнства й своїх обов'язків не за страх, а за совість перед нею, як перед владою трудящого народу, з якого воно складається...

До своїх вольних чи невольних, свідомих та несвідомих противників воно ставиться по принципу ідейної боротьби власним прикладом, моральним впливом, словом і наукою во ім'я єдиної істини з пошаною і любов'ю одного до одного» [13]. При цьому БОПУПАЦ «остаточно відмежовується: 1) від «тихонівщини» зо всією її ідеологією, від якої зрікся і сам Тихон – патріарх; 2) від самосвятного начала священства,

як цілком протилежного православному началу преемства і відпусних йому наслідків від вузького націоналізму, від розриву вселенської єдності і від всяких аморальних засобів боротьби в церкві; 3) від порушення начала преемства церковної влади, що веде до церковної дезорганізації і падіння дисципліни. А виникше порушення повинно бути виправлено доброю волею порушивших, або канонічно зібраним Всеукраїнським Собором, який може бути скликаний тоді, коли фактично зорганізуються всі частини розбитої тепер української церкви, на якому вони повинні зійтись» [14].

Отже, ідеологічно БОПУПАЦ відмежувалося від усіх існуючих угруповань, але вело своє начало саме від постанов Собору єпископів Українського екзархату РПЦ, що відбувся у Києві 2-4 вересня 1922 р. й, отже, являє собою розкол не УАПЦ, а РПЦ, об'єднавши навколо себе тих священників та мирян, які бажали української автокефалії на канонічних началах та в межах компетенції вселенського православ'я. На думку дослідниці О. Галамай, «організація Об'єднання цілком вписувалась у взятий владою курс, спрямований на поглиблення розколу та одночасне послаблення на Поділлі як РПЦ, так і УАПЦ» [15].

Радянські органи влади характеризували БОПУПАЦ, відзначаючи її вплив на Поділлі, як фракційну групу Живої церкви, що здійснює богослужіння українською мовою. Повага, якою користувався на Поділлі єпископ Павло (Погорілко), і можливість для священників виконувати службу українською мовою, бути автокефальними, не порушуючи канонів, привабила до БОПУПАЦ багато парафій. На початковому етапі свого існування в середині 1923 р. у Подільській губернії нараховувалось від 70 до 83 «погорілковських» парафій. Місцеві органи влади вказували, що об'єднання поширюється за рахунок парафій РПЦ та УАПЦ [16].

У жовтні 1923 р. в с. Косиківка Вінницької округи відбувся окружний з'їзд БОПУПАЦ, перед яким стояло завдання «створення міцної організації і вибори правління». У результаті на з'їзді, який «пройшов без шуму та крику», був прийнятий статут й обрано окружне та єпархіальне управління. Основними завданнями, що були поставлені перед угрупованням, як зазначали працівники ДПУ, були: 1) якомога більше насадити своїх прихильників у сільських парафіях і, діючи на селянську масу, виганяти прихильників старої церкви, і 2) створення міцного центру в м. Вінниці, для чого намічена парафія у м. Хутори біля окружного центру і, захопивши Вінницький Казанський собор, покласти початок організації в губернському масштабі [17].

Відомий дослідник подільської проблематики А. Зінченко вдало зазначає, що похвалення чиновників ДПУ тим, що «успіх Погорілка є очевидним», були явно передчасними, хоча колоритна постать єпископа

Павла могла викликати симпатії у селян; до нього могла прихилитися якась частина екзархістів під гаслами міжцерковного «об'єднання» і тих автокефалістів, котрі, як і Павло (Погорілко), надавали особливого значення канонічній висвяті єпископату. Так, наприклад, після приїзду єпископа до Муровано-Куриловецького району, майже всі священники з 15 парафій приєдналися до БОПУПАЦ [18].

Однак перші успіхи БОПУПАЦ тривали недовго і в 1924 р. розподіл зареєстрованих громад у Подільській губернії виглядав наступним чином:

Таблиця 2.1.1

**Релігійні громади БОПУПАЦ
на території Подільської губернії у 1924 р. (по округам) [19]**

Назва Округу	січень	квітень	серпень	вересень	грудень
Вінницька	17	24	24	16	26
Кам'янець-Подільська	–	–	–	2	11
Проскурівська	3	3	3	–	7
Могилів-Подільська	–	–	–	2	–
Тульчинська (Брацлавська)	3	–	–	–	5
Гайсинська	–	2	–	4	–
Всього по губернії	23	29	27	24	49

Як ми бачимо, кількість парафій цього церковного угруповання не залишалася сталою. Це пояснюється декількома причинами: посиленням/ послабленням позицій конфесії у регіоні; проведенням перереєстрації релігійних громад протягом 1924 р. й остаточне визначення їх орієнтації; удосконалення статистичного обліку адміністративних органів НКВС. Практично всі парафії знаходилися у сільській місцевості [20], що свідчить про популярність ідей єп. Павла серед сільського духовенства та віруючого селянства.

Більшість українських дослідників (А. Зінченко, О. Галамай та низка інших) твердять, що радянська влада цілеспрямована сприяла діяльності П. Погорілка, направляючи його енергію, насамперед, проти УАПЦ. Натомість, ми вважаємо, що у плані ставлення радвлади до цієї конфесії можна виділити два періоди: 1923 – червень 1924 р., червень 1924 – червень 1925 р. На першому етапі основним мотивом для підтримки БОПУПАЦ органами спецслужб була надія на повернення єп. Павла до обновленців, авторитет якого значно б посилив позиції останніх у регіоні. Підтвердженням цього є підготовка до проведення з'їзду «Братства» 1924 р., на якому планувалося змусити братчиків прийняти обновленську платформу. Так у звіті ДПУ за березень 1924 р. вказувалося: «Наш план по відношенню до автокефалії БОПУПАЦ продовжується. Єпископ Погорілко свою, хоча й пасивну, схильність

до Синоду (обновленців. – *О.Т.*) підтримує. Губернський з'їзд БОПУПАЦ відбудеться на початку травня... Готуються кадри працівників для проведення на даному з'їзді принципів Синоду» [21]. Для реалізації цих планів 26 березня усім окружним ліквідкомам, відділам ДПУ та НКВС було розіслано обіжник, в якому зазначалося, що «Губз'їзд БОПУПАЦ... мається на меті використати, як підготовку для планового Всеукраїнського Православного Собору, який скликається в Харкові Священним Синодом під проводом митрополита Пимена, а тому належить вжити заходів, щоби на місцях не було роблено ніяких зайвих перешкод у спокійному виборі делегатів... З огляду на велику вагу цієї організаційної роботи належить видати негайно відповідні вказівки – всім РВК стежити пильно за ходом виборів, причому по можливості вжити заходів, щоби обрані на губз'їзд «БОПУПАЦ» делегати, **були рішучими прихильниками синодальної лінії** (виділення наше. – *О.Т.*)» [22].

Проте надії чекістів на єпископа Павла не справдилися, оскільки «фізіономія єпископа Погорілка щодо синодальної церкви... яскраво виявлена і виражається в тому, що він далеко не згоден з принципами синодальної течії, про що поширює відозви..., натравлюючи духовенство проти синодальної течії». Відповідно ними було зроблено висновок, що на даному з'їзді може відбутися новий розкол, оскільки єп. Павло залишиться на своїй ідеологічній платформі, але частина парафій від нього відійде до Синодальної церкви. При цьому становище БОПУПАЦ ними оцінювалося як «невизначене» і тому дати конкретні думки про подальший розвиток подій «не було можливості» [23].

На з'їзд, що проходив 19-20 червня 1924 р. в с. Малі Хутори, під Вінницею, протягом його роботи прибуло 104 делегати, серед них: 1 єпископ, 52 священники, 2 диякони, 4 дяки, 45 мирян. Точну кількість парафій об'єднання та делегатів від районних і окружних об'єднань мандатна комісія не могла встановити. Однак, зверталася увага на те, що більшість складала представники тихонівців [24].

Залучення до лав БОПУПАЦ, як відзначає О. Галамай у своєму дисертаційному дослідженні, відбувалося і за рахунок спекуляції у назві слова «об'єднання». З усіх промов було видно, що розлад у православній церкві для неї, а, головне, для священників дуже шкідливий. Протоієрей Гулевич зазначив, що звістка про об'єднання подібна до «пасхального дзвону на селі». Священик Беневський вказував, що церковна розруха лягла важкою думкою у голови віруючих. Священик Прокопович зауважив, що віруючі, відправляючи його на з'їзд, доручили пильно придивитись до БОПУПАЦ: «Коли це справді об'єднання, то вони будуть задоволені, коли угруповання, то це їм нецікаво». Духівництво РПЦ вороже ставилося до представників БОПУПАЦ, оскільки не погоджувалось з положеннями

про одружений єпископат та право священників на другий шлюб [25]. Тому дискусії, які велись на з'їзді, зводились майже виключно до того, чи «священники мають право женитись по кілька разів та чи єпископи мають бути монахи чи ні». Більшість делегатів висловлювалась за те, щоб все залишалось по-старому і православна церква в Україні не повинна поривати зв'язку з патріархом Тихоном [26]. Крім того, єп. Павло постійно намагався довести про свій повний відхід від «Живої церкви» і з'їзд зайшов у глухий кут. Це призвело до того, що частина організаторів звернулася до представника влади із заявою про незаконність з'їзду на ґрунті того, що більшість учасників не були членами об'єднання і з'їзд насправді представляв лише 40 парафій БОПУПАЦ. У результаті 20 червня 1924 р. представником влади з'їзд був закритий, так і не реалізувавши своєї мети [27].

Незважаючи на провал «чекістського» розвитку подій на з'їзді, все ж раєвлада вирішила продовжити підтримку БОПУПАЦ і таємною інструкцією від 23 червня 1924 р. зазначалося, що «Центр пропонує підтримувати БОПУПАЦ там, де вже поширилася УАПЦ, оскільки це два ворожі табори, які один одного завзято поборюють» [28]. У даній інструкції необхідно відзначити той момент, що саме «Центр» вказав на подальшу підтримку подільського угруповання, ймовірно, маючи вже певні плани у розкольніцькій політиці РПЦ і прагнучи використати в них харизматичну фігуру єпископа Павла (Погорілка).

Серед інших прихильників канонічної автокефалії української православної церкви був представник полтавського духовенства протоієрей Феофіл Іванович Булдовський (1865-1944). Він, як і Погорілко, ще з 1917 року активно виступав за українізацію церкви та переклад богослужіння українською мовою, проголосивши на Полтавському з'їзді духовенства та мирян 3-6 травня 1917 р. доповідь «Про українізацію церкви», що вийшла навіть окремою брошурою (Лубни, 1917). Будучи присутнім на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 р., засумнівався у канонічності рукопокладення у єпископа «першохристиянським способом», тому подальшої участі у діяльності УАПЦ не приймав і залишився у складі РПЦ. У той же час власних ідей Ф. Булдовський не залишив і з багатьма полтавськими пастирями продовжував захищати головні принципи автокефалії, українізації та соборноправності. Канадський вчений Б. Боцюрків вказав, що ці ідеї знаходили відгук серед українського духовенства та мирян патріаршої церкви, що засвідчила київська нарада (Собор) єпископів 1922 року, на якій прийнято рішення підтримати вищезазначені головні принципи оновлення церковного життя, але відмежувавшись від групи «Жива церква» [29].

На нараді від Полтавської єпархії були присутніми священники Микола Лук'янов та Максимович, які після повернення, на Полтавській єпархіальній раді 24 вересня доповіли зміст реформ, проголошених Собором єпископів України 2-4 вересня 1922 р. [30]. Наступного дня тимчасово керуючий Полтавською єпархією єпископ Григорій (Лісовський), Феofil Булдовський та близько 25 священників Полтавщини проголосили «Декларацію» про лояльність до радянської влади, прийняли статут групи «Прогресивного духовенства на Полтавщині» та ухвалили склад тимчасового комітету групи, ставши на шлях оновлення церковного життя. До складу комітету було обрано протоієреїв Феофіла Булдовського та Леоніда Костецького, священника Миколу Лук'янова і мирянина Григорія Каменецького [31].

Окремо слід зупинитися на основній ідеологічній платформі групи, яка її відокремлює від оновленської всеросійської групи «Жива церква» та несе в собі основні пункти ідеологічної платформи Київського Собору єпископів: **соборноправність** – «участь у всіх органах церковно-розпорядчого управління разом з єпископами – кліру та мирян», **автокефалія** – «автокефалія помісної Української церкви... [яка] повинна бути авторизована помісним Всеукраїнським Собором»; **українізація** – «надання місцевому національному елементу в Українській автокефальній церкві належного йому становища, з повною повагою прав інших національностей». Окрім того, нарівні із чернечим єпископатом вводився білий, але неодружений (!), зберігалися монастирі та чернецтво тощо [32]. Отже, статут яскраво показує відмежування від революційних підходів загальноросійського оновлення в особі групи «Жива церква», але в той же час бажання оновлення церковного життя у руслі вимог тогочасних реалій.

Група відразу ж опинилася під увагою та контролем Полтавського губвідділу ДПУ, яке проводило свою роботу через завербованих агентів, серед яких провідну роль грали М. Лук'янов, священник с. Нижні Млини Полтавського повіту та Іван Морашко, священник с. Нижній Булатець Лубенської волості. Щодо Ф. Булдовського спецслужби вирішили грати на особистих якостях його характеру і, насамперед, честолюбстві, бо за характеристикою чекістів, це «енергійний, честолюбний, авторитетний серед духовенства та мирян, хороший оратор-лектор, ... фактичний керівник [єпархіальної] наради» [33], а за свідченням патріарха Тихона – «крайній «українофіл», а по натурі – «гайдамака», який, отримавши місце голови єпархіального управління, не допускав на священницькі місця росіян, а лише призначав українців [34]. Отже, авторитет, харизма та ідейні переконання стали тим ґрунтом, на якому розпочалася розігруватися сепаратистська карта на Полтавщині.

14 січня 1923 р. у Полтавському кафедральному соборі відбулася хіротонія Феофіла Булдовського в єпископа Лубенського, Миргородського і Лохвицького, вікарія Полтавської єпархії. Відразу після посвячення 15 січня відбулися збори єпископів Полтавської та Київської єпархій, де були присутніми єпископи: Полтавський Григорій, Лубенський Феофіл, Чигиринський і Черкаський Ніколай (Браїловський), Переяславський і Пирятинський Петро (Кіреєв), Кобеляцький і Кременчуцький Ніколай (Пірський). Основним питанням, яке необхідно було вирішити, – лінія поведінки щодо групи «Жива церква», за умов відсутності Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова). Єпископи одноголосно вирішили не приєднуватися до «ЖЦ», бо вона «занадто революційна, неканонічна і несвоєчасна» [35].

Подібне рішення підштовхнуло сили обновленців до рішучої боротьби, яку каталізувало ДПУ. У результаті єпископ Кобеляцький Ніколай перейшов до обновленців, єпископ Григорій опинився під слідством, а Переяславська кафедра залишилися без керманіча у зв'язку із смертю єп. Петра. Внаслідок цього єпископ Григорій актом від 1 березня 1923 р. дав єпископу Феофілу право на керування єпархією у випадку свого звільнення і 13 травня 1923 року єпископ Феофіл став управляючим Полтавською єпархією [36].

Складна ситуація, що склалася в Українському Екзархаті і, зокрема на Полтавщині в середині 1923 р., спонукала Феофіла і Григорія до збереження канонічного устрою РПЦ в Україні, шляхом створення церковного центру у Полтаві, або Лубнах. Для цього вони висвятили архімандрита Сергія (Лабунцева) на єпископа Золотоніського, з приводу чого ДПУ повідомляло: «проводирі духовенства намагаються створити власне ВУВЦУ на Полтавщині, для чого вони посвятили Сергія (Лабунцева), і коли вони зберуться у єпископа, то Григорія буде оголошено автокефальним митрополитом України» [37].

Восени 1923 р. єп. Григорій розпочав активну підготовку до єпархіального з'їзду, який повинен був стати початком скликання «канонічного Всеукраїнського Собору» [38]. Звільнення 27 червня 1923 р. з-під варті патріарха Тихона внесло корективи у реалізацію їх планів. З поверненням патріарха до влади, для утворення всеукраїнського центру РПЦ і проведення помісного Собору для втілення постанов необхідно було його благословення. Тому 11 листопада 1923 р. єп. Феофіл та члени його канцелярії направили патріарху листа, у якому висловили своє прохання благословити «в особливій грамоті Полтавщину, як єпархію найбільш в Україні стійку в православ'ї, благословити, до вирішення цього питання на Всеукраїнському Церковному Соборі, на організацію центру Української православної автокефальної церкви, що перебуває у тісному єднанні

із усією Вселенською церквою, а особливо, з рідною нам церквою Російською» [39]. Головними аргументами цього були: перетворення в життя постанов Київського Собору єпископів 1922 р., які втілюються в гаслах: «православ'я», «автокефалія», «українізація» і «соборноправність»; необхідність об'єднання для боротьби із «самосвятами» та «Живою церквою».

Ознайомившись із листом, патріарх Тихон направив його до єпископа Григорія (Лісовського) на відзив. Останній підтримав основну суть прохання єп. Феофіла й у своїй відповіді просив патріарха благословити організацію центру в Полтаві із назвою «Вища церковна рада єпископів Православної Автокефальної Української церкви на Полтавщині», яка б діяла на початках соборноправності [40].

Незважаючи на загальну підтримку з боку єп. Григорія, 1 лютого 1924 р. патріарх видав постанову, в якій різко засудив будь-які спроби оголосити автокефалію РПЦ в Україні та порадив звертатися з усіх питань внутріцерковного життя до архієпископа Катеринославського Іоанікія (Соколовського), який тимчасово керував Харківською єпархією. Крім того, п. Тихон застерігав, що «без благословення Святішого патріарха і Священного при ньому Синоду, навіть і з одних лише православних єпископів не може бути [Українського] Собору (законного і правомочного)» і «не благословляється... вводити у церковне життя України постанов і побажань Собору православних єпископів України, що відбувся у серпні 1922 р.» [41]. Таким чином, патріарх не тільки перекреслив усі сподівання національно орієнтованого духовенства, а й підтвердив курс на відновлення централізму та авторитарності в РПЦ. Фактично намагаючись утримати українські єпархії та віруючих у своїй компетенції, п. Тихон певним чином спровокував виникнення нового розламу в РПЦ, який ідейно продовжив би стояти на рішеннях Собору єпископів 1922 р.

Передбачаючи ймовірно загальне невдоволення своєю різкою відмовою і можливість нового розколу, патріарх пом'якшує ставлення до ключових питань української церкви. Про це свідчить грамота від 7 квітня (25 березня) 1924 р., надана ним архієпископу Іоанікію, де останньому доручалося «можливо ретельніше підтримувати інтереси українського віруючого населення, оберігаючи національні почуття його і не розв'язуючи наперед, за обставинами часу, питання про внутрішнє управління Української церкви та її ставлення до церкви Великопольської, всемірно турбуючись з архіпастирями, пастирями і віруючою паствою України про найшвидше скликання Всеукраїнського Православного Собору як єдиного правомочного органу при вирішенні існуючих в житті церкви

питань». Окрім того, патріарх Тихон благословляв створення Українського Собору православних єпископів для вирішення поточних питань [42].

У вересні 1924 р. до патріарха Тихона, за наказом архієпископа Григорія (Лісовського), відправився єпископ Феофіл з делегацією у складі протоієреїв Тарасевича і Базилевича (Базилевського). Основним питанням, яке необхідно було вирішити у Москві, це ставлення Тихона до автокефалії Української церкви. У своїй відповіді патріарх висловився, що він принципово не має нічого проти автокефалії УПЦ, але винятково канонічним шляхом, тобто на Всеросійському Соборі [43].

Результати відвідування яскраво подає, за спогадами сучасників та зі слів самого єп. Феофіла, митрополит Феодосій (Процюк): «коли він [Булдовський] особливо завзято доводив патріарху необхідність автокефалії... Тихон... взяв Феофіла за бороду і, потягнувши до себе, сказав: «Та ти – гайдамака!» і делегація повернулася до Полтави ні з чим [44].

Полтавський єпископ Григорій (Лісовський) беззаперечно підкорився рішенню патріарха, але його вікарії Феофіл (Булдовський) і Сергій (Лабунцев) не залишили своєї ідеї і почали її втілювати в життя, але з іншим режисером – Держполітуправлінням, яке не забарилось скористатися внутрішніми негараздами у «тихонівському таборі».

2.2. Виникнення та розвиток «Соборно-єпископської церкви» у 1925-1939 рр. та її взаємовідносини з іншими конфесіями РПЦ

Однією з найважливіших задач в антирелігійній роботі вище партійне керівництво ставило завдання подальшого підриву «тихонівської» течії РПЦ шляхом подрібнення та загострення міжконфесійної боротьби. Вперше ця ідея пролунала на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1923 р., коли, заслухавши доповідь працівника ДПУ Логінова «Про церковну політику», було прийнято: «Провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівців» [45].

Для реалізації даного рішення, після уважного вивчення внутрішньоцерковної ситуації, на засіданні Всеукраїнської антирелігійної комісії від 14 серпня 1924 р. ДПУ висунуло пропозицію: «1) З метою більш глибокого розкладу тихонівщини, [пропонуємо] створення у середовищі її угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію до визнання Синоду; 2) Для більшої авторитетності згадуваного угруповання і з метою нанесення найбільшого удару тихонівщині, бажано використати призначеного патріархом Тихоном в Україну в якості заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [(Соколовського)]», що було повністю підтримано [46].

Бахмутський єпископ Іоанікій (Соколовський) був досить неординарною особою: з одного боку, він вирізнявся ораторським талантом та любов'ю до нього парафіян, отримав повагу серед тихонівців за боротьбу з оновленнями, а з іншого, був слабкою натурою, яка «прославилася непристойним способом життя... У повсякденному житті був далеко не суровий в етичному відношенні, маючи зв'язки з жінками, які не приховував, чи не вмів приховувати» [47]. Його слабкість проявилася ще у 1922 р., коли саме він доніс на архієпископа Агапіта (Вишневського), звинувачуючи його у приховуванні церковних цінностей. У результаті після смерті архп. Агапіта в ув'язненні (січень 1923), багато віруючих звинуватили в цьому Іоанікія [48]. Тому не є дивним, що саме цю фігуру органами ДПУ було обрано провідною в черговому розколі РПЦ.

У грудні 1924 р. усі губернські відділи ДПУ отримали циркуляр секретно-оперативної частини ДПУ УСРР, де, зокрема, зазначалося, що необхідно «організувати із середовища тихонівців угруповання, яке буде домагатися від патріарха Тихона повної автокефалії Української православної церкви (тихонівської...), виставляючи перед ним наступні мотиви:

1) Українська Радянська Республіка в ланцозі СРСР існує як самостійна одиниця, що розв'язує внутрішні питання життя незалежно від характеру дозволу таких в інших Республіках, зокрема РСФРР. Виходячи із цього:

2) Українська православна церква (тихонівська) повинна бути в Україні так само самостійною, що повинно сприяти її розвитку.

Існуюча в Україні Українська автокефальна церква самосвятів, з кожним днем зміцнюється й захоплює все більшу мережу парафій. Підняття свого авторитету в масах самосвяти зобов'язані пробудженню революцією національної самосвідомості українського народу, і як козир проти тихонівців, вони використовують нібито існуючі негативні відносини патріарха Тихона до автокефалії Української церкви, і не безуспішно» [49].

Цьому було й об'єктивне підґрунтя, бо, як відзначало ДПУ, доповідаючи про релігійне становище в Україні середини 1924 року, «в деяких єпархіях України, наприклад у Полтаві, Києві, помічаються тенденції відколотися від патріарха Тихона й організувати свій самостійний церковний центр в Україні» [50], а «тихонівські єпископи Полтавщини готують організацію Всеукраїнського Синоду, для скликання Собору й утвердження автокефалії» [51]. Подібні тенденції спостерігалися і серед тихонівців Чернігівщини [52].

Практичне виконання цього плану рекомендувалося розпочати з вербовки серед тихонівців авторитетних священників, один з яких повинен був підняти дане питання серед іншого духовенства. Усі

результати роботи необхідно було висвітлювати у місячних доповідях ДПУ під рубрикою «тихонівська автокефалія» [53].

Відразу після цього зазначеного вище архп. Іоанікія було заарештовано в Катеринославі й відбулася його обробка для подальшого вербування. В результаті він відмовився від зв'язку з патріархом і дав розпорядження, як керуючий єпархією, не згадувати його ім'я під час богослужінь [54]. Хоча це і внесло конфлікт у взаємовідносини єпископату Катеринославської єпархії, але величезного авторитету Іоанікія не порушило. Так, під час служби архієпископа 6 лютого 1925 р. в м. Артемівськ Донецької губернії на ній «була присутня маса віруючих, серед котрих, у зв'язку з тісною, справа доходила до давки. Під час проповіді Іоанікія, церква оглашалася плачем та риданнями, що доходили до істерії, одночасно з цим збиралися підписи серед прихожан для колективного прохання про переведення Іоанікія на службу в місто Артемівськ» [55], а в Луганську, де архієпископ був декілька днів березня, поява «колишнього страждальця за віру розбурхала віруючі маси» [56].

Все це свідчило про неабиякий авторитет колишнього виконувача обов'язків Екзарха України. Саме це, на наш погляд і підштовхнуло АРК при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 1 березня 1925 р. прийняти рішення про вербування Іоанікія для нового розколу, в обмін на повне помилування за його попередні контрреволюційні вчинки [57], що й було зроблено.

Паралельно до відмежування від патріарха почали підштовхувати єп. Феофіла (Булдовського) і 25 грудня 1924 р. він зробив рішучий крок, офіційно відмежувавшись від єпископа Григорія (Лісовського). Відразу після цього він налагоджує контакт з єп. Павлом (Погорілко) і, зустрівшись у Лубнах у січні 1925 р., вони розробили проект нового угруповання на ґрунті трьох основних принципів: «автокефалія», «українізація», «соборноправність», що були прийняті Собором єпископів 1922 р. [58]. Тоді ж сформувалася ініціативна група просування проекту у складі єпископів: Феофіла (Булдовського), Павла (Погорілка), Сергія (Лабунцева) та Сергія (Іваницького).

З цим проектом єп. Феофіл поїхав до Харкова, де, ймовірно, намагався отримати підтримку серед єпископату, що знаходився у місті на правах висланих, але ніяких результатів не домогся [59]. Також 10 лютого по єпархіям України було направлено звернення до духовенства та віруючих із закликом створення Української автокефальної церкви на канонічній основі зазначаючи, що «ініціативна група дбає про переведення в життя Церкви начал автокефалії, соборноправності, поступової українізації та оновлення церковного життя, по вимозі часу, в згоді з церковними канонами і з обороною начал вселенської єдності, а саме преемства віри

православної, кафолічного священства і влади церковної. Українізація – по бажанню парафіян» [60]. Цей документ ще раз підтверджував національну орієнтованість нової конфесії та її засновників.

З іншого боку, підготовкою Собору єпископів, але винятково на канонічній основі, займався єпископ Григорій. Після відколу від нього єп. Феофіла він, побоюючись нового розколу церкви, вирішує згуртувати тихонівський єпископат і розіслав усім єпископам запрошення на участь у Соборі. На початку квітня 1925 р. почали приходити відповіді, які «у більшості випадків говорили про те, що без згоди і благословення патріарха Тихона ніякого Собору бути не може» [61]. Крім того, радянська влада, не маючи наміру дати можливість об'єднання та легалізації тихонівської церкви, заборонила єп. Григорію скликання Собору єпископів, що внесло в духовенство «розгубленість, оскільки на цей Собор вони покладали великі надії, в сенсі організації свого легального церковного Управління» [62]. Таким чином, спецслужби оберігали реалізацію проекту під назвою «тихонівська автокефалія».

Отже, в середині 1925 р., як повідомляло ДПУ, «з метою розкладу тихонівщини і липківщини... на початку цього [1925] року, була розпочата підготовча робота до створення нового церковного угруповання» [63] і до червня було «опрацьовано 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група і скликали Собор єпископів». На Собор у Лубни було запрошено також делегатів від духовенства та мирян та усіх єпископів України, але більшість – 21 єпископ, відмовилися від участі [64]. Духовенство та миряни були запрошені особистими відозвами єпископа Феофіла, де він закликав до участі в Соборі усі парафії, які «стояли на платформі постанов Собору єпископів 1922 р.» [65].

Собор єпископів України відбувся 4-5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – «Лубенський розкол»). Ініціаторами скликання Собору стали 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією (тихонівського напрямку); єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Золотоніський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький), якого було висвячено на початку 1925 р. єпископами Феофілом і Сергієм Золотоніським. Загалом на Соборі були присутні 6 єпископів, делегати від Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Донеччини та інші, але на початку роботи один із єпископів – Йоасаф*, під впливом тихонівської агітації, залишив зібрання [66].

* Ймовірніше за все, Йоасаф (Попов), єпископ Бахмутський і Донецький, який перебував на спочинку з початку 1925 р. і проживав у м. Новомосковськ Павлоградської округи Катеринославської губернії.

Свою канонічність Собор обґрунтував наступним чином. Згідно з постановою Всеросійського Помісного Собору 1918 року Українська церква дістала автономію і керівним церковним органом в Україні повинен бути «Священний Собор православних єпископів України». Екзархом України Київським митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) був скликаний у 1922 році Собор єпископів України, на якому було вирішено вступити на шлях автокефалії. патріарх Тихон у своїй грамоті № 145 від 24/III-24 р. говорить про українську церкву, як про таку, що стала на шлях автокефалії. Собор же 1922 року всіма православними течіями в Україні визнається цілком канонічним, але діяльність його не продовжена, тому що митрополит Михаїл перебуває у засланні, інші ж єпископи навіть не визнають автономії, а цілком підкоряються Москві, тому Лубенський Собор, маючи канонічну спадкоємність, є цілком законним і вважає зайвим входити в які-небудь переговори з митрополитом Петром Крутицьким про дозвіл на скликання його [67].

Ставлення до інших церковних угруповань Собор визначив так: «Стоячи на ґрунті постанов Собору єпископів України 1922 р. за канонічну на Україні течію неможливо визнати: 1) Київську ієрархію 1921 р., як таку, що порушила начало приємства священства і влади церковної; 2) обновленську течію, яка в 1923 р. знехтувала автокефальний стан Української церкви та ввела зовні вищий орган керування ВВЦУ, а потім «Синод», без історично-генетичного приємства канонічної влади церковної від Собору єпископів усієї України; 3) так звану тихонівську течію, яка не визнає постанов Собору єпископів 1922 р., стоїть на ґрунті автономії 1918 р., або навіть не визнає Собору цього року та, повертаючи назад, історичний поступ життя церкви в Україні, утворює в ній церковний розкол. Охороняючи канонічну течію, необхідно строго відмежувати себе від усяких неканонічних відступів, з братерським попередженням і закликом до себе, які так чи інакше виходять із цього канонічного ґрунту, щоб вони не сходили з нього» [68].

Крім того, Собор різко засудив діяльність єпископів, що емігрували за кордон і відмовився визнати їхні домагання на українські кафедри. Стаючи на шлях активної лояльності стосовно радянської влади Собор визнав неприпустимим ведення антирадянської, контрреволюційної або іншої політичної роботи керівниками церкви і духовенства. Було визнано необхідним проведення українізації богослужіння і якщо віруючі будуть наполягати про служіння слов'янською мовою, то дозволив таке допускати, не вважаючи це як виняток із загального правила.

Виконавчим органом Собору стала Президія у складі голови, його двох заступників і одного кооптованого секретаря. Голова мав мешкати

у Харкові, хоча б він не був Харківським єпархіальним архієреєм і носив титул «Архієпископ Усія України». До складу Президії ввійшли: 1) Голова – єпископ Павло (Погорілко); 2) Перший заступник – архієпископ Іоанікій (Соколовський); 3) Другий заступник – Феофіл Булдовський [69]. Офіційна назва, яку отримала течія: «Собор Єпископів України» [70].

Досить часто у літературі ототожнюють «Собор Єпископів України», або «Соборно-єпископська церква» (СЄЦ) із БОПУПАЦ, що пов'язано із початковими планами НКВС зареєструвати угруповання саме під цією назвою, але цього так і не було зроблено, оскільки в офіційній документації НКВС з 1925 року є сталими назви: «Лубенський Собор єпископів», або ж «Соборно-єпископська» [71].

Український дослідник О. Ігнатуша відзначає, що статус церкви визначали харизматичні лідери, їх особиста позиція. Змагання особистостей впливає навіть із протоколу засідання Собору єпископів, коли архієпископ Іоанікій залишив Собор у розпалі його роботи, що свідчило про очевидний організаційний конфлікт. Проте на авторитетність особи ієрарха продовжували зважати. Навіть за відсутності архп. Іоанікія, нарівні з єп. Феофілом, його обрали заступником голови Президії Собору [72]. Все це підтверджує викладена вище нами характеристика лідерів даного угруповання та використання особистісного фактора в його організації.

Для посилення єпископату відразу після Собору 8 червня єпископами Феофілом, Павлом, Сергієм Золотоніським та Сергієм Чернігівським у єпископа Вінницького і Могилівського було посвячено відомого українофіла священика Макарія Крамаренка з ім'ям Макарій [73]. Пізніше, за поданням архп. Іоанікія було прийнято рішення про висвячення у єпископи його найближчого помічника – священика Олексія Вербицького, на Охтирську кафедру, з ім'ям Августин. Але з кінця 1925 р. до своєї смерті він був митрополитом Луганським [74]. Таким чином, у кінці 1925 р. у складі Соборно-єпископської церкви було вже 7 єпископів.

Одразу після організації, СЄЦ опиняється під протекторатом НКВС, який у своєму об'явничковій № 3422/203 від 27 липня 1925 р. зазначив: «НКВС удруге пропонує Вам не чинити перешкод до реєстрації громад течії, що утворилася в тихонівській церкві й організаційно поклала початок на Всеукраїнському Соборі Єпископів... Окрім того, пропонується реєструвати їх єпархіальні і благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди...» [75]. Це пояснювалося тим, що дана конфесія використовувалася для «розшарування старослов'янської тихонівської течії» [76], бо у справі боротьби з УАПЦ «даний захід... не дав позитивних результатів» [77]. Отже, ми на практиці бачимо, що дієвим даний розкол став у боротьбі із тихонівщиною, що підтверджує наші попередні висновки [78] щодо даної конфесії.

Підтримка держави та поміркований ідейний ґрунт конфесії з національним забарвленням, авторитетним духовенством, автокефалією і збереженням інституту чернецтва привабили до неї помірковане духовенство та мирян. Парафії СЄЦ почали оформлюватися на Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Донеччині, тобто, насамперед, там, де правлячими архієреями були представники даної конфесії. Радянськими органами популярність даної конфесії пояснювалася легалізованистю, тобто офіційним існуванням та лояльним ставленням до радянської влади, впровадженням служб божих як українською, так і старослов'янською мовами, а також, у деякій мірі, автокефальністю [79].

Особливо піднявся авторитет нової конфесії в низці районів, де особа єп. Павла не сприймалася взагалі. Так, у Кам'янець-Подільській окрузі до СЄЦ приєдналося 28 парафій: Солобковецький район – 17, Новоушицький – 4, Зиньковецький – 6, Дунаєвський – 1 [80]. Місіонером-проповідником тут виступав активний прихильник українізації Діамид Крижановський, який приваблював духовенство дійсною українізацією із дотриманням усіх канонів. Особа єпископа Павла популяризувалася як одна із законних в Україні, торкаючись програмної лінії, агітатори популяризували мету об'єднання духовенства в одну сильну групу, що привабило значну частину тихонівців, в деякій мірі – обновленців, натомість «автокефалісти вперто захищалися від погорілівської агітації» [81]. Той факт, що до єп. Павла приєднувалося винятково тихонівське духовенство українського походження свідчить про недостатнє врахування національного моменту в житті РПЦ на Правобережжі, бо «українізація церкви є найбільш злободенним питанням». До того ж ставлення священства цього регіону до єп. Пимена (Пегова) було досить негативним, яке виражалося в тому, що «обновленці, тихонівці (українського походження) відкрито заявляють, що Всеукраїнський обновленський Собор не дасть необхідної українізації при наявності Пимена й інших – тому, на думку окремих представників духовенства, постанови [обновленського] Собору [1925 року] залишаться тільки на папері» [82]. Усе це використовували благовісники СЄЦ, що й зумовило значне зростання популярності даної течії на Кам'яниччині. Завдяки активній роботі єп. Павла поліпшилось становище і в Могилів-Подільській окрузі, де кількість парафій практично з нуля зросла до 32 [83].

Стабільне становище спостерігалось і на Полтавщині, де діяли єпископи Феофіл і Сергій (Лабунцев). Наприклад, характеризуючи політичний стан Лубенської округи літа 1925 р., радянська влада відзначала, що «найсильніша в даний момент – автокефальна течія Булдовщина, яка користується 136 парафіями й успішно поширюється на Чернігівську губернію та колишній Хорольський повіт» [84]. Подібну

картину дає і звіт Прилуцького Окружного адміністративного відділу НКВС за 1925 р.: «В сучасний момент, придивляючись на стан течії Лубенського Собору єпископів 1925 р. необхідно зазначити, що вона починає поширюватися серед духовенства старослов'янської церкви, захоплюючи його до своїх кіл, завдяки чому ми бачимо, що деякі служителі культу офіційно перебувають у старослов'янських групах, а підтримують же автокефальну течію... Необхідно зазначити, що ґрунт до поширення руху автокефалії Лубенської течії має місце. Це видно із наслідків з'їзду благочинних колишнього Пирятинського повіту, котрий відбувся у м. Пирятині у вересні місяці б.[іжучого] р.[оку] [1925], де стояло питання про Лубенський з'їзд єпископів 1925 року. ...загальний погляд населення багатьох сіл до цієї течії гарний» [85]. Те ж відзначали восени 1925 р. і на Роменщині: «Значну популярність набуває течія Лубенського Собору єпископів України, яка охоплює, за деякими винятками, усю територію колишнього Лохвицького повіту» [86], де від опіки Булдовського вирішило позбавитися міське духовенство м. Лохвиця, яке почало поширювати чутки, що він, «як особа ніким не визнається і не шанується ні в Полтаві, ні в Ромнах, ні в Лохвиці» [87]. Натомість значного впливу їх позиція на той час не мала.

На відміну від Поділля та Полтавщини, приєднання архієпископа Іоанкія до «канонічної автокефалії» негативно вплинуло на його позиції на Катеринославщині. Відразу після Лубенського Собору тихонівське духовенство відмежувалося від нього й оголосило, що його рішенням вони «значення не надають, оскільки все рівно не будуть користися, бо визнають митрополита Петра Крутицького» [88]. На ґрунті цього на підпільних зборах тихонівського духовенства у Кривому Розі було прийнято рішення «Іоанкія не визнавати, бо він «зарєєстрований» Радянською владою, [а] підпорядковуватися і визнавати своїм керівником і єпископом» архієпископа Володимира (Соколовського-Автомова) та єпископа Стефана (Адріашенка) [89]. Падіння авторитету архієпископа підтвердив і єпархіальний з'їзд Катеринославської єпархії, що пройшов у кінці 1925 р., де половина делегатів виступила проти нього [90].

Більш сприятливим ставлення до архп. Іоанкія було в Артемівську. Там утворилася група, яка запросила владику до міста на постійне місцеперебування із створенням кафедри. Невдачі на Катеринославщині переконали його у необхідності залишити єпархіальний центр і переїхати до Артемівська, де було створено Окружне Єпархіальне Управління СЄЦ [91].

Загальну картину поширення Соборно-єпископської церкви дає нижченаведена таблиця 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

Громади Соборно-єпископської церкви на території України
(1925-1930 рр.) [92]

Округа	Кількість громад					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Артемівська	–	20	14	14	23	в.в.
Бердичівська	–	–	3	3	в.в.	в.в.
Вінницька	36	17	18	19	17	в.в.
Глухівська	в.в.*	–	1	1	–	в.в.
Дніпропетровська	–	30	30	31	49	–
Запорізька	–	–	5	5	–	–
Кам'янець-Под.	3	3	16	16	14	18
Кременчуцька	1	2	2	2	3	в.в.
Криворізька	–	–	1	2	в.в.	в.в.
Куп'янська	в.в.	–	2	2	–	в.в.
Лубенська	136	104	104	82	113	82
Луганська	–	в.в.	24	25	56	в.в.
Могилівська	16	34	31	30	29	27
Полтавська	9	13	12	19	24	в.в.
Прилуцька	32	12	14	18	в.в.	30
Проскурівська	–	8	18	18	в.в.	8
Роменська	28	23	30	29	в.в.	в.в.
Сталінська	–	–	5	–	–	в.в.
Сумська	в.в.	–	11	11	в.в.	1
Тульчинська	–	–	1	1	в.в.	–
Уманська	–	–	1	1	в.в.	в.в.
Харківська	в.в.	–	15	12	–	в.в.
Шепетівська	–	–	40	40	в.в.	в.в.
Разом	261	166	398	382	328	166

*в.в. – відомості відсутні. – *О.Т.*

Необхідно відразу застерегти, що зазначена в таблиці кількість громад є досить умовною і може відрізнятися від реальних показників до 20-25 відсотків, що пояснюється особливостями статистичного обліку органами НКВС (див. детальніше розділ 3.3). Прикладом, для порівняння, можуть служити дані НКВС і Прокуратури за 1928 р., які вказують різні цифри загальної кількості громад СЕЦ в Україні: 381 і 418 відповідно [93]. Як ми бачимо, найбільшого поширення СЕЦ набула у тих округах, які контролювалися лідерами конфесії, тобто Поділля, Полтавщина та суміжні території Харківщини і Чернігівщини, Катеринославщини і Донбасу і набула популярності переважно у середовищі україномовного сільського населення.

У другій половині 1925 р. на цих територіях оформилася єпархіальна мережа. Існували Харківське (голова – архієпископ Іоанікій), Лубенське

(єп. Феофіл), Роменське (про Т. Дмитро Зімбалецький), Полтавське (про Т. Микола Лук'янов), Прилуцьке (єп. Сергій Лабунцев), Сновське (єп. Сергій Іваницький), Катеринославське (Дмитро Шнурків), Сталінське (Серафим Кирилов), Могилівське (єп. Макарій Крамаренко) і Кам'янець-Подільське в с. Конищево (Стефан Зелінський) окружні єпархіальні управління [94]. Відомо також про діяльність Охтирської єпархії на Сумщині, оскільки вже на Лубенському Соборі 1925 р. було підняте питання про хіротонію на єпископа Охтирського протоієрея м. Харкова Олексія Вербицького. З такою ініціативою виступив представник архієпископа Іоанікія (Соколовського), яка не зустріла принципових заперечень, але хіротонію не здійснили, бо «Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського». Вирішено було передати справу виконавчому органу Собору, «який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження». На думку Олександра Ігнатуші, «у цьому рішенні вбачаємо намагання дотримуватися декларованих принципів соборноправності, демократичності управління, врахування думки мирян і духовенства в церковному управлінні» [95]. Треба відразу застерегти, що у подальшому мережа окружних єпархіальних управлінь постійно змінювалася разом із ротацією єпископату та у зв'язку із популярністю конфесії у тому, чи іншому регіоні.

Разом із розбудовою Соборно-єпископської церкви відбувалися і протилежні процеси. Представники українського екзархату РПЦ не могли змиритися із появою нової течії у церкві та відходом значної частини віруючих. Через місяць після Лубенського Собору, на початку липня 1925 р. у полтавського архієпископа Григорія (Лісовського) зібралася нарада, яка повинна була вирішити подальші дії щодо розкольників. Було прийнято рішення просити у митрополита Петра (Полянського), що на той час керував «тихонівською» РПЦ, надання автокефалії українським єпархіям канонічним шляхом, що, на їх погляд, було єдиними ліками проти «Лубенського розколу». Але відповідь митрополита Петра була категорично негативною [96].

Зважаючи на вищезазначене, опоненти СЄЦ вирішили діяти іншим шляхом – поширенням відозв про неканонічність і відступництво керівників конфесії. Скласти такий документ судилося відомому українофобу, єпископу Прилуцькому Василю (Зеленцову), який, будучи ще протоієреєм у Полтаві, писав у Москву скарги на всіх полтавських єпископів, якщо знаходив у них схильність до українізації, і за відзивами місцевого духовенства, буквально «з'їдав» їх. На основі існуючих канонічних правил єп. Василь склав великий обвинувальний акт, де засудив п'ятьох єпископів, що брали участь у Лубенському Соборі і

визначив «піддати лубенських розколовождів епитимії позбавлення сану і відлучення від Православної церкви, надалі до розкаяння» [97]. Документ, крім Василя (Зеленцова), підписали ще дванадцять єпископів: Екзарх всієї України митрополит Михаїл (Єрмаков), архієпископ Полтавський Григорій (Лісовський), єпископи: Кобеляцький Ніколаї (Пірьський), Одеський Онуфрій (Гагалюк), Харківський Костянтин (Дьяков), Катеринославський Стефан (Адріашенко), Маріупольський Антоній (Панкєєв), Канівський Василій (Богдашевський), Черкаський Філарет (Лінчевський), Сквирський Афанасій (Молчановський), Радомишльський Сергій (Куминський), Київський Макарій (Кармазінєв). Підписи єпископів на документі було зібрано заочно через спеціальних посланців і остаточно затверджено підписом Патріаршого Місцеблєостителя Сергія (Страгородського) 5 січня 1926 р. [98].

Разом з тим і митрополитом Петром було складено і видано декілька відозв: 1) «Послання Петра Крутицького [проти розколів в Україні]» від 19 червня 1925 р. [99], 2) «Роз'яснення Патріаршого Місцеблєостителя про Лубенський Собор» від 26 серпня 1925 р. і 3) «Роз'яснення Патріаршого Місцеблєостителя про особу Погорілка» та від 29 грудня 1925 р. [100]. Перший документ торкався загальної ситуації у розколі православ'я в Україні і був направлений на розвінчування неканонічності Соборно-єпископської церкви, обновленства та автокефалії. Основний наголос у «Посланні» ставився на особі єп. Феофіла, якого резолюцією м. Петра від 17 червня 1925 р. було «заборонено у священнослужінні і віддано церковному суду» [101]. Оперативність, з якою було прийнято це рішення й оголошено послання, свідчить про прагнення московського центру бути в курсі усіх справ, що відбувалися в Україні та оперативно на них реагувати.

Наступна відозва від 26.08.1925 р. доводить неканонічність дій П. Погорілка, завершуючи її словами: «Оскільки і хіротонія П. Погорілка незаконна і недійсна, то і всі дії його незаконні і недійсні і, за виразом правил церковних, нікчемні, тому й спілкування з ним мати не повинні і священних дій приймати від нього не повинні» [102]. Подібний характер має і «Роз'яснення» від 29.12.1925 р., яке доводить неканонічність і неправомірність скликання Лубенського Собору єпископів, котре здійснено «самочинно і самовільно, всупереч канонам, за якими єпископи не можуть робити, що перевершує їх владу, без думки митрополита області... і в тому числі, скликати Собор» [103]. Відозви написані досить витіювато і призначалися, насамперед, як керівництво для духовенства у між-конфесійній боротьбі.

Послання почали швидко розноситися по територіях поширення Соборно-єпископської церкви і призвели до відтоку віруючих із її парафій

і перехід до екзархічної РПЦ. У звіті Лубенського окрадмінвідділу за 1926-27 рр. зазначалося, що «в останній час, у зв'язку з осудом керівників соборно-єпископців, єп. Феофіла Булдовського та інших – 13-ма старослов'янськими єпископами помічається, що деякі релігійні громади, під впливом своїх службовців культу, а також мандруючих по окрузі монахів, намагаються змінити соборно-єпископську орієнтацію на старослов'янську» [104]. Активна боротьба із новою течією велася і на Прилуччині, де окремі групи старослов'янського духовенства, вели агітаційну роботу, поширювали серед віруючих листівки та рішення 13-ти єпископів, компрометували єпископа Сергія (Лабунцева) [105].

Дієвість подібних відозв підтверджується як органами НКВС, так і рішеннями парафіяльних і благочинницьких зібрань. Так, на засіданні 2-го благочиння Лохвицького повіту за 1927 р., після заслуховування інформації про Лубенський Собор та його провідних діячів, які «продовжують свою справу, чим ще більше поглиблюють розкол і тим гублять дороге нам православ'я» і діяння 13-ти єпископів від 5 січня 1926 р. (в документі помилково вказана дата 6 січня. – *О.Т.*) визнане зібранням «повністю законним й обґрунтованим» і засудило Собор, як черговий розкол [106].

Однією із рушійних сил у протистоянні з тихонівцями було чернецтво Лубенського Спасо-Преображенського монастиря, яке після Лубенського Собору розкололося на два табори, один з яких – 28 осіб – склали опозицію, а 10 – підтримали єп. Феофіла. Опозиціонери, на чолі із колишнім настоятелем Феоктістом, не допускали єпископа до служби в монастирському храмі, поширювали різні чутки, «обливали помями єпископа Феофіла, закидали його і всіх тих, що з ним йшов, брудом, називаючи розкольниками, еретиками, агентами ДПУ, живистами і підбурювали народ» [107]. Апогеєм даної боротьби стало вбивство весною 1926 р. нового настоятеля монастиря архімандрита Смарагда Жадана.

Досить активно проти нової конфесії виступила й синодальна церква. Так, одним із перших у своїх відозвах піддав критиці платформу Могилів-Подільський архієпископ Лоллій (Юр'євський), який, за словами тихонівців, «відгукнувся колючим памфлетом і таку шпильку всадив у нього (Павла Погорілка. – *О.Т.*), що в того, за чутками, ледве розлиття жовчі не відбулося. Чуйний архієпископ попросту обізвав Погорілка й усіх його послідовників ненормальними й навіть постукав себе пальцем по лобі, щоб наочніше показати читачам, який у Погорілка та у його прихильників резонанс у голові» [108].

Продовженням цих відозв на Могилівщині стало спрямування діяльності місіонерського зібрання при єпархіальному управлінні на

боротьбу із новою течією. Так, на зборах 30-31 березня 1926 року, що відбувалися в Могилеві, було заслухано дві доповіді проти СЄЦ: «Виникнення розколу БОПУПАЦ» священника Миколи Маньковського і «Діяльність єпископа Павла Погорілка за судом церковних канонів» священника Олександра Панова. Після їх виступів зібрання вирішило ці доповіді поширити, а виступ О. Панова опублікувати в «Українському Православному Благовіснику» [109].

Загалом офіційний орган обновленців відразу після Лубенського Собору почав розміщувати замітки негативного змісту стосовно їх поведирів. В одному з номерів автор відзначав, що «на жаль, мирне протікання церковного життя тут (у Павлограді. – *О.Т.*) глибоко збурується виступом іоанікієвського єпископа Августина Вербицького... У своїй нетерпимості й грубості він доходив до того, що із св. чашею в руках, стукаючи св. лжицею*, оголошував благодатним причастя лише у нього з архп. Іоанікієм, по-блужнірськи говорячи, що у синодалів у чаші «кров дракона». Це не заважає йому стягувати такі «благодатні» прогони, що йому стали навішувати самі неприявні епітети» [110]. У подальшому журнал розмістив розгромну статтю про лідерів Лубенського Собору, доводячи його неканонічність і безблагодатність його духовенства, а Собор «самозванним» [111], причому основне вістря полеміки було направлене проти єпископів Іоанікія (Соколовського) та Павла (Погорілка).

Найбільш гостре міжконфесійне протистояння відбувалося у Соборно-єпископській церкві з УАПЦ. При цьому дуже часто саме автокефалісти ставали ініціаторами і зверталися до хуліганських дій: побиття священників та мирян, кидання каміння під час служби і навіть вбивств. Так, 16 квітня 1926 р. найманим вбивцею було застрелено провідного діяча і найближчого соратника Будовського Миколу Базилевського; 15 жовтня 1927 р. в с. Малі Сорочинці після служби було побито єпископа Феофіла; у 1928 р. відбувалися погроми, побиття духовенства, різного роду хуліганства при Троїцькій церкві с. Засулля Сенчанського району Лубенської округи, які завершилися вбивством прихильниками УАПЦ церковного сторожа та багато інших [112].

У зв'язку з такою ситуацією в кількох округах пройшли з'їзди, де вирішувалося серед інших і питання про підтримку соборно-єпископської течії. 26-27 січня 1927 р. відбувся з'їзд духовенства і мирян Полтавської, Лубенської округ та Пирятинського району Прилуцької округи, на якому було висловлено довіру до соборно-єпископських

* Лжица – невелика ложка із хрестом наприкінці рукояті, використовується для надання причастя з потира віруючим. Так само, як дискос, потир і звездица, лжица робиться із золота, срібла, олова або з металевих сплавів, що не дають окису.

єпископів та до єп. Феофіла [113]. 17 червня 1927 р. у с. Березівка пройшов з'їзд парафій Березівського та Срібнянського районів Прилуцької округи [114]; 30 червня – благочинницькі збори духовенства та мирян I-ої округи на Роменщині тощо, які винесли постанови «міцно стояти на шляху Собору єпископів» [115]. Отже, прихильникам нової конфесії вдалося втриматися, але поширити свій вплив не пощастило і, насамперед, в результаті агітації з боку старослов'янського духовенства.

Серед актуальних проблем, які життя висувало перед СЄЦ, було її об'єднання з іншими православними конфесіями в Україні. Соборно-єпископці постійно декларували свою готовність до вирішення цього питання. Документи 1926-1927 років – часу, коли православні в Україні і Росії активізували пошук варіантів об'єднання, показують їхнє бачення перспективи. Але, на жаль, ці спроби були безрезультатними, бо як влучно зазначало Кам'янецьке ДПУ: «Кожне з угруповань кричить про об'єднання. Вже відбулося декілька суперечок... але вони нічого не дали» [116].

З боку єпископа Феофіла робилися постійні спроби примирення з Полтавським архієпископом Григорієм. Першою спробою була делегація до архієпископа у жовтні 1926 р., але «архп. Григорій назустріч миру не пішов, а з мирянами м. Полтави навіть говорити про мир не захотів» [117]. Невдалою була й друга спроба, яка відбулася під час з'їзду 26-27 січня 1927 р. у м. Полтаві. Учасники відправили делегатів до архієпископа із закликом об'єднання церков та проханням повернутися Григорію до автономного руху, в якому він перебував два з половиною роки з 1922 року, але останній на заклик делегатів відповів «що партійна, в смислі церковно-організаційна на Московщині, дисципліна примушує його стояти уперто на своїому» [118].

Цікавою є розповідь єпископа Феофіла про зустріч делегації з архп. Григорієм: «Коли вийшла делегація, то архієпископ Григорій стояв спиною до неї і лише після оклику «Владико» він повернувся. Я підійшов, щоб поздороватися по архієрейському звичаю, цеб-то поцілуватися і поцілувати один одному руку. Але архієпископ Григорій зі мною не поцілувався і руки моєї не поцілував, я-ж нахилився і поцілував йому руку. Я з'ясував сучасне становище церкви на Полтавщині, прохав забути все, простити всі вільні і невольні провини, а потім сказав: «Коли, по Вашому, для миру церковного корисно, щоб я зовсім відійшов від єпископської праці, я згоден, аби лише Ви стали на чолі тієї правди церковної, яка єпископами усієї України і з Вашою участю в 1922 році в Києві була проведена в життя, повернувши на той шлях, на який Ви і мене, й інших зобов'язали стати. Закликаю Вас повернутися на це, візьміть все в свої руки. Для миру церковного я жертвую собою, і

інші єпископи наші від цього не відмовляться. Я маю зараз дозвіл Рад[янської] влади бути Вам серед нас і говорити про припинення розбрату церковного. У Вас же є і грамота й окремиї наказ покійного патріарха і постанови Собору єпископів усієї України в 1922 р., щоб мати канонічне право утворити спокій на Полтавщині. Ідїть до з'їзду, де Вас чекають представники від усієї Полтавщини і бажають миру церковного. Архієпископ Григорій відповів: «Я згожусь миритися, але ж Ви попереду викажіть свої думки, а ми зберемося і розглянемо їх. Нехай цей з'їзд буде передсоборним. Ми повинні дбати про такий з'їзд, на якому приймали б участь делегати від старослов'янців. Я сам нічого не можу зробити зв'язаний церковно-партійною дисципліною». Єп. Феофіл відповів: «Ви наші думки знаєте від делегації, що була у Вас у жовтні минулого року. Коли, ще Вам дозволять скликати з'їзд старо-слов'янців, невідомо. «Поки сонце зійде, роса очі виїсть» – парафії розколюються, люди відходять від церкви. Ви ж зараз можете бути на з'їзді і з вашим духовенством брати участь у ньому. Коли не хочете йти заради нас, ідїть заради мирян». Але мої слова залишилися без уваги. Залишалося після цього лише з жалем іти і я, почувачи, що зробив все, що мусив як християнин і єпископ, зробити, пішов на свою тяжку працю, попрохавши архієпископа Григорія, коли він не визнає мене за єпископа, дати мені благословення, як мирянину; але не одержавши його, я прийшов зараз до Вас». Делегати на з'їзді вирішили, що архієпископ Григорій не хоче об'єднання: «Архієпископ Григорій не послухав церкви. Нехай же він буде для нас усіх як язичник і митар» [119]. Таким чином, усі спроби конфесійного примирення на рівні Полтавської єпархії так і залишилися нереалізованими планами.

Окрім того, місцеві збори духовенства та мирян піднімали численні гострі питання про відкриття підготовчих та повторних пастирських курсів, надання виборчих прав духовенству та уповноваженим релігійних громад, зниження планки податків священнослужителям і т. ін. [120].

У 1926 р. відбулася зміна в керівництві Собору єпископів. Його головою стає єп. Лубенський і Миргородський Феофіл (Булдовський), який у посланні «Православним собратьям» від 17 листопада 1926 р. фігурує як «Голова Собору єпископів» [121]. Офіційно це відбулося у березні 1927 р. на першій сесії «Собору єпископів», коли єпископ Феофіл був поставлений головою конфесії і зведений у сан архієпископа, одержавши в управління, крім Полтавської єпархії, три великих церкви в Харкові [122], що пояснювалося переходом архп. Іоанікія до Симбірська (Ульяновська), про що буде сказано нижче, а 22 травня 1929 р. єп. Феофіла було зведено у сан митрополита.

Вищезазначений дослідник пояснює цю зміну ставленням радянської влади, яку не вдовольняла яскрава й непоступлива постать єп. Павла

(Погорілка), бо він послідовно та активно спрямовував віруючих у русло канонічної української автокефалії. Вважаючи за недоцільне стимулювати другий розкол в УАПЦ поряд з існуючим (Діяльно-Христова церква), влада підтримала іншого лідера-поборника канонічної автокефалії – єп. Феофіла. Він був більше проросійським і своєю позицією створював розкол у стані більшої структури – РПЦ. Його промови і послання, на відміну від цитованої доповідної записки єп. Павла (Погорілка), написані російською мовою і підкреслювали канонічно-генетичний зв'язок з колишньою РПЦ в Україні [123].

Окремі обставини цих змін подає у своїй роботі митрополит Феодосій, ґрунтуючись на спогадах сучасників. Єпископ Павло (Погорілко), приєднавшись до Собору єпископів, почав часто служити разом з єп. Феофілом на Полтавщині, покинувши Поділля, але в 1927 р. він залишив духовну діяльність і почав займатися викладанням української мови в Харкові. У тридцять років він зник і подальша доля його невідома [124].

Зійшов з арени й інший ключовий персонаж цих подій – архієпископ Іоанікій (Соколовський). Через вісім місяців після кончини патріарха Тихона у Москві була здійснена спроба відновити «колегіальність» в управлінні церквою. Здійснити цей намір зважилися дев'ять архієреїв на чолі зі Свердловським архієпископом Григорієм (Яцковським). До цього вони були заздалегідь «підготовлені» керівництвом ОГПУ й заручилися його підтримкою. 22 грудня 1925 р. ці архієреї зібралися на нараду в московському Донському монастирі й вирішили утворити із присутніх Тимчасову вищу церковну раду (рос. Временный Высший Церковный Совет – ВВЦС). Це дозволило б, на їхню думку, відновити «соборність» (яка розумілася як «колегіальність») в управлінні церквою. Через рік, 22 жовтня 1926 р. ВВЦС надіслав до України постанову за № 38, у якій визначалося: 1 – неканонічність антицерковної діяльності митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського) і митрополита Михаїла (Єрмакова), 12 українських і 15 російських єпископів, що приєдналися до них; 2 – обрання архієпископа Іоанікія в члени ВВЦС від Української церкви [125]. Таким чином, підкреслювався генетичний зв'язок СЄЦ з РПЦ і в подальшому архп. Феofil постійно підтримував контакт з григор'євцями, що підтверджується обговоренням питання про участь у майбутньому з'їзді ВВЦС на черговій сесії Собору православних єпископів 12-14 травня 1930 р. [126]. Доля Іоанікія (Соколовського) також склалася трагічно: перебуваючи митрополитом Ульяновським в кінці 1937 р. його було заарештовано і 15 січня 1938 р. страчено, разом із духовенством його парафії, де він служив на той момент [127].

Разом із відходом двох ключових фігур від Соборно-єпископської церкви, конфесія почала втрачати свої позиції на Харківщині, Поділлі,

окремих районах Катеринославщини тощо, що зменшило офіційну кількість її парафій з близько 1500 у 1925 р. [128] до 418 громад у 1928 р. [129]. Помічався активний перехід громад на Поділлі, де «серед духовенства помічалася бажання переходу в більш сильні релігійні групи», а матеріальний стан його все більше і більше погіршувався [130]. Розгорнулася активна боротьба і на Полтавщині, що було зумовлено призначенням на єпархіальну кафедру діяльного єпископа Сергія (Гришина). Він відразу почав насаджувати в соборно-єпископських парафіях своїх священників, або ж напертав духовенство та мирян до Московського Патріархату, що значно послабило позиції СЄЦ в регіоні [131].

У 1929 р. розпочався масований наступ на усі без винятку конфесії. Після досить вдалої для держави кампанії із зняттям дзвонів, почався новий наступ на релігію. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилася двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалась свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення, або ж створювалися умови, які були неприйнятні ні для духовенства, ні для громади. Так, голова Лозоровської сільради Лубенської округи Зубчак разом із комсомольцями «під час служби в церкві зайшли в шапках, де почали на присутніх там кричати, аби ті розходилися і т. п. Крім цього, робітник сільради Бесараб самочинно відбирає церкву у віруючих, вимагаючи ключей... загрожує віруючим за нездачу ключів Соловками, штрафом, позбавленням віруючих прав і т. п.» [132], але це був лише початок. Протягом 1929 р., у результаті атеїстичного наступу держави перестало функціонувати від 30 до 50 відсотків громад СЄЦ. Для порівняння можна вказати, що з 1 січня по 1 жовтня 1929 р. у низці округ кількість громад даної конфесії зменшилася наступним чином: Лубенській – з 113 до 72, Могилів-Подільській – з 29 до 14 [133] тощо.

Справжній «войовничий» курс на закриття храмів розпочався у 1930-1932 рр., коли було закрито значну кількість парафій СЄЦ. Втратила конфесія і помітну частину духовенства, що відбувалося наступними шляхами: відмови від сану священослужителів; перехід духовенства за штат у зв'язку з важким матеріальним становищем; залишення парафії у пошуках більш сприятливих умов; репресії «під час переведення масових політичних кампаній» [134]. За «злісну несплату сільгосподатків» було засуджено чимало священнослужителів на термін від шести місяців до трьох років, а решта була змушена зніматися з реєстрації. У деяких місцях священників виганяли без будь-яких причин. У результаті

більшість храмів не діяло (наприклад у Прилуцькій окрузі в 1930 р. із 108 діяло лише три громади, Лубенській – із 235 – бл. 140, Сумській – із 180 – 50 [135]) і парафіяни відмовлялися від їх утримування, що давало додаткові аргументи на користь закриття із формулюванням «за власним бажанням громади».

Пригнічене духовенство було у відчаї. Священик Євфім'єв у листі до Луганського архієпископа Августина (Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору у двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: «Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духовенству на радянську службу» [136]. Але, щоб отримати на це дозвіл, згідно з рішенням Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 року, слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у положенні НКВС УСРР «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад». Священики, які «вирішили відмовитися від релігійної діяльності», повинні були подати про це заяви до відповідного районного або окружного адміністративного відділу й публічно про це повідомити в засобах масової інформації або в місці служіння. У 1930-1936 роках місцеві газети та справи відділів культур рясніли заявами загнаних у глухий кут священнослужителів про зречення сану і віри. Після цього вони обіймали посади бухгалтерів, касирів, агрономів, завгоспів, сторожів, чорноробів і навіть завідуючого більярдною. Навіть митрополит Феофіл (Булдовський) з 1939 р. і до війни переплітав книги для шкільної бібліотеки в Харкові [137].

До 1933 р. митрополит Феофіл жив у Лубнах, а згодом, коли у лютому 1933 року від управління Лугансько-Донецькою єпархією відійшов архієпископ Августин, якого розбив параліч, переїхав до Луганська. Тим часом, як влучно зазначає Олег Форостюк, антирелігійна кампанія набирала обертів. У булдовців залишалося все менше приходів, що відчутно відбилосся на фінансовому становищі церкви. У 1935 році ситуація ще більше погіршилася – Луганське єпархіальне управління вже було не в змозі утримувати свого архієрея. У вересні митрополит звертається до церковної ради уцілілого Воскресенського храму в Луганську з проханням видати кошти або хоча б свічі, щоб розрахуватися за помешкання. Проте у жовтні й цю церкву закрили і митрополит знову повернувся до Харкова, де жив до 1937 р., поки не закрили останню

Іоанно-Усіковенську церкву. Повернувшись до Луганська, був там правлячим архієреєм до середини 1939 р., де намагався врятувати становище СЄЦ. У тім дні його церкви також були полічені. Одним з останніх розпоряджень архієрея було прийняття у квітні 1937 року під свою духовну опіку віруючих закритої Кирило-Мефодіївської церкви на х. Сорокіному й призначення туди священника, якого, однак, одразу заарештували і стратили. З цього часу діяльність СЄЦ припинилася, а митрополит повернувся до Харкова [138].

Трагічна доля спіткала іншого засновника СЄЦ – Сергія (Лабунцева). У 1927 р. із Пирятина він переїжджає до Харкова, у зв'язку з призначенням Секретарем Собору Єпископів, а в 1930 р. – до м. Змієва. 19-21 жовтня 1932 р. його було обрано на посаду єпископа Сумського й Охтирського з приєднанням до Сумського району районів Охтирського, Великобурлуцького й Красноградського. Місцем перебування єпископа призначено м. Суми, але Сергій проживає у невеличкун селі Куриківка, де виконував обов'язки священника місцевої церкви до її закриття в 1933 р. З 1933 р., ніде не працюючи, виконував на дому релігійні треби: хрещення, помазання, поховання тощо. 2 грудня 1937 р. єпископа було заарештовано і засуджено за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок було виконано 23 грудня 1937 р. [139].

Доля Сергія (Іваницького) та Павла (Погорілка) остаточно не з'ясована, але більшість дослідників вважає, що їх було в 1930-х роках заарештовано органами НКВС, у жорнах якого вони і згинули. Щодо особи митрополита Феоділа (Булдовського), за ім'ям якого в народі цю течію було названо «булдовщина», то з початком окупації він знову став на чолі автокефального руху. На відміну від інших архієреїв УАПЦ, які відступили разом з німцями, залишився у Харкові й 13 листопада 1943 р. він був заарештований за співпрацю з фашистами. 23 січня 1944 року під час слідства митрополит Феоділ помер.

Історія Соборно-Єпископської церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання та ілюзії 20-х років (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищило здобутки тривалої і копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських ідеалів.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У РОЗКОЛІ РПЦ

3.1. Антирелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.)

Унікальним, у своєму роді, неофіційним радянським органом церковної політики у вітчизняній історії була Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК КП(б)У створена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У в 1922 р. (подібна комісія діяла і при ЦК РКП(б)). Вона об'єднувала високопоставлених чиновників усіх вищих структур державної влади в країні і відіграла ключову роль при вирішенні абсолютної більшості питань у галузі державно-церковних відносин. Особливий статус комісії підкреслювався її безпосередньою підпорядкованістю неофіційному вищому органу державної влади в країні – Політбюро. Метою створення комісії була боротьба з релігією, релігійністю і релігійними організаціями взагалі, і з Російською православною церквою зокрема. Для досягнення своїх цілей АРК використовувала різні методи: репресивні (через ОДПУ – санкціонування заслань і висилок, порушення і продовження справ), адміністративні (через органи НКВС – спостереження за діяльністю релігійних груп і громад, закриття молитовних будинків), законодавчі (підготовка нормативно-правових актів та інструкцій, що регламентують становище релігійних громад), пропагандистські й агітаційні (антирелігійний друк і створення масових безбожних організацій), внутріконфесійні (керівництво організацією і діяльністю обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутріконфесійної напруги та між-конфесійних чвар) й ін.

Широкомасштабний наступ на РПЦ більшовицький уряд розпочав у 1922 р. При цьому керівну роль в організації антицерковної кампанії зіграло Політбюро ЦК РКП(б), що зверталося до «церковних питань» у 1922 р. по кілька разів на тиждень. Ініціатором і фактичним керівником розкольницької кампанії був Лев Троцький, що майже регулярно направляв до Політбюро теоретичні розробки і практичні пропозиції, що стосувалися релігійної політики. Значна частина проектів Л. Троцького була прийнята як постанови Політбюро ЦК РКП(б) і лягла в основу курсу ставлення до церкви.

Перспективний план дій щодо «радянської» частини духовенства, тобто обновленського руху, був сформульований Л. Троцьким у листі

до Політбюро від 30 березня 1922 р. «Кампанія із приводу голоду... украй вигідна, тому що загострює всі питання на долі церковних скарбів. Ми повинні, по-перше, змусити зміновіхівських попів цілком і відкрито зв'язати свою долю з питанням про вилучення цінностей; по-друге, змусити довести їх цю кампанію до повного організаційного розриву із чорносотенною ієрархією, до власного нового Собору і нових виборів ієрархії» [1]. Л. Троцький, власне кажучи, пропонував за допомогою обновленців вилучити церковні цінності, розколоти РПЦ і розгромити «тихонівців». Обновленський рух Л. Троцький розглядав як «найнебезпечнішого ворога завтрашнього дня», до ліквідації якого варто почати негайно готуватися. У той період він сподівався, що обновленці скличуть такий Помісний Собор, що остаточно розвалить «тихонівську церкву». Після цього відразу ж можна буде приступити до знищення самих обновленців.

Пропозиції Л. Троцького від 30 березня були прийняті членами Політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 26 травня 1922 р. На підставі цього й подібних йому рішень Політбюро ДПУ активізувало роботу з обновленськими діячами по використанню їх для розколу і розкладання РПЦ. Слід зазначити, що за ними, як і за «тихонівцями», був поступово встановлений тотальний контроль [2]. 10 квітня 1922 р. Й. Сталін від імені ЦК РКП(б) зажадав від усіх губкомів партії у триденний термін повідомити ЦК та ДПУ, «хто призначений губкомом керувати церковною політикою в губернії» [3]. Тобто вже у квітні 1922 р. починається створення схеми, за якою керівництво по розвалу РПЦ повинно було вестися безпосередньо партійними органами.

Керівництво з боку Політбюро антицерковною кампанією 1922 р. привело ЦК РКП(б) до думки про доцільність постійного і прямого партійного контролю релігійної політики в цілому. Цей висновок був зроблений восени 1922 р., коли основний упор у проведенні кампанії усе більше переміщався з вилучення цінностей і репресій проти духовенства у бік поглиблення і керівництва складним процесом розколу усередині церкви, та знайшов своє втілення в рішенні створити при ЦК єдину комісію з церковних і антирелігійних справ, які повинна була замінити або увібрати в себе кілька невеликих комісій, які створювалися раніше без єдиного плану при центральних партійних і радянських органах.

3 жовтня 1922 р. члени Антирелігійної комісії агітпровідділу ЦК РКП(б) звернулися до керівництва партії із пропозицією створити єдину комісію, на яку були б покладені усі основні завдання, пов'язані як із проведенням «церковної» політики, так і з організацією антирелігійної пропаганди. При цьому передбачалося у складі нової комісії зберегти основне ядро Антирелігійної комісії агітпропу, що існувала з липня 1921 р.

13 жовтня 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) з доповіддю про заснування Антирелігійної комісії із цілковито новими завданнями й особливими повноваженнями виступив завідувач агітпропу ЦК А. Бубнов. Через кілька днів 17 жовтня 1922 р. відбувається організаційне засідання новоствореної комісії, що отримала назву «Комісія з проведення відокремлення церкви від держави (Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) – АРК)» [4]. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня за участю В. Леніна рішення про створення АРК затверджується й обговорюється попередній склад цієї таємної структури [5].

Створена комісія проіснувала з 23 жовтня 1922 р. по 17 листопада 1929 р. Загалом було проведено 118 засідань. У 1922-24 роках, в часи найбільшого впливу РКП(б) на хід подій у православ'ї та інших конфесіях, АРК збиралася двічі на тиждень, а з 1925 року – щомісячно [6]. Аналіз протоколів та рішень свідчить, що АРК мала істотний вплив на процеси розколу до 1927 р. включно, а у кінці 1920-х років вирішувала переважно технічні питання, а загальну стратегію розробляли і втілювали в життя органи ОДПУ-НКВС.

Подібна комісія була створена і в Україні. Про час створення АРК при ЦК КП(б)У достеменно невідомо. Українська дослідниця А. Киридон вказує на 4 липня 1922 р., коли на Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про створення «Комісії з антирелігійної пропаганди» у складі Серафимова (голова), Рафаїла, Сухоплюєва, Балицького, Мініна та Скрипника [7]. Надалі автор стверджує, що це й було створення АРК в Україні. Інший відомий дослідник історії православ'я 1920-30-х рр. О. Ігнатуша наголошує на іншій даті – 27 березня 1923 р. (перший відомий протокол Комісії, серед тих, що збереглися в ЦДАГО України) [8].

Найменш вірогідною представляється думка О. Ігнатуши, оскільки протокол, на який спирається дослідник, не є організаційним і торкається безпосереднього вирішення поточних справ. Щодо позиції А. Киридон, то в ній є певний аргумент, але чи була це саме Антирелігійна комісія – невідомо, бо паралельно з АРК, яка мала конспіративний характер і офіційно ніде не фігурувала, була інша – офіційна – «Комісія з антирелігійної пропаганди», що діяла при відділі агітації та пропаганди, про яку ймовірніше і йде мова у вищезазначеному протоколі від 4 липня 1922 р.

Загалом же питання про антирелігійні комісії 1921-1922 рр. досить складне. На той час центральні партійні і державні органи створили значну кількість всіляких комісій, що займалися питаннями церковної політики. Вони в основному вирішували оперативні питання, що виникали і, як правило, існували недовго.

Наша точка зору зводиться до наступного. В Україні до справи розколу православної церкви ЦК КП(б)У безпосередньо звернувся у серпні місяці 1922 року, про що свідчить закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда за вересень 1922 р. у якому, зокрема, вказувалося, що «у справі розколу церкви у половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого при ЦК працює спеціальна комісія» [9]. Протягом вересня-листопада 1922 р. усі питання, що були пов'язані із розколом РПЦ, направлялися безпосередньо в комісію. Наприклад, протягом 10-19 жовтня 1922 р. було прийнято два рішення вищих партійних органів щодо розколу: 10 жовтня Оргбюро ЦК КП(б)У вирішує «розглянути роботу по розколу церкви», а 19 жовтня Секретаріат ЦК КП(б)У приймає резолюцію: «Посилити роботу по розколу церкви». Обидва ці рішення було направлено до церковної комісії [10].

Можна зробити висновок, що не пізніше серпня-вересня 1922 р. для централізованого керівництва розколом при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія «По церковним справам», що пізніше була реорганізована і взяла назву «Антирелігійна Комісія при ЦК КП(б)У» (надалі також фігурують назви – «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна комісія»), і яка корегувала роботу партійних і радянських організацій у напрямку розколу і дискредитації церкви. Як правило, вона переважно дублювала, або пристосовувала до українських реалій розпорядження та директиви Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б), що апробувала і широко втілювала таємну політику кремлівського керівництва щодо церкви.

Якщо розглянути процес формування російської АРК, де до жовтня 1922 р. діяло декілька комісій, які займалися різними галузями церковного життя і навести паралелі, то можна також зробити припущення, що і в Україні також діяло кілька комісій, які в кінці 1922 р. об'єдналися в єдину АРК.

Архівні документи свідчать про активну діяльність АРК-ВАК у розпал політики розколу українського православ'я – до 1925 р. включно (пізніші протоколи ВАК не знайдені, але її існування підтверджують протоколи АРК на місцях, що діяли до кінця листопада-грудня 1929 р. [11]). У роботі цієї комісії, так само, як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-державного апарату: у 1923 р. – В. Балицький (голова ДПУ УСРР), М. Черлунчакевич (заступник Наркома внутрішніх справ), С. Макар (Жвіф), Я. Райхштейн (заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР), І. Сухоплюєв (завідуючий підвідділом культів адміністративного відділу НКВС), А. Соколовський

(завідувач п'ятим-шостим відділом ДПУ), С. Діманштейн (голова Головополітосвіти), В. Логінов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), О. Шумський (завідуючий відділом агітації і пропаганди); у 1924 р. – К. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (агітпроп ЦК КП(б)У), С. Карін (Даниленко) (ДПУ УСРР), Я. Гольберт, А. Іванов (член Політбюро КП(б)У; з 1925 р. – член ЦВК СРСР, був членом Президії ЦВК СРСР, секретарем Ради Союзу ЦВК СРСР), В. Горожанін (Кудельський) (з 1924 р. – начальник секретного відділу ДПУ УСРР), Шишко, Холявський (зав. Оргінстром ЦК КП(б)У). Всеукраїнська комісія так само, як і всеросійська, носила закритий характер. В час найбільш навалного наступу на церкву в середині 20-х рр. правомочність комісії визнавалася навіть за умов участі в роботі всього чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК. Характер антирелігійної роботи визначало обмежене число осіб і вона носила таємний, конспіративний характер [12].

Персональний склад АРК часто змінювався, але посадовий склад залишався без змін. Так на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 9 листопада 1922 р., заслухавши доповідь Д. Лебеда «Про роботу комісії з церковних справ», було прийнято рішення: «Констатувати, що комісія не працює належним чином... Тов. Серафимова негайно відкликати з Києва», а на голову комісії запропоновано затвердити Манцева [13].

На засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. приймається рішення «...доручити Секретаріату переглянути склад Центральної комісії, а також працівників, що безпосередньо виконують її завдання і представити на затвердження Оргбюро» [14]. Після цього 22 лютого 1924 р. АРК було затверджено Політбюро у складі: Шумський (голова), Логінов, Скрипник, Балицький, Затонський, Марченко (КСМ), Сухоплюєв, Черлунчакевич (НКВС), Мусульбас (Укрбюро ВЦСПС). 15 жовтня 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У пропонує затвердити головою АРК М. Попова*, що очолював московську АРК протягом 1922-1924 рр. і мав великий досвід роботи у даному напрямку [15].

* Попов Микола Миколайович [24.12.1890 (5.1.1891) – 10.2.1938], учасник революційного руху в Росії, радянський історик. Член Комуністичної партії з 1919 р. Народився в Кутаїсі в родині вчителя. З 1906 р. член РСДРП, меншовик; вів роботу у Владикавказі, Харкові, Москві. У 1911 р. арештований, засланий в Іркутську губернію. В 1917-1919 рр. член Харківського комітету й ЦК РСДРП меншовиків. У 1919-1920 рр. виконував доручення НКЗС РСФРР у Закавказзі. З 1920 р. у Харкові член редколегії газети «Комуніст», з 1921 р. секретар губкому КП(б)У. 19.10.1922 – 25.01.1923 рр. – голова, а до 23.10.1924 р. заступник голови АРК при ЦК РКП(б). З 1924 р. в апараті ЦК КП(б)У, 1924-1926 рр. редактор газети «Комуніст», ректор інституту марксизму. 1928-1929 рр. в апараті ЦК ВКП(б) і МК. 1929-1933 рр. член редколегії «Правди». 1933-1937 рр. – секретар ЦК КП(б)У; був членом Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР. Репресований, реабілітований по смертно.

Ключовими питаннями, що розглядалися АРК з самого початку в центрі та на місцях, були питання розколу (організація осередків групи «Жива церква» в центрі та регіонах, організація Всеукраїнського обновленського з'їзду 14-16 лютого 1923 р., автокефалія обновленської церкви в Україні, виділення уповноважених від Вищого Церковного Управління обновленської церкви тощо) та його складова – суд над патріархом Тихоном, що був заарештований і знаходився під домашнім арештом з травня 1922 р. Головним завданням, яке ставила перед собою АРК – це провести суд над Тихоном до скликання Всеросійського Церковного Собору та змусити його піти на співпрацю із радянською владою.

Щоб уникнути заворушень та протестів під час процесу, було прийнято рішення про проведення шаленої агітаційної кампанії із показовим засудженням патріарха. З цієї причини на засідання московської АРК 27 лютого 1923 р. вирішили «доручити Т. Попову по лінії ЦК зробити відповідні вказівки місцям про прийняття належних заходів агітації у зв'язку з процесом «Тихона» [16]. Як результат, вже на засіданні української АРК від 27 березня 1923 р. слухали телеграму ЦК РКП(б) про підготовку суду над патріархом Тихоном. Після обговорення було прийнято низку рішень: «1. По лінії ДПУ дати директиви на місця губвідділам ДПУ зв'язатися з губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовуючи «Ж[иву] Ц[еркву]»; 2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перепон для улаштування зборів віруючих в церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном; 3. Випускати передвиборчі листівки винятково у Харкові для усієї України, передаючи їх попередньо для перегляду тов. Діманштейну*» [17].

Через два тижні у центральній та місцевій пресі з'являються агітаційні замітки з кричущими назвами: «Віруючі засуджують Тихона», «Грудящі про суд над Тихоном», «До суду «святішого» громаду», «Тихон – контрреволюціонер», «Патріарх Тихон перед революційним судом», «Духовенство засуджує Тихона» тощо [18]. Переважна більшість статей розміщена на передніх шпальтах газет, що яскраво свідчить про вагу, яка надавалася партійним керівництвом цьому питанню.

Іншим важливим питанням, що розглядалося регулярно Антирелігійною комісією була організація обновленської церкви в центрі та на місцях. Після створення у Києві у лютому 1923 р. обновленського Всеукраїнського

* Діманштейн Шимон (Семен Маркович; 1886 – 1938), комуністичний діяч. З 1922 по 1924 рр. очолював Головополітосвіту в Україні. Мав духовну освіту та звання рабина. Ймовірніше займався питання церковної політики в Україні протягом 1922-1923 рр.

Вищого Церковного Управління (ВУВЦУ) стало питання його організації і поширення його впливу на місця. У своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» ДПУ відзначало, що «Всеукраїнське Вище Церковне Управління, не маючи коштів на оплату працівникам, на роз'їзди по єпархіям, для інструктування і для видання свого друкованого органу, перетворилося майже у мертву верхівку, позбавлену авторитету, що не має керівництва єпархіальними управліннями» [19].

У зв'язку з цим та намагаючись безпосередньо і оперативно контролювати верхівку «обновленської» РПЦ, Антирелігійна комісія 29 квітня 1923 р. вирішила перевести ВУВЦУ до Харкова [20]. З великими труднощами представником АРК Соколовським було знайдено приміщення, виявилось, що необхідно перевезти й меблі, оскільки купити нові ВУВЦУ не мала можливості. Тому на засіданні АРК від 4 червня 1923 р. приймається рішення про надання дозволу перевезти меблі з київського Покровського монастиря до Харкова [21]. Організацією цих рішень займався безпосередньо ДПУ Республіки, а кошти виділяло ЦК КП(б)У. Лише за другий квартал 1923 р. на розкольницьку діяльність було витрачено 128 млн. рублів (відправка сексотів-обновленців на Всеросійський Церковний Собор, друк листівок та «Церковної газети» – головного друкованого органу «обновленської» РПЦ тощо). У третьому кварталі планувалося витратити 383 млн. рублів, а саме: перевезення інвентарю ВУВЦУ з Києва до Харкова – 17 тисяч, організація ВУВЦУ (ремонт приміщення та оплата технічним працівникам) – 32 тисячі, субсидія для випуску «Церковної газети» – 25 тисяч, відправка п'яти інструкторів-обновленців для поширення ідей обновленства по Україні та організація ними осередків «Живої церкви» на місцях – 150 тисяч та інше [22]. Отже, як ми бачимо, коштів для розкольницької діяльності у середовищі РПЦ більшовицька партія не шкодувала.

За другу половину 1923 р. не збереглося жодного протоколу АРК, але за іншими документами можна у загальних рисах визначити основні питання, яких торкався цей таємний орган партії.

Головним питанням, яке стояло на порядку денному у другій половині 1923 р., була підготовка Всеукраїнського обновленського Собору та низка організаційних питань щодо діяльності обновленської церкви. Згідно кошторису по роботі серед духовенства, представленому ДПУ для Політбюро, основними завданнями були: підготовка Всеукраїнського Собору (відправка людей для переговорів з єпископами – противниками обновленців до Києва, Полтави, Одеси та Катеринослава для ведення з ними переговорів і залучення до роботи Собору щоб «надати йому [Собору] більшого авторитету» [23]); проведення Собору (проїзд та утримання 20 єпископів, друк матеріалів і протоколів Собору, друк

послання єпископа Йосипа Кречетовича проти патріарха Тихона); організаційні моменти (ремонт приміщення для Синоду, організація друкованого органу обновленської РПЦ і т. д.) [24]. Усі ці питання вирішувалися на засіданнях АРК, а реалізовувалися через секретно-оперативну частину ДПУ Республіки.

Стратегічна лінія щодо подальшої роботи по розколу була окреслена на засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. Заслухавши доповідь члена АРК В. Логінова «Про церковну політику», Політбюро приймає рішення: а) підтвердити подальший курс на всебічну підтримку «Живої церкви»; б) вжити заходів до недопущення посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівщини; ... д) комісії (тобто АРК. – *О.Т.*) поставити завдання ліквідувати тertia між прогресивними духовними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями та автокефалістами; е) схвалити лінію комісії з пом'якшення різкості лінії живоцерковників; ж) схвалити перейменування Вищого Церковного Управління в Український Синод; ... м) усіляко утриматися від зворотної передачі церков від «Живої церкви» тихонівцям. Передача повинна проводитися тільки за постановою Центральної церковної комісії [25]. Дана постанова яскраво свідчить про подальшу розкладницьку роль з боку центральних органів КП(б)У.

У подальшому протоколи 1924-1925 років підтверджують незмінність взятої АРК стратегічної лінії. Наприклад, у своєму циркулярі від 27 жовтня 1924 р. до губернських антирелігійних комісій АРК зазначала: «1. Вважати несвоєчасним легалізацію тихонівських адміністративно-церковних одиниць..., реєстрації не дозволяти, відтягуючи під різними приводами; 2. Перешкоджати усіма засобами організацію віруючих тихонівським духовенством для вимог легалізації громад; 3. Як і раніше вжити усіх заходів в інтересах посилення обновленства, проводячи роботу по розколу і розкладанню тихонівщини...» [26].

1 березня 1925 р. на своєму засіданні АРК поглиблює тенденції розколу, прийнявши рішення «щодо тихонівщини повести політику «законного» утиску, тобто всіляко через радянські адміністративні та інші органи позбавляти їх коштів, при спробі передачі у руки тихонівців парафій, по можливості акту не оформляти і не затверджувати; поширення літератури, збори, пропаганду поза церквою забороняти, гальмувати і, де можливо, не давати дозволу на церковні ходи та інше. Щодо обновленців... ввести всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомогу у вишукуванні коштів, приміщень тощо» [27]. Отже, політика з поглиблення розколу і по відношенню до двох найбільших течій з боку АРК продовжувала залишатися незмінною.

Важливим питанням протягом 1922-1925 рр. було досягнення через АРК автокефалії обновленської РПЦ. Питання про автокефалію було піднято головним українським антирелігійником Іваном Сухоплюєвим у кінці 1922 р. У чорновій записці до Політбюро КП(б)У він зазначив, що «допускати злиття української автокефальної та екзархіальної обновленської церкви не можна. Роз'єднати їх можна автокефалією екзархіальної церкви» [28]. Погодившись із даною пропозицією АРК при ЦК КП(б)У звертається до московської АРК із запитом про автокефалію, у відповідь на це 31 жовтня 1922 р. на засіданні АРК при ЦК РКП(б) було прийнято рішення «автокефалію національної церкви не підтримувати до Собору. Делегувати тов. Скворцова з ким-небудь від ВЦУ (Вище церковне управління обновленської РПЦ, що знаходилося у Москві. – *О.Т.*) та ДПУ на Україну для вивчення цього питання там і після цього, заслухавши їх інформацію, прийняти те чи інше рішення з питання автокефалії» [29]. Подальші події засвідчили, що питання у позитивному сенсі вирішено не було.

Після II Всеросійського Помісного Собору обновленської РПЦ, що проходив у Москві 29 квітня – 8 травня 1923 р., до Москви від української АРК приїжджає С. Діманштейн для з'ясування питання про автокефалію, але на засіданні від 22 травня 1923 р. Центр знову відмовляє Україні у самостійності церкви [30]. Отже і в духовній сфері, незважаючи на нагальну потребу в інтересах розколу, Москва не бажала давати українській РПЦ автокефалію, зберігаючи максимальну централізацію.

Розв'язати дане питання вдалося лише у 1925 році. 1 березня 1925 р. на своєму засіданні українська АРК прийняла чергове рішення «поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання про необхідність ввести повну автокефалію Української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом» [31]. Ймовіріше, Київ отримав з Москви позитивну відповідь, бо на II Всеукраїнському Соборі, що проходив у травні 1925 р. у Харкові і був підготовлений не без допомоги ДПУ, було оголошено автокефалію обновленської церкви в Україні і підтверджено на жовтневому Всеросійському обновленському Соборі у Москві у повному і беззастережному значенні [32].

Цікавим для нас є створення розколу РПЦ на українському ґрунті. На засіданні ВАК від 14 серпня 1924 р., заслухавши доповідь представника ДПУ С. Каріна «Становище духовенства» з пропозицією ДПУ: «1) З метою більш глибокого розкладу тихонівщини, створення у середовищі такої угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію на визнання Синоду; 2) По тій же лінії для більшої авторитетності згаданого угруповання і з метою нанесення можливо більшого удару

тихонівщині, бажано використовувати призначеного п. Тихоном на Україну у якості заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [Соколовського]», було прийнято рішення: «Визнати за бажане використання Іоанікія для розкладу тихонівщини шляхом створення угруповання серед тихонівщини, що орієнтується на Вселенську Патріархію» [33].

Грунтуючись на даному рішенні, ДПУ розсилає таємний циркуляр губвідділам ДПУ, де, розкривши ідею створення лояльного тихонівського угруповання шляхом надання тихонівцям автокефалії, дав чіткі вказівки щодо організації нового розколу: «Практичне здійснення необхідно почати з вербування із середовища авторитетних священнослужителів, один з яких повинен тактично підняти питання серед іншого духовенства про необхідність вимоги автокефалії від патріарха Тихона і про можливість легалізації» [34].

З цієї метою, починаючи з січня 1925 року, органами ДПУ посилено була почата обробка тихонівського єпископату, щоб схилити до скликання Собору Єпископів України. Від цього Собору була надія домогтися постанов про осуд тихонівщини, відмежування від неї й організації нового угруповання. Воно повинно було, не приєднуючись до обновленства, повести боротьбу з тихонівщиною та УАПЦ [35].

Для вербовки Іоанікія йому, ймовірно, інкримінували нові провини і його було заарештовано. Це пояснює той факт, що через рік, на засіданні ВАК від 1 березня 1925 р., заслухавши доповідь Логінова «Про Іоанікія», приймається рішення: «Іоанікія завербувати, після чого зв'язатися з ВУЦВКом про помилування» [36]. Таким же чином було, можливо, завербовано й іншого єпископа – Сергія (Лабунцева), якого у другій половині 1924 р. було заарештовано і через 4 місяці відпущено без покарання [37]. У результаті цієї роботи було організовано черговий розкол РПЦ та утворено нове угруповання «Соборно-єпископська церква», або «Українська православна автокефальна церква з канонічно наступною ієрархією».

Для реалізації своєї політики на місцях АРК мала розгалужену мережу різного роду комісій, що діяли при губкоммах КП(б)У і переважно були створені протягом вересня 1922 р. Спочатку це були так звані «трійки» – спеціальні органи губернського та повітового масштабу для керівництва роботою у вищезгаданому напрямку. До їх складу входили представники від комітету КП(б)У, ДПУ та виконкому чи НКВС. При цьому, як зазначається у документі, «трійки повинні складатися винятково із витриманих і політично грамотних партпрацівників» [38].

На ці органи покладалися наступні завдання:

1. Зробити через представника ДПУ облік контрреволюційного духовенства для того, щоб надалі поступово через «Ініціативну

групу» провести на всі ієрархічні командні пости прихильників т. зв. «Живої церкви».

2. Надати представникам «Живої церкви» можливість повести друковану й усну пропаганду.

3. Всі контрреволюційні справи, після відповідної обробки в органах дізнання й слідства, у терміновому порядку, широко популяризуючи, передавати на слухання до сесій Революційних трибуналів.

4. Підсилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню церкви від держави.

5. Поставлене завдання вважати ударним і провести його у найкоротший термін [39].

Наприклад, Одеська губернська трійка була створена в кінці серпня – на початку вересня 1922 р. Головою її було призначено завідуючого відділом агітації та пропаганди при Одеському губкомі КП(б)У Г. Левіта. Вся робота велася під загальним керівництвом секретаря Одеського губкому Одінцова. Але 23 вересня 1922 року створена комісія при Одеському губкомі була розформована і всі справи про розкол церкви були передані «Комісії по антирадянським партіям», або «Комісії по боротьбі на антирадянському фронті». Її постійними членами були 4 особи: секретар губкому (Одінцов), голова губвиконкому (Аверін), завідуючий відділом агітації та пропаганди (Г. Левіт) і голова Одеського ДПУ (Альпов) [40].

7 вересня 1922 року губернська «трійка» розіслала повітовим партійним комітетам таємний циркуляр № 405 про створення відповідних «трійок» на місцях, що й було зроблено протягом вересня (наприклад, у Первомайську трійку було організовано 7 вересня, у Тирасполі – 23 вересня) [41].

Протягом вересня-жовтня 1922 р. одеська комісія переймалася справою захоплення церковної влади обновленством, поширення їх ідеологічної платформи, контролю над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ та інших структур (НКВС, НКЮ, Прокуратура тощо).

У другій половині вересня 1922 р. була створена комісія при Київському губкомі КП(б)У, про що було прийнято рішення на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У від 14 вересня 1922 р.: «Визнати необхідним посилення роботи з розколу церкви. Вказати на слабкість її в центрі церковників (м. Київ. – *О.Т.*), на що звернути увагу Київського губкому і запропонувати йому посилити роботу з розколу церкви. Створити у Києві комісію під головуванням т. Михайлюк у складі тт. Євдокимова, Лівшица і Логінова» [42]. Отже, можна констатувати, що восени 1922 р. в губерніях України було створено структурну мережу, що втілювала на місцях рішення як української, так і всеросійської АРК.

Судячи з усього, дані комісії при губкомах поступово втрачали свою дієвість, оскільки вже у кінці 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь представника ДПУ Логінова «Про церковну політику», приймається рішення «відтворити губернські комісії з керівництва церковною роботою» [43].

Реалізувати це вдалося лише через три місяці. 19 березня 1924 р. на основі рішення антирелігійної комісії ЦК КП(б)У надіслав до губкомів циркуляр № 1 в якому вимагав негайно створити при губкомах антирелігійні комісії у складі: голова комісії – зав. агітпропу губкому, члени – заступник голови губвиконкому, губпрокурор, начальник губвідділу ДПУ, або його заступник, секретар – представник ДПУ (як правило, начальник таємного відділу (СОЧ – «секретно-оперативна частина» – *О.Т.*), що займався питаннями церковної політики). На засіданнях АРК повинні були обговорюватися усі принципи питання, а відповідні постанови були обов'язковими для усіх радянських органів, з якими тим чи іншим чином стикалися представники релігійних течій. З принципових питань АРК на місцях зв'язувалися через апарат ДПУ з центральною комісією, а з поточних питань отримували консультації в губвідділі ДПУ [44].

У більшості округів протягом літа 1924 р. також була створена мережа антирелігійних комісій при агітпропах окружних комітетів КП(б)У. Наприклад, 21 липня 1924 р. на засіданні широкої колегії агітпропу Роменської округи Полтавської губернії було прийнято рішення про створення антирелігійної комісії у складі 3-х осіб: представників від агітпропу, окрвиконкому та ДПУ [45]. Подібну комісію у складі 5 осіб було створено 20 серпня 1924 р. і при агітпропі Тульчинської округи Подільської губернії [46], у червні 1924 р. сформована Вінницька ОкрАРК, т. зв. «антирелігійна трійка» [47].

У той же час були й винятки, які, на нашу думку, виникали у тому разі, коли губкоми, або ж губвідділи ДПУ по-своєму трактували циркуляри Центру. Прикладом може слугувати Одеська губернія, де після організації губернської АРК було прийнято рішення про розпуск окружних комісій, про що свідчить телеграма Єлисаветградського окрвідділу ДПУ від 10 червня 1924 р. до секретаря місцевого партосередку Амосова, де зазначалося, «що антирелігійні комісії створюються лише при губкомах КП(б)У. Робота ж в округах узгоджується окрвідділами ДПУ з окрпарткоммами, не створюючи спеціальних комісій» і при цьому зазначалося: «...губвідділом ДПУ нам пропонується існуючі антирелігійні комісії негайно розпустити» [48].

Отже, в середині 1924 р. була створена більш-менш чітка структура антирелігійних комісій для керівництва церковним життям в Україні.

Причиною такого рішення, ймовірно, є сувора централізація партійного й адміністративного апарату та приведення його до єдиної схеми. На користь цього твердження свідчить і зміст вищезгаданого циркуляру № 1 від 19 березня 1924 р. де, зокрема, вказувалося, що в результаті створення губернських АРК «...в усіх губерніях і по всій відомчій лінії буде проводитися єдина і правильна лінія в антирелігійній роботі..., робота губкомісій централізована» [49].

Вже наступний циркуляр, направлений секретарям губкомів та головам губернських АРК чітко визначив пріоритетні завдання останніх, які зводилися до наступного: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської, необхідно використати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади входять у той чи інший контакт (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.). Губвідділи ДПУ, зірко стежачи за всіма потребами обновленських і тихонівських приходів, повинні у контакті зі згаданими радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому) усіляко сприяти першим і протидіяти другим. Так, при встановленні податків на обновленців стягувати по можливості нижче, й у всякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців – не нижче встановленого максимуму.

Відносно придбання приміщень, вишукування коштів поряд зі сприянням обновленцям, проявляти протидію тихонівцям.

Що стосується агітації, зборів поза церквою або в церкві, але не з поточних справ: поширення літератури, хресних ходів і т. д., то зазначені дії, якщо вони походять від тихонівців усіляко гальмувати, у відповідних випадках зовсім забороняти, за непокору і незаконні дії віддавати суду, у той час як обновленцям робити послаблення і сприяння.

Кожний окремий випадок протидії тихонівцям і сприяння обновленцям обставляти так, щоб він формально не суперечив закону і, по можливості, не давав би формальних приводів для оскарження дій місцевої влади у вищі інстанції.

При цьому необхідно проводити різницю між селом і містом: якщо в місті зазначене може проводитися рішучіше і жорсткіше, то в селі необхідно проявляти особливу обережність і розбірливість, відповідно до настроїв даної місцевості і передбачаючи можливі небажані наслідки (заворушення селян і т. п.)» [50]. Наступного дня – 20 березня 1924 р. – секретар АРК при ЦК КП(б)У Райський направляє начальникам губвідділів ДПУ більш чітку інструкцію проведення економічного тиску на опозицію обновленській РПЦ [51].

Як реалізовувалися ці рішення, показує нам АРК при Одеському губкомі КП(б)У, що була створена 9 квітня 1924 року (протягом квітня-травня 1924 р. АРК були створені практично в кожній губернії. – *О.Т.*) у такому складі: Петровський (секретар Одеського губкому), Чернявський (губпрокурор), Микалюк (ймовірно, завідувач відділом агітації та пропаганди губкому), Гарін (начальник губернського відділу ДПУ) та Гладовський (губадмінвідділ). Основною метою створення комісії визначалося керівництво та вивчення релігійного життя в Одеській губернії [52]. В день створення комісія провела два засідання: перше – організаційне, а на другому вже вирішувалися важливі стратегічні питання щодо підтримки обновленського руху та боротьби із «тихонівцями» [53].

Зокрема, вислухавши інформацію помічника начгубвідділу ДПУ Гаріна про стан справ у середовищі конфесій РПЦ на Одещині і пропозицію ДПУ про економічний тиск на тихонівців, щоб утримати панівне становище обновленців, Одеська АРК приймає низку рішень:

1) Запропонувати зав. губ. і окрфінвідділу в контакт з губ. і окрвідділами ДПУ, зменшити до мінімуму, а у випадку гострої потреби, знімати зовсім, податки на обновленські приходи і церковнослужителів. Тим же органам вжити заходів до можливого підвищення у м. Одесі й окржних містах податків на тихонівців; у селах же податки на тихонівців повинні бути цілком нормальні і законні (у містах же під законним приводом усіляко підвищуватися).

2) З метою максимального приховування політики і переваг стосовно обновленців і можливого обмеження стосовно тихонівців, необхідно фінагентів у цю справу не посвячувати і вони повинні здійснювати зниження податків не зі своєї ініціативи і розсуду, а за розпорядженням свого центра і скарги платників (через зав. губ. і окрфінвідділи).

3) Доручити Т. Гладовському (завідувач губернським адміністративним відділом НКВС. – *О.Т.*) через губадмінвідділ загальмувати розвиток тихонівського руху, віддавши відповідне розпорядження периферії. Для тієї ж мети губвідділу ДПУ дати директиву окрвідділам, а парторганам також звернути увагу на це явище [54]. Тоді ж було прийнято рішення про організацію показового суду над єпископом Миколаївським та Херсонським Прокопiєм (Титовим) [55].

На засіданні Одеської АРК від 21 квітня 1924 р. було прийнято рішення не лише зменшити податки, а й зменшити оплату за електроенергію в обновленських церквах і скасувати відсотки, які було нараховано соцстрахом на заборгованість Одеського єпархіального управління обновленської церкви [56]. Отже, вплив на радянські виконавчі та судові органи навіть у місцевих АРК був майже необмеженим.

У кінці 1924 р. було ліквідовано колишні окружні ліквідаційні комісії, які разом із органами ДПУ вирішували питання релігійної політики, а натомість тактична частина діяльності була перенесена у новостворені комісії при окрпарткоммах [57]. Нам відомо про діяльність лише однієї такої комісії при Конотопському окрпарткомі, яка мала назву «Комісія по відокремленню церкви від держави» [58]. Ймовірно, створити систему таких комісій на території всієї України так і не вдалося, бо вже у лютому-березні 1925 р., отримавши таємного листа Антираелігійної комісії при ЦК КП(б)У № 1536/с «про встановлення єдинообразних заходів по відокремленню церкви від держави», Полтавський губком визнав за необхідне «аби всі принципові питання у цій галузі роботи пророблялися... антирелігійними комісіями при агітпропах ОПК, які повинні складатися із наступних осіб: 1) представника агітпропу ОПК (голова комісії), 2) представника ДПУ, 3) зав. адм. відділом окр. ВК і 4) окр. прокурор, або його заступник» [59]. Про подібні комісії при агітпропах ми вже згадували вище.

У середині 1925 р. у зв'язку з адміністративною реформою в країні відбулася і реорганізація АРК та подальша централізація органів антирелігійної роботи. 19 червня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, в якій зобов'язало окружні партійні комітети організувати місцеві антирелігійні комісії у складі: 1) секретар окружному, 2) завідувач агітаційно-пропагандистським відділом та 3) начальник окружного відділу ДПУ. До роботи новостворюваних антирелігійних комісій із правом дорадчого голосу могли бути залучені начальники адміністративних відділів окружних виконкомів і по необхідності начальники відділень культів окрадмінвідділів – тобто особи, які представляли органи державної влади, що проводили гласний контроль за дотриманням радянського законодавства про церкву [60]. Отож, як зазначає запорізький дослідник Олександр Ігнатуша, склад місцевих комісій підкреслює, наскільки вторинною керівництво партії вважало сферу гласної боротьби з релігією порівняно з роботою КП(б)У та ДПУ. Утаємниченість і методи ведення роботи цих органів вважалися головними порівняно із агітаційно-культурницькими принципами тривалої і відкритої ідейно-світоглядної боротьби проти церковних традицій та релігійної психології співгромадян декларованими програмою РКП(б) та державними декретами. Цей пріоритет підтверджує і таємний характер листування між ВАК та окружними партійними комітетами. Воно здійснювалося як безпосередньо через Політбюро та підвідділ антирелігійної пропаганди агітпропу ЦК КП(б)У (у час керівництва ним В. Уласевич, яка водночас, була секретарем ВАК), так і через губерньські та окружні відділи ДПУ [61].

Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були організовані по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій. Наприклад, 29 липня 1925 р. були утворені Чернігівська та Запорізька АРК [62], 19 серпня – Артемівська [63], 4 вересня – Зінов'ївська [64], 25 вересня – Таганрозька [65], жовтень – Маріупольська [66] і т. д. Склад цих комісій не завжди відповідав циркулярному: Запорізька АРК складалася лише з трьох постійних членів (ОПК, агітпроп, ДПУ), але протоколом № 2 від 12 серпня 1925 р. було введено Начальника адмінвідділу НКВС з правом дорадчого голосу [67], Чернігівська – 4 (ОПК, ДПУ, окрвиконком, адмінвідділ), Маріупольська, Зінов'ївська та Артемівська – 5, але в Маріуполі замість представника відділу культів було кооптовано окружного прокурора [68]. Таким чином, для багатьох парткомів питання про склад було непринциповим і носило більш рекомендаційний характер, але у той же час можна констатувати про створення в Україні мережі регіональних АРК, що підпорядковувалися безпосередньо ВАК, оскільки згідно циркуляру усі протоколи окрАРК повинні були направлятися безпосереднього центральної комісії [69].

Перед окружними АРК ставилися наступні завдання:

1. Координування діяльності організацій, що проводять церковну політику. Спостереження за правильним проведенням у життя політичної лінії щодо різних церковних угруповань.

2. Інформація про стан релігійного руху в окрузі. Вивчення і постановка обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад).

3. Спостереження за проведенням у життя директив Всеукраїнської антирелігійної комісії [70].

Створені на місцях окружні Антирелігійні комісії досить оперативно стали провідниками директив центральних антирелігійних органів комуністичної партії і посилили координацію діяльності місцевих органів, які вели боротьбу проти церкви. Серед перших завдань, виконаних ними, було проведення вибіркового обстеження релігійного руху в округах, «пророблення питання щодо політичного впливу релігійних організацій на населення», перегляд персонального складу працівників окружних відділів культів із метою «негайної заміни безпартійних співробітників, безпосередньо зайнятих цією роботою, партійними товаришами» [71].

Продовжили втілювати окружні АРК і розкольницьку політику в середовищі РПЦ. Так, Запорізька АРК, вислухавши доповідь начальника окрвідділу ДПУ Т. Александровського про стан і розвиток церковних угруповань, констатувала, що в окрузі за сприяння ДПУ відбувається

розклад серед тихонівців на два табори – іоанікіївців та стефанівців (за іменами єпископів Іоанікія (Соколовського) та Стефана (Адріашенка). У результаті АРК приймає рішення: «Роботу та заходи ДПУ у боротьбі з релігійним рухом і розкладом реакційної частини духовенства схвалити» [72]. На засіданні від 11 липня 1927 р. взята лінія продовжувалася: «Запропонувати ДПУ використовувати невизначене становище тихонівців для розкладу їх рядів» [73]. Роботу по розкладу тихонівщини приводили й інші окружні АРК: Чернігівська 27 березня 1926 р. приймає рішення: «Доручити ДПУ повести роботу щодо перетягнення авторитетних служителів тихонівських культів до синодальної церкви» [74]; Херсонська 12 квітня 1926 р. приймає подібну резолюцію: «У зв'язку із сприятливими обставинами по розкладу тихонівщини, запропонувати окрвдділу ДПУ посилити роботу у тому напрямку, щоб тихонівщина у недалекому майбутньому була розкладена» [75].

Продовжувалася політична і фінансова підтримка обновленського руху в країні. Так, на засіданні чернігівської АРК від 18 серпня 1926 р., вислухавши прохання про звільнення попів синодальної течії від прибуткового податку, доручили з'ясувати справу з окрфінвідділом про можливість цього, але зі свого боку не суперечити [76]. Подібні питання обговорювала і Дніпропетровська АРК на засіданні 25 листопада 1929 р., прийнявши рішення «доручити окрфінвідділу обговорити питання про можливе зниження з релігійної громади [Кафедрального] собору [синодальної течії] заборгованості і податку з будівель за 1928-1929 рр.» [77]. Отже, обрана КП(б)У-РКП(б) у першій половині 1920-х років розкольницька політика продовжувала втілюватися до кінця 20-х рр. через мережу Антирелігійних комісій, використовуючи органи ДПУ, адміністративний апарат НКВС, НКЮ та інші владні структури республіки.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. Архівні джерела підтверджують, що у період 1922-1929 років їх діяльність була зосереджена саме на розколі РПЦ, підтримці обновленського руху, поглибленні міжконфесійної ворожнечі у середовищі Російської православної церкви тощо. Все це відкидає тезу радянських дослідників про невтручання радянської влади у внутрішні справи РПЦ і підтверджує тезу новітньої історіографії про певну штучність «новітніх» конфесій РПЦ на теренах України – «обновленців», «соборно-єпископців» тощо.

3.2. Роль ДПУ у розкладанні РПЦ (1922-1927 рр.)

Радянська церковна політика, а особливо її курс на розкол конфесій, також мала латентний бік, реалізацією якого займалися органи ВНК-ДПУ. Спостерігаючи тенденції, які проходили у православної церкви, більшовицька влада вирішує скористатися внутрішніми негараздами. Головний напрямок полягав у створенні так званої «боротьби зсередини», за принципом *«divide et impera»* (лат. – розділай і володарюй), тобто розколу РПЦ. Цей метод був запропонований московськими більшовиками і привезений до України головою ВУНК Мартином Лацісом, який, прибувши у квітні 1919 р. з Москви, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією, в якому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштував своїх підлеглих на тривалу й обережну роботу, визнавши водночас, що релігію «мечем не скорити». І хоча цей наказ не уточнював, – як вказує одна із дослідників історії церкви Н. Рубльова, – у чому саме полягала *«особливість»* нових методів [78], але вже в грудні того ж року стає зрозумілим, про що йде мова.

2 грудня 1919 р. М. Лаціс виступив у газеті «Известия» «у дискусійному порядку» зі статтею «Держава і церква», в якій уперше намітилася чекістська ідея розколу церкви шляхом виявлення і підтримки «прогресивного духовенства», лояльного радянській владі. По-перше, автор статті виходив з необхідності прямого втручання держави у справи церкви у випадку розбіжності її з державою. «Радянська влада, – писав він, – провела відокремлення церкви від держави, а релігію оголосила приватною справою. Це, однак, не виходить, що для радянської держави байдуже, що діється в церкві, і яким шляхом вона йде... Допустити розбіжність церкви з державою – це значить допустити державу в державі». По-друге, аналізуючи дворічний досвід державно-церковних відносин, М. Лаціс пропонував у релігійній політиці зробити особливий упор на підтримку «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади. «Цей недавній досвід учить нас, – вказував заступник Ф. Держинського, – бути попереджувальними і підтримувати в духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б непорочно не звернути уваги на нові віяння в православної церкві» [79].

Проаналізувавши статтю, російський дослідник А. Кашеваров прийшов до висновку, що у контексті даної в ній загальної оцінки церкви як «знаряддя для підпорядкування працюючих мас експлуататорам» і т. п. уважному і неупереджено налаштованому читачеві

ясно, що запропонована М. Лацісом тактика підтримки державою «нових віянь у церкві» була спрямована не на її зміцнення, а на розкол і наступне знищення, про що, зрозуміло, автор статті не міг писати прямо [80]. Отже, дійсним автором концепції розколу РПЦ є не Лев Троцький, про що твердять як вітчизняні, так і зарубіжні сучасні дослідники історії державно-церковних відносин [81], а прибалт Мартин Лаціс (справжнє ім'я – Ян Фрідріхович Судрабс).

Протягом 1920 – першої половини 1921 р. у вищих ешелонах влади йшла суперечка про використання розколу як засобу боротьби з релігією. 30 листопада 1920 р. нарком освіти А. Луначарський надіслав листа В. Леніну про використання деяких ієрархів для створення «радянської» церкви, яка привела б до «визнання з боку церкви принципів: боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; повної узгодженості комуністичного ідеалу з істинним християнством» [82]. Того ж дня лист опинився в руках голови ВНК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою: «Дорогий товариш Лаціс, при цьому лист Луначарського товаришу Леніну. Прошу терміново написати доповідь з цього питання для перепроведення тов. Леніну. Моя думка: церква розвалюється, тому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами – неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розкладання попів. Зв'язок який би то не був з попами інших органів – кине на партію тінь – це найнебезпечніша річ. Вистачить нам одних спеців... Лист до Леніна поверніть, просив би 3-го грудня прислати мені вашу доповідь» [83]. Одночасно головний чекіст країни направляє записку В. Леніну: «Посилаю Вам з питання про попів доповідь Лаціса і Самсонова. Вважаю, що офіційно чи напівофіційно мати з попами справи не потрібно. Вийде тільки компрометація. На це може дозволити тільки ВНК» [84].

Ймовірніше за все чекістам вдалося переконати партійну верхівку у своїй концепції розвалу, про що свідчить циркулярний лист Катеринославської НК до всіх повітових комітетів (подібні циркуляри спускалися зверху до всіх губернських комітетів НК) від 10 серпня 1921 року, в якому зазначається: «Наше завдання: устрашати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше – посиленна вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак,

твердо враховуючи, що *ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні звади поміж різними частинами духовенства* (виділення наше. – *О.Т.*), для того, щоб вони самі себе знищували, при чому ми робимо, таким чином, тимчасову поступку масі...» [85].

У 1922 р. трапилася нагода реалізувати задуманий план і оргбюро ЦК РКП(б) рішенням від 30 травня усю роботу з розколу церкви доручає ДПУ [86]. На цю велику справу відразу ж був націлений увесь механізм органів держбезпеки. Головні чекісти не тільки керували неминучим широкомасштабним застосуванням насильства, перетворюючи в життя директиви центрального партійного штабу, але й впливали на вироблення лінії Політбюро.

Вся робота у даному напрямку зосередилася у VI відділенні секретного відділу у складі секретно-оперативного управління ДПУ. Незмінним начальником цього відділу протягом 1920-х років був Євген Олександрович Тучков, на прізвисько «Ігумен», який реалізовував усі напрями латентної церковної політики держави. З самого зародження Антирелігійної комісії Є. Тучков був незмінним її членом, виконував роботу секретаря, робив доповіді про стан роботи у церковній царині органів ДПУ, вносив пропозиції і часто персонально їх реалізовував: допитував патріарха Тихона, вів з ним переговори, вербував найвище духовенство, організовував обновленські Собори тощо. У 1931 р. за «блискавичні успіхи» у справі «розколу православної церкви (на обновленців, тихонівців і низку інших течій)» його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [87].

До справи розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Вся робота в даному напрямку покладалася на V відділення секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ справами розколу опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи секретно-оперативної частини, але здебільшого принципові питання вирішував голова місцевого ДПУ, який брав участь у засідання спеціальних комісій, трійок тощо (див. підрозділ 3.1). Активне залучення місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося, ймовірно, на початку літа 1922 р., про що свідчить телеграма секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського: «У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархівів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами...» [88]. Серед завдань, які ставилися на той момент перед органами держбезпеки, були: обмеження діяльності тихонівців; підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства; репресії щодо церковних опозиціонерів: «створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків»; формування нових церковних рад

на засадах обновленства та винятково із їх прихильників тощо [89]. У результаті «органи ДПУ тактично й обережно повели роботу з подальшого розкладення рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло й одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним» [90], – відзначали чекісти у звіті за перше півріччя 1922 р.

У другій половині 1922 р. діяльність секретного відділу була направлена на збір інформації про внутрішні конфлікти та негаразди на місцях, з метою вербування «незадоволених» та висунення їх як активістів обновленства; організацію груп «Жива церква» на місцях; ліквідацію протиобновленської опозиції та усунення непримиренного єпископату; популяризацію ідей обновленського реформаторства.

Для прийняття стратегічних рішень органи держбезпеки повинні були володіти усією повнотою інформації, тому 17 березня 1921 року було видано таємний циркуляр ВЦВК і ЦК РКП(б) про створення всеосязної системи державної інформації «з метою своєчасного і повного освідомлення і прийняття відповідних заходів». Для цього на місцях створювалися Державні інформаційні трійки із представників губкому, губвиконкому та губчека. Апарат держінформтрійки створювався відповідно до розпорядження ВНК від 19 квітня 1921 р. Як роз'яснялося в «Інструкції з держінформації», «держінфтрійка не має спеціального технічного апарату, а користується апаратом губчека» і «фактичне керівництво всіма роботами держінфтрійки належить винятково губчеку» [91].

Всім губернським НК і особливим відділам пропонувалося використати «інформаційні апарати цивільних і військових установ, вимагаючи офіційно кожні три дні відомості». У додатку містилися списки питань, відповіді на які губчека повинно було вимагати.

Також пропонувалося складати двотижневі бюлетені, що включають «загальні висновки, а також як розпочаті, так і передбачувані заходи для усунення недоліків, зазначених у зведенні». Мислилося, що держінформтрійка повинна була відігравати роль якоюсь мірою розпорядницького органа, що координує зусилля партійних, радянських структур і політичної спецслужби. Було потрібно викладати освітлювані теми «точно і ясно... із зазначенням причин і фактичних даних» і не поміщати «відомості неперевірені, отримані на підставі чуток, розмов та інше». Запитувані відомості постійно уточнювалися й деталізувалися.

Інформтрійка кожної губернії раз у три дні направляла до Харкова та Москви телеграфну інформацію. Одержувачі зведень попереджувалися, що ці матеріали носять цілком таємний характер і «знімати копії зі зведень, безумовно, забороняється».

Нова «Інструкція з держінформації» підбила підсумки дев'ятимісячної роботи й була оголошена наказом ВНК № 85 від 23 лютого 1922 року. Поряд із визнанням, що «держінфзведення... дають низку цінних матеріалів нашим центральним органам для спостереження за роботою місць», відзначалися істотні недоліки, що роблять «ці зведення інколи абсолютно марними». Вказувалося, наприклад, що «майже у всіх зведеннях переважають загальнотуманні якісні характеристики подій і явищ. Конкретні ж факти й цифри у зведеннях майже відсутні». Підкреслювалося, що «в результаті ...загальна картина становища району, про який даються відомості, залишається або зовсім не висвітленою, або вона настільки відрізняється від дійсної, що робити з неї які-небудь висновки не вважається можливим».

У зв'язку із цим «Інструкція...» дуже чітко формулювала розуміння цілей держінформації керівництвом ВНК і розкривала сутність їхніх уявлень про політичний контроль: «Найважливішим завданням держінформації є висвітлення настроїв всіх груп населення і факторів, що впливають на зміну цих настроїв... У даний момент... четвертим, чисто чекістським, завданням держінформації є освідомлення центру про активні прояви явної й таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань (звичайно, тільки там, де вони виходять за межі звичайного агентурного спостереження й приймають розміри явищ державної важливості)» [92]. До контрреволюційних елементів відносилися також духовенство та сектантство.

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які з 1923 року носили вже, як правило, щотижневий, або щомісячний характер, був розкол у православ'ї та загальна характеристика становища церкви і духовенства. Подавалися також дані про становище різних конфесій на терені округи і губернії, характеристика окремих діячів церкви, статистика релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ в церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності [93].

Отже, ми бачимо, що інформативний матеріал, яким володіли органи держбезпеки був всеохоплюючим і давав можливість добре орієнтуватися у процесах, що відбувалися в середовищі духовенства.

Іншим завданням, яке ставилося перед НК-ДПУ – «посилена вербовка інформаторів із духовенства». Уявлення про методи роботи, які використовувалися для цього, дає нам витяг із протоколу секретного відділу ВНК за 1921 р., у віданні якого знаходилися питання церковної політики:

«Питання інформаційної агентурної роботи з духовенства найбільш хворе у НК як за труднощами його виконання, так і за тим, що на

нього дотепер НК мало звертала уваги. Для більш швидкого й вірного проведення в життя необхідно спочатку вжити наступних заходів:

1. Користуватися у своїх цілях самим духовенством, яке займає особливо важливе службове становище у церковному житті, як-от архієреями, митрополитами й т. п., змушуючи їх під страхом суворої відповідальності видавати по духовенству ті або інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації із приводу декретів про закриття монастирів і т. п.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, щоб на межі честолобства грати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажанням і задумами.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після деякого знайомства з духовним світом і з'ясуванням всебічних рис характеру по кожному служителю культу окремо. Матеріали можуть бути добуті різними шляхами, головним чином через вилучення кореспонденції при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того або іншого інформатора серед духовенства необхідно, тому що на одному цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, а сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові й натурою, без сумніву, їх будуть зв'язувати з нами й в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб НК, що боїться розконспірувати свою діяльність.

Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею і табором за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади і т. п.

Правда, цей спосіб може бути корисним тільки в тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний...» [94].

Відповідно до наказу ДПУ № 291 від 14 листопада 1922 р. навіть запровадили класифікацію секретних співробітників. Було встановлено три категорії: агент зовнішнього спостереження (лінія оперативного відділу, який займався стеженням, арештами, обшуками), інформатор – особа, яка завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для «висвітлення» ситуації (лінія інформаційного відділу) й «освідомлювач» – особа, яка завербована або введена до «антирадянської, контрреволюційної, шпигунської чи злочинної організації» для висвітлення та добування відомостей про неї (підпорядкування секретного, контррозвідувального відділу). Але за певних обставин працівники, які надавали матеріали загального характеру, переводилися до категорії інформаторів з підпорядкуванням інформаційному відділу, а ті, кому

вдалося проникнути в «злочинну організацію», передавалися з інформаційного до секретного чи контррозвідувального відділів [95].

Саме на вербовці духовенства була зосереджена увага СОЧ як в центрі, так і на місцях протягом другої половини 1922 – першої половини 1923 рр. В середині 1923 р. в Україні діяло 30 сексотів на жалуванні, на яких виділялося по 2 тисячі карбованців на місяць (знаками 1922 р.), а в кінці 1923 р. вже 50 крб. золотом [96]. Особливо переймалися даним питанням на місцях: «Звернута увага на вербування осведомів із духовенства в округах... В Лубнах вже завербовано 2 особи...», – відзначав Полтавський губвідділ ДПУ [97].

Значною перешкодою до розширення агентурної мережі була постійна нестача коштів. А. Киридон, торкаючись питання матеріальної винагороди агентів, зазначала, як у 1926 р., базуючись на практичному досвіді, представник ДПУ констатував: «Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання». При цьому зазначалося: «Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми». Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документу зауважував: «У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять». Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші». Начальник секретного відділу ДПУ В. Горожанін у 1928 р. зазначав: «Вербування попів особливих складностей не становить, але використання їх можливе лише за умови виплати грошової компенсації» [98].

На нестачу коштів постійно скаржилися місцеві органи ДПУ. Так, начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський направив до губвиконкому листа, в якому зазначав, що «у зв'язку з використанням усіх кредитів... прошу про асигнування... по 40000 крб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» [99]. Грошові проблеми зазначало і Полтавське ДПУ, відзначаючи: «Хворе питання як в ГВ [губвідділі], так і в округах, – це зовсім немає ніяких коштів по духовенству, незважаючи на те, що нами вказувалося у кожному політзведенні про критичний стан. Центром очевидно ніяких заходів не прийнято і не звернено уваги на ЦЕ ВАЖЛИВЕ ПИТАННЯ (так в оригіналі. – *О.Т.*)». У підсумку заступник уповноваженого IV групи відзначав, що «на крайній випадок доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення в життя Ваших циркулярів, де у більшості випадків говориться: «необхідно зацікавити матеріально» [100]. Необхідно зазначити, що замість виділених Харковом

1000 крб. полтавським ДПУ було витрачено 5000 крб., тобто у 5 разів більше запланованого, бо, як відзначав у своєму звіті один з подільських чекістів, «утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги просторість попівських карманів» [101]. Отже, можна констатувати, що на поглиблення розколу і пов'язаною з ним вербовкою сексотів на місцях витрачалось набагато більше коштів, ніж планувалося в центральному управлінні ДПУ. Відповідно кількість їх також була набагато більшою, враховуючи, що не всі таємні співробітники отримували платню, а були завербовані за інших обставин (кримінальна справа, співчуття радянській владі, власні амбіції тощо).

Незважаючи на певні труднощі, агентурна мережа в конфесіях, що ототожнювали себе із РПЦ, активно розвивалася протягом 1920-х років (див. таблицю 5).

Таблиця 5 [102]

№	Назва конфесії	Кількість секретних співробітників		
		1923	1926	1928
1	Український екзархат РПЦ («тихонівці»)	30	84	82
2	Українська Синодальна церква («обновленці»)		84	82
3	Соборно-єпископська церква		36	36

Все глибше пускало коріння ДПУ і на місцях. Подільське ДПУ відзначало: «Головним діячем і керівником даної боротьби [у церкві. – *О.Т.*] є губвідділ ДПУ, оскільки насадженням своїх інформаторів і «сексов» [сексотів. – *О.Т.*], він увесь час направляє роботу для розколу і ворожнечі єпископської церкви. Жоден момент церковного життя на Поділлі не зникає від поглядів губвідділу, в усі течії введені сексоти й інформатори, які твердо й визначено проводять лінію розвалу» [103]. В деяких парафіях кількість «чекістів у рясах» просто вражає. Так, у Кафедральному соборі м. Сталіно у 1926 р. служили 4 священники і 5 дияконів, з яких 1 священник і 4 диякони були агентами ДПУ, висвітлюючи антирадянську діяльність інших членів причту та окремих віруючих парафії [104].

Отже, шляхом розгортання агентурної мережі, органи ДПУ отримали можливість здійснювати негласний контроль над ситуацією всередині кожної православної конфесії, володіли досить повними відомостями про життя релігійних громад. Для збору інформації використовувалася широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спеціальних агентів, як чоловіків, так і жінок), яке почало створюватися у 1919/1920 рр. і до кінця 1920-х рр. охопило майже кожен п'ятидесятку,

кожну парафіяльну раду. Але, як стверджує російський дослідник Юрій Макаров, переважно це відноситься до міст, створення масової і працездатної інформаторської мережі в селі виявилось практично неможливим ні в 1920-х, ні в 1930-х роках [105].

Вищезазначений ресурс у 1922 р. чекістами почав активно використовуватися для насадження обновленських ідей та організації як в центрі, так і на місцях осередків групи «Жива церква». Механізм реалізації цього завдання був нескладним і являв собою загальноновживану схему, яка використовувалася, судячи із архівних джерел, в усій Україні і, ймовірно, була розроблена фахівцями Центру та виглядала наступним чином. Вербувалося 2-3 сексоти, які налагоджували контакт із представниками духовенства, що проявляли бажання підтримати обновленство і створювали комітет «Живої церкви». Із числа сексотів виділялася одна особа, яка призначалася уповноваженим і направлялася для отримання повноважень у Московське ВЦУ. Спархіальне управління розпускалося, а вся влада переходила до рук комітету «ЖЦ». На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких повинні були входити сексоти. Після утворення губерньського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, який виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців. Така схема, із місцевими корективами, була впроваджена на Волині, Поділлі, Миколаївщині, Херсонщині, Харківщині та інших регіонах [106]. Так, секретар Новоушицького повіткому КП(б)У у своїй політичній доповіді за грудень 1922 р. відзначав: «Ініціативна група і з'їзд [Живої церкви. – О.Т.] штучно викликані повітовим відділенням ДПУ» [107].

Для надання реформаторам церковного авторитету на їх бік намагалися схилити вище та авторитетне духовенство. У тому ж випадку, якщо цього зробити не вдавалося, щодо них застосовували репресивні заходи (див. детальніше підрозділ 1.2). Більше половини єпископів та значна кількість священників України зазнали репресій через апарат ДПУ за відмову підтримати обновленців. Лише в Київській губернії, на думку чекістів, у 1923 р. необхідно було вислати на Північ Республіки близько 100 найактивніших священників [108].

До компетенції спецслужб також увійшла популяризація обновленського руху шляхом підготовки, виділення коштів на виготовлення і поширення друкованої продукції, листівок, відозв, відкритих листів тощо [109]. Жодне офіційне видання не проходило повз цензуру й правку спеціалістів секретного відділу. Навіть передвиборчі листівки на обновленський Собор повинні були попередньо переглянуті членом АРК при ЦК КП(б)У С. Діманштейном [110].

У надрах ДПУ готувалися від імені обновленців статті, що публікувалися у радянській місцевій пресі, церковних журналах та газетах 1922-1923 рр.: «Церковная газета» (Харків), «Живая Церковь» (Київ), «Церковное обновление» (Одеса). Так, останній журнал хоча і був підготовлений духовенством, але редагував його співробітник Одеського державного політичного відділу Петров і видання здійснене коштом Одеського ДПУ. Більшість газетних публікацій мала такі підписи як: «Обновленец», «Поборник церковного обновления» тощо і фактично були анонімними [111].

«Ударна» робота чекістів уже в 1922 році дала рясні плоди. У «Короткому огляді про духовенство» від 2 січня 1923 р.^{*}, співробітник секретного відділу ДПУ УСРР А. Сокольський зазначав: «Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви...» [112]. Зі свого боку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення щодо «посилення роботи» органів ДПУ в «церковній політиці» [113].

У розкольницькій роботі органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з багатьма іншими радянськими структурами та організаціями. Насамперед, це партійні органи, антирелігійні комісії в центрі та на місцях, органи НКВС. Роль спецслужб була настільки великою, що жодне питання не вирішувалося без їх участі. Так, у циркулярі НКВС № 54/с від 29 вересня 1924 р. зазначалося про посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ [114]. Навіть зв'язок вищої інстанції з визначення церковної політики – Центральної антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У з АРК при ЦК РКП(б) і місцевими АРК з принципових питань здійснювалися *винятково* через апарат ДПУ, а для вирішення «окремих питань поточної роботи» повинні були зв'язуватися безпосередньо з держполітуправлінням [115].

Про щільний зв'язок з органами виконавчої влади свідчить циркулярний лист АРК при ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р., в якому зазначалося: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладу тихонівської, необхідно використовувати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії і т. п. входять у те чи інше зіткнення (губвиконкоми, ліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та інші)» [116]. Наступного дня було розіслано циркулярний лист губвідділам ДПУ за № 12663, у якому детально регламентувалися шляхи зменшення податкового тиску на обновленські громади [117].

* У документі помилково вказано 1922 рік, що є явною похибкою, оскільки події, що описуються відбулися протягом 1922 р.

Ці циркуляри активно втілювалися в життя, про що свідчить протокол закритого засідання пленуму Олександрійського окркомун КП(б)У від 22 вересня 1924 р., на якому вирішувалися практичні кроки по реалізації політики на підтримку обновленських груп шляхом звільнення від податків, наділення землею, репресій до тихонівців тощо. Всі постанови повинні були розроблятися і вирішуватися органами ДПУ у поєднанні з окружним фінвідділом (порядок звільнення від держподатків), окружним земуправлінням (наділення землею) і при цьому «всю роботу ДПУ... проводити із дотриманням особливої обережності, такту і конспірації. Усі заходи повинні носити законну оболонку... залишаючи цілковито непомітною і законспірованою руку, що організовує і направляє цю боротьбу. Роботу... оголосити ударною» [118].

Отже, ми бачимо, що органи ДПУ використовували для ефективного розвалу РПЦ увесь арсенал «багаточисленних і різноманітних методів і підходів у роботі ...в галузі церковного руху» [119], що давало можливість поглибити розкол, перетягнути на бік обновленців значну кількість духовенства, загострити міжконфесійні чвари тощо. Результатом «ударної» роботи чекістів стало виникнення в середовищі РПЦ низку конфесій: Синодальна церква, Соборно-єпископська церква, Істинно-православна церква, «григоріанський» розкол. Вершиною роботи ОДПУ в галузі підкорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом та кадровою політикою Московської Патріархії, визначення її внутрішнього курсу, змусивши у 1927 р. перейти на позиції лояльності заступника патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського).

Підсумки 1920-м рокам щодо боротьби з церковниками і віруючими, зазначає В. Ченцов, ОДПУ підвело циркулярним листом «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» у березні 1930 року. Серед «досягнень», згадувалося, що в період утворення обновленців органи прискорювали їх виникнення і шляхом низки заходів сприяли розколу церкви, дрібнили її на групи, що взаємно ворогують між собою, тим самим підриваючи єдність і міць церкви. ОДПУ підкреслювало, що наприкінці 1920-х років жоден захід церковників не проходив без «негласного керівництва та відання». «Ми виявилися господарями становища в церкві настільки, – вказувалося в циркулярі, – що примусили церковників провести низку заходів явно їм не вигідних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, запевнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії в СРСР, продовження непримиренної політики стосовно інших течій)...» [120].

З досягненням зазначених результатів роль ДПУ у справі розколу починає згасати. Із згоранням НЕПу релігійний фронт вже не потребував,

на думку більшовиків, обережного ставлення, що підштовхнуло до повернення практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки», бо «церква – одна з ланок контрреволюції», яка потребувала рішучих кроків у протиборстві з нею.

3.3. Органи НКВС у реалізації розкольніцької політики

Якщо загальні засади розкольніцької політики розроблялися в надрах більшовицької партії та її «дочірньому підприємстві» – Антираелігійній комісії (АРК) при безпосередній участі ВУНК-ДПУ, то безпосередньою реалізацією займалися органи НКВС (ліквідаційні комісії, пізніше – відділи культів адмінвідділів). Саме вони реалізовували публічну політику церковно-державних взаємин. Розглянемо детальніше саме публічну реалізацію політики з розколу РПЦ через органи НКВС.

Постановою РНК УСРР від 3 липня 1920 р. посередником між державою та релігійними організаціями став Народний Комісаріат юстиції УСРР і його органи на місцях, а 1 червня 1921 р. (за твердженням українського дослідника О. Ігнатуші – 31 травня [121]) при ньому був створений ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави на чолі з відомим антирелігійником І. Сухоплюєвим. При губернських та повітових відділах юстиції створювалися відповідні підвідділи або столи [122].

Інструкцією НКЮ від 18 серпня 1921 р. замість «столів» при губернських та повітових відділах юстиції «для більш швидкого й успішного проведення на місцях декрету про відокремлення церкви від держави» були створені ліквідаційні комісії (ліквідкоми), до складу яких рекомендувалося вводити представників губернських і повітових відділів юстиції, НКВС і Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК). Через рік, постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ по відокремленню церкви від держави при НКЮ та його органи на місцях, разом із штатами, були передані у відання НКВС. На рівні губерній створювалися відповідні губліквідкоми, до складу яких входили представники НКВС та ДПУ, у повітових центрах ця робота покладалася на завідувачів повітовими відділами управління НКВС, або ж на їх заступників, а в волостях – на виконкоми волосних рад [123].

Саме з переходом церковної справи у відання НКВС відбувається активне залучення ліквідкомів до справи розколу РПЦ. Вже через місяць до повітових ліквідаційних комісій за підписом Івана Сухоплюєва, який залишився керманічем цієї ділянки роботи, направляються перші інструкції, які передбачали розрив договорів з чорносотенними громадами, чистку парафій по ідеї «Живої церкви», тобто

«відсторонення від якої б то не було активної діяльності у церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, хто з нею не згоден, кого вабить до чорносотенної тихонівської церкви. Радянська влада буде сприяти «чистці приходів» лише віддачею під суд священників і мирян, що вчинили злочини проти робітників і селян, а також розторгненням договорів із чорносотенцями – в адміністративному порядку й укладанням договорів з тими віруючими (не менше 20 осіб) ЯКИМ РАДЯНСЬКА ВЛАДА ВІРИТЬ (так у тексті. – *О.Т.*), тобто щодо яких вона переконана, що вони – не контрреволюціонери, не йдуть проти радянської влади, не йдуть проти завоювань Соціальної революції...». Внаслідок розколу церкви повітуправи повинні були уважно прислухатися до того, що відбувається в церкві, щоб «у належний момент не допускати захоплення прав радянської влади з боку кого б то не було», на місцях у повітах і волостях передбачалося звертати більше уваги на боротьбу екзархів і українських автокефалів [124].

Крім того, 9 жовтня 1922 р. НКВС направив губліквідкомам додаткові інструкції, які згодом були розіслані на місця і загалом зводилися до наступних практичних завдань:

1. Ніяких дозволів духовенству, якщо воно не належить до складу «Живої церкви» і ніяких дозволів групам віруючих, якщо вони не належать до «Живої церкви» не можна видавати ні на збори, ні на з'їзди для обрання єпископа або для вирішення інших віросповідних питань.

2. «Живій церкві» не робиться ніяких привілеїв у порівнянні з іншими віросповідними групами. Але «Живій церкві» видаються радянською владою дозволи на збори й з'їзди тому, що вона прагне до викорінення контрреволюції в церкві.

3. Якщо ж видати дозвіл тим представникам духовенства і мирян хто, так би мовити, «не визначився», вони можуть винести самі контрреволюційні постанови, так само як можуть обрати контрреволюціонера в єпископи.

4. Із цих міркувань на місцях безперешкодно можуть бути дозволені тільки збори і з'їзди «Живої церкви», а іншим слід навідріз відмовляти з політичних міркувань [125].

Такий курс, узятий офіційними органами державно-церковних відносин збив з пантелику багатьох рядових чиновників на місцях, що змусило центральні та губернські органи проводити активну роз'яснювальну роботу про роль ліквідкомів у загальноросійській церковній смуті. Наприклад, 18 грудня 1922 р. відділ управління Харківського губвиконкому направив до НКВС прохання про конкретизацію практичних кроків з розколу, на що наступного ж дня отримав детальні роз'яснення відділу

НКВС по відокремленню церкви від держави.

Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель. Укладати нові договори дозволялося лише з громадами, які увійдуть до складу груп «ЖЦ», оскільки «під виглядом релігійних груп, що не бажають об'єднуватися з Живою церквою, виступають контрреволюціонери, яким радвллада вірити не може, договори можливо укладати лише тоді, якщо буде відповідне посвідчення від місцевого губернського або повітового комітету Живої церкви», а доги, поки цього не відбудеться, необхідно було зберігати колишні договори. На завершення Центр застерігав, що «чистка парафій повинна бути виконана у всіх приходах. Контрреволюційно налаштовані елементи повинні бути усунуті від керівництва парафіяльним життям» [126].

Головним результатом проведення цієї роботи планувалося повністю позбавити тихонівців та автокефалістів парафій, що призвело б до розвалу їх громад і, як результат, зубожіння духовенства та його перехід на бік обновленства. З іншого боку, ставилося завдання загострення міжконфесійної боротьби шляхом передачі спірних храмів представникам УАПЦ та тихонівцям, щоб зіштовхуючи між собою різні напрями, «у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [127].

Інколи місцеві ліквідкоми занадто захоплювалися реалізацією розкольницької політики. Так, Чернігівський губвідділ управління своїм циркуляром № 5332 від 20 квітня 1923 р. запропонував окружним ліквідкомам у випадку протидії з боку церковних рад розпорядженням ВЦУ, негайно їх розпускати. Даний циркуляр потрапив до православного духовенства та НКВС РСФРР, що засвідчило витік інформації з діловодства офіційних органів і призвів до застереження з боку НКВС про недопустимість такого формулювання розпоряджень місцевим органам та про те, щоб матеріали секретного характеру не потрапляли до рук церковнослужбовців (навіть обмежувалося таємне листування між окрліквідкомами та райвиконкомами) [128].

Часткова зміна законодавства про релігійні культу, за яким загальна кількість членів громади повинна бути не менше 50 осіб, призвела до початку нової кампанії з перереєстрації релігійних громад. Необхідною умовою реєстрації було зазначення церковного угруповання, до якого себе відносила громада [129]. Як і в кампанії кінця 1922 – початку 1923 рр. першочерговим завданням було недопущення реєстрації обновленських громад, відмовляючи будь-якими формальними засобами: кількість членів менше 50, невиконання попереднього договору (не зроблено ремонт будівлі, втрачено інвентар, невідповідність інвентарного

опису, відсутність страховки і т. д.), звинувативши в усьому «небажаних» віруючих [130]. Загалом задача ліквідкомів у галузі розколу на той момент зводилася до обмеження церковних угруповань тихонівського толку і одночасно необхідно було виявляти всіляке сприяння обновленським угрупованням, щоб посилити вплив останніх на віруючих [131].

На 1924 р. НКВС визначав наступні завдання: «Робота ліквідкомів, що практично здійснюють регулювання і контроль над релігійним рухом, зводиться до двох основних моментів: а) виявлення багатолічної й різногалузевої картини релігійного руху шляхом всебічного обліку й систематичного планового нагляду за діяльністю, як первинних найдрібніших осередків його, так і їхніх об'єднань і б) ...практична робота з розчленування церкви і поступове її викорінення» [132].

Технологічна реалізація ліквідаціями даної лінії з розколу РПЦ наводиться у доповіді Мелітопольського окрадмінвідділу на нараді секретарів окрліквідкомів Катеринославської губернії 12-14 жовтня 1924 р.: «Розклад духовенства: набираємо групу обновленців і виживаємо тихонівців, пред'являючи законні вимоги, [такі] як порушення договорів... Технічно ж це проводимо у життя наступним чином: з'ясовується по лінії ДПУ відповідний піп, який приїжджає до ліквідкома, говорить, що знає таких-то осіб обновленської течії і ліквідком передає їм церкву» [133].

Результатом вищезазначеної наради стало визначення негативних моментів у роботі ліквідкомів, відзначаючи, що лінія, яка проводиться деякими адмінвідділами у своїй роботі з відокремлення церкви від держави, ставлячи основним завданням диктувати церковну політику у формі проведення розколу в тих або інших церковних або сектантських угрупованнях, є неправильною й «такий підхід у роботі адміністративних органів у питаннях відокремлення церкви від держави зовсім неправильний: робота з розкладання церковних і сектантських угруповань цілком належить відповідним органам [ДПУ. – *О.Т.*]. **Адмінвідділи ж допомагають останнім у рамках суворой революційної законності, що проводять формальну частину роботи з відокремлення церкви від держави** (виділення наше. – *О.Т.*)» [134].

Враховуючи попередній досвід роботи, 20 вересня 1924 р. Президія ВУЦВК у своїй постанові «Про адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів» реорганізувала адмінвідділи. На її основі НКВС видав циркуляр № 54/с від 29 вересня 1924 р. про скасування ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави і створення на їх місці відділів у справах релігійних громад при адміністративних відділах НКВС. Безпосереднє керівництво відділом покладалося на начальника адмінвідділу [135]. До кінця 1924 р. відділи отримали офіційну назву

«Відділ культів при адмінвідділі НКВС».

Вищезазначеним циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів із органами ДПУ й особливо антирелігійними (церковними) комісіями при губернських та окружних паркомах, що регламентувалося циркуляром НКВС № 44/с від 25 серпня 1924 р. [136]. У той же час позитивних зрушень у цьому напрямку швидко досягнуто не було. Це підтверджується циркуляром НКВС № 18/с від 17 квітня 1925 р., в якому зазначалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії, будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що проводиться відповідними органами». Тому наказувалося «узгоджувати всі більш-менш принципові питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів чи начальником окружного відділення культів [137]. Отже, неабияке значення надавалося узгодженій та чіткій роботі відділів культів із органами ДПУ

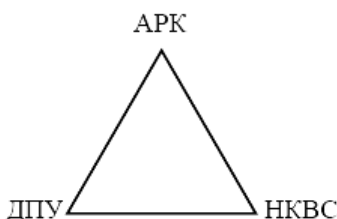

Рис. 1. Взаємозалежність державних органів у роботі з церковними організаціями

Протягом 1925 р. формується законодавча та інструктивна база роботи відділу культів, яка удосконалюється та систематизується, приймаючи на початок 1926 року усталені форми. Одним із досить чітко регламентованих є циркуляр № 20/с від 17 квітня 1925 р., в якому подано завдання відділів, схеми звітності, форми для заповнення тощо, відзначаючи, що «робота з проведення обліку [релігійного руху] є основою у всій діяльності відділень культів і на неї повинні спиратися і з неї повинні виходити всі інші моменти їх роботи» [138]. Отже, фактично, відділи культів НКВС у роботі з розколу починають відсуватися на задній план, охоплюючи лише формально-статистичний бік справи.

З утворенням (не без допомоги ДПУ та АРК) в Україні у червні 1925 р. нового церковного угруповання «Соборно-єпископська церква» НКВС видає розпорядження усіляко опікувати місцеві осередки даної конфесії, реєструючи їхні єпархіальні і благочинницькі управління,

давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди за узгодженням, у кожному окремому випадку, з ДПУ [139]. У той же час, «антирадянським» течіям – УАПЦ та РПЦ-тихонівці, продовжували робитися усілякі перешкоди: категорично заборонялася реєстрація церковних управлінь і «тим більше, не слід давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [140]. Таким чином, здійснювалася політика юридичного обмеження неугодних владі православних конфесій.

Досить часто працівники адмінвідділу зустрічалися із випадками, коли громади, намагаючись уникнути тиску держави та репресій, приховували свою справжню орієнтацію і вказували її, як «православна», «єдина православна церква», «східна церква» тощо. Для з'ясування істинного становища справ церковну службу громади відвідував агент НКВС, і якщо під час літургії згадувалося ім'я Синоду, то це вказувало на оновленську орієнтацію, якщо патріарха Тихона, то – тихонівську [141].

У 1925 р. лад у формулюванні назв православних конфесій було наведено, оскільки до цього у документації існував повний безлад, який вводив в оману не лише тогочасних чиновників НКВС, а й відомих дослідників даного питання, про що наголошувала українська дослідниця А. Киридон [142]. Обіжником НКВС від 4 вересня 1925 р. пропонувалося при встановленні орієнтації релігійних громад православного культу суворо дотримуватися наступних назв:

а) Синодальні громади (назви оновленські, Жива церква, прогресисти й інших вживати не слід).

б) Лубенського собору єпископів України 1925 року (Павло Погорілко на Поділлі, Феофілакт Булдівський на Полтавщині, Сергій Іваницький на Чернігівщині, Іонікій Соколовський на Катеринославщині та ін.).

в) Старослов'янські громади (назви: тихонівські, екзархіальні, греко-росіяни тощо, вживати не слід).

г) Автокефальні (липківські громади, що визнають митрополита В. Липківського).

д) Діяльно-Христової церкви (ДХЦ) [143].

Отже, згідно систематизації НКВС у другій половині 1925 р. на теренах України існувало п'ять православних конфесій. Систематизація статистичних даних місцевими відділеннями культів давала можливість узагальнювати всеукраїнські відомості і оперативно керувати державною політикою по розколу, зосереджуючи увагу на найбільш проблематичних регіонах.

Зведення ролі відділів культів при адмінвідділах до функції звичайних «учотчиків», які займалися практично винятково статистичною

документацією призвело до того, що загальні звіти за другу половину 1920-х років, як правило малоінформативні, інколи навіть безграмотні.

У 1927-1929 рр. відділ культів очолював інспектор у справах культів, а в 1930 р. – референт у складі Центрального адміністративного управління. Отож, робить висновок відомий дослідник О. Ігнатуша, зовнішні зміни керівного державного органу антицерковної боротьби в Україні свідчили про намагання влади діяти проти церкви оперативно, спираючись на адміністративно-репресивні методи. Органи правосуддя усували від регулювання державно-церковних стосунків. Принцип колегіальності (комісія) підміняли принципом єдиноначальності (інспектор) [144].

Отже, ми бачимо, що на першому етапі (1922-1925 рр.) органи НКВС (ліквідком – відділ культів) брали досить активну участь у розкольницькій політиці держави, яку визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та НК-ДПУ, але у другій половині їх роль звелася до формально-правової, а зміна складу керівних органів релігійних громад, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювалися лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ. Саме цим пояснюється абсолютна відчуженість органів НКВС від операції з підтримки тихонівських громад на чолі з митрополитом Сергієм та черговим розколом РПЦ 1927 р.

ПІСЛЯМОВА

Протягом останнього десятиліття розбудови незалежної держави в українському політикумі все частіше лунають заклики до створення в Україні Єдиної помісної церкви, ґрунтом для якої повинні стати чотири конфесії, що мають православні традиції: УПЦ-МП, УПЦ-КП, УАПЦ і УГКЦ. З приходом до президентства у 2005 р. В. Ющенко ця ідея почала лунаати все частіше. Так, на зустрічі у 2006 р. з предстоятелем УПЦ-МП митрополитом Володимиром, Президент наголосив, що «шлях до подолання розколу українського православ'я – Українська Помісна православна церква»^{*}. Натомість без урахування особливостей історичного розвитку православних конфесій та «уроків» історії розколу, у тому числі і міжвоєнного періоду, практично неможливо розробити стратегію об'єднавчого процесу, що відставить дані прагнення на невизначену перспективу. Отже актуальність зазначеної проблематики не викликає сумнівів.

З іншого боку, незважаючи на активізацію досліджень у царині історії РПЦ міжвоєнного періоду, багато питань залишаються у колі маловивчених проблем. Зокрема, розгляд розколу здійснюється переважно у світлі державно-церковних відносин через зосередження дослідників саме на проблемі державної політики щодо РПЦ; спостерігається брак ґрунтовних робіт з історії окремих конфесійних груп та течій; наявне розмаїття концептуальних підходів та вплив на світську науку православної церковної традиції. Окрім того, в українській історіографії, не дивлячись на те, що ця розробка нашої проблематики знаходиться у стані свого «пікового» розвитку, залишається невивченою ціла низка питань: розкол РПЦ в Україні, внутрішні і зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян та багато інших проблем.

Оцінка документального матеріалу, що зберігається у вітчизняних архівосховищах та бібліотеках дає можливість стверджувати про досить вагоме, хоча і розпорошене по різних фондах, нашарування першоджерел, вивчення та використання яких дасть можливість створити повну й достовірну картину розвитку православної церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст., наповнить її новими фактами та цікавими особистостями, закріє «білі плями» нашої духовної історії.

^{*} Президент Віктор Ющенко: «Помісна церква – ідея не проти когось, це ідея, як зібрати докупи українців» // Український південь. – 2006. – № 50.

Життя Російської православної церкви напередодні бурхливих подій революційних змагань яскраво свідчить, що в ній з'явилися групи розважливо мислячого духовенства, якими пропонувалися різні шляхи поміркованого реформування православ'я – від повернення до традицій перших віків християнства до широкої модернізації православної доктрини в нових соціально-політичних умовах ХХ ст. Однією з таких груп і були «обновленці». Порівняння ідейного багажу обновленства дореволюційного і «радянського», дає усі підстави стверджувати, що категорична точка зору клерикальних істориків про відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є безпідставною.

Одночасно, з приходом до влади більшовиків та створенням ними однієї із наймогутніших структур ідеологічної та політичної боротьби в радянській державі – Надзвичайної комісії (згодом – Державного політичного управління), відбулося формування у її надрах схеми розколу одного із наймогутніших ідеологічних противників – Російської православної церкви. Автором цієї ідеї став голова ВУНК Мартин Лаціс, а безпосередню розробку і реалізацію на державному рівні здійснив Лев Троцький. Скориставшись вилученням церковних цінностей, останній, через апарат ДПУ, підтримав реформаторське крило духовенства і, змістивши патріарха Тихона, дав їм можливість захопити вищу церковну владу. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало частину тих ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.

Важливим питанням для нових церковних керманічів, яке потребувало негайного свого вирішення, стала боротьба за прихильність шанованого єпископату. Індивідуальному фактору реформатори надавали неабиякого значення, оскільки авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань не лише церковних структур, а й органів ДПУ, адже контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Натомість, розрахунки радянських спецслужб повністю не реалізувалися, оскільки ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не приводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімала авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місця ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

Важливе місце у міжконфесійній боротьбі грали маси віруючих, які, всупереч багатолітнім традиціям, не пішли за багатьма своїми пастирями, а виступили проти обновлення та реформаційних тенденцій. Більшість віруючих вимагала не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити лише після рішень Собору, що свідчило про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних змін. Ігнорування вищим духовенством Обновленської церкви вимог широких мас призвело до виникнення масового стихійного антиобновленського руху, який отримав назву «тихоновщина».

Вивчення широкого джерельного матеріалу показало в масштабах всієї України ставлення більшості селянства до обновлення, яке характеризувалося його категоричним несприйняттям. Особливо противилось воно введенню нового стилю літочислення. У соціальному плані опорою тихонівців були заможні селяни й середняки, серед нечисленних груп обновлення переважали бідняки й середняки.

Натомість позитивним моментом обновленської церкви в Україні є спроба її демократизації і реформування (перехід до григоріанського стилю, формування білого єпископату, українізація богослужіння), проте, досягти цього не вдалося через опір канонічного духовенства, релігійного світогляду більшості населення, вікові усталені традиції православ'я.

Особливістю українського обновлення, на відміну від російського, було обрання шляху поміркованих реформ. Так, ставлення українського обновлення до монастирів та ченців було не таким вкрай негативним, як у Росії, що зумовлювалося обранням серединного шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви. Згодом, після Собору 1925 р. українське обновлення остаточно відмовилося від канонічних реформ, спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства, враховуючи настрої парафіян, відкладалося введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. Все це звело нанівець реформаційні прагнення прогресивної частини духовенства, нівелювало ідейну складову обновленського руху, що призвело до втрати ним ідеологічного підґрунтя і, як результат, відхід найактивніших діячів.

Окрім того, більшість позитивних прагнень українських обновленців – українізація, соборноправність та автокефалія, виявилися, як засвідчила практика, лише декларацією. Реальних зрушень у даному напрямку так і не було зроблено. Так, українська мова в масштабах України практично не впроваджувалася, оскільки була незначною віруюча маса, що бажала слухати службу рідною мовою. Окрім того не вистачало перекладів богослужбових книжок, значна частина духовенства не знала мови народу, для якого служила тощо.

Натомість автокефалія виявилася лише ширмою, яка дала змогу безроздільно керувати Св. Синодом і, відповідно, церковною інституцією митрополиту Пимену (Пегову), що призводило до виникнення конфліктів на вищих щаблях духовенства, постійних міжусобиць, наслідком яких були часті ротації єпископату, втрата ними авторитету як серед духовенства так і вірян, боротьба за привабливі єпархії, взаємні кляузи та привселюдні образи тощо. Усе це відштовхувало віруючу людність, штовхало православних до сектантства, марновірства тощо.

Причинами кризи обновленського руху і його повного занепаду в 30-х рр. XX ст. автор вважає його ідейне переродження, коли кар'єристи і честолюбці, переконавшись у марності своїх сподівань щодо стабілізації обновленської церкви; розчарування рядових священників у своїх мріях про поліпшення свого матеріального становища. До того ж перехід більшовицької партії та органів радянської влади від підтримки обновленства до нещадної боротьби з усіма релігійними конфесіями спонукав обновленців до блоку з канонічною РПЦ, до об'єднання всіх віросповідань для боротьби з безбожництвом. А радянський уряд, на певному історичному етапі скориставшись потенціалом обновленського руху для реалізації програми для знищення релігії й церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольніцьких угруповань. Обновленці стали непотрібними, «шкідливими» й були репресовані в основній своїй масі.

Револуційна реформація обновленства, з одного боку, і відкрита неканонічність ієрархії УАПЦ – з іншого, призвели до виникнення в Україні своєрідного православного відгалуження, яке остаточно оформилося на Лубенському Соборі 1925 р. й отримало назву Соборно-єпископська церква. Причинами появи даної конфесії, на наш погляд, було ідеологічне протистояння у середовищі національно орієнтованого духовенства, яке не бажало революційних кроків у канонічному напрямку, але неабияк прагнуло до створення Помісної української церкви, з усіма властивими для подібної інституції рисами: соборноправність, українізація та автокефалія. Натомість відсутність широкомасштабної інформаційної

підтримки, шалений тиск з боку інших течій, і насамперед тихонівців та УАПЦ, призвело до їх нечисельності та швидкого згасання у конфесійній палітрі України.

Для боротьби із церковною опозицією в країні діяла система державних органів, де головними гравцями були Антирелігійна комісія, ДПУ та НКВС. Саме вони розробляли, реалізовували та контролювали проведення в життя рішень вищих ешелонів влади в країні. Пік їхньої роботи припадає на 20-ті рр. XX ст. , коли було втілено в життя практично в усі задуми щодо розвалу РПЦ. Існування цих структурних підрозділів радянської тоталітарної системи дало змогу досягти в кінці 1930-х років ілюзорної слабкості церковних інституцій та православної доктрини загалом, але знищити православ'я так і не вдалося.

Діяльність розкольницьких конфесій у радянській Україні, як і всьому СРСР, не мали вагомій перспективи для свого подальшого розвитку у зв'язку з надзвичайно стійкими традиціями канонічного православ'я серед віруючих, а підтримка обновленства та Соборно-єпископської церкви з боку радянської влади з самого початку були сплановані як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною, а в ідеологічному плані вона не вписувалася в концепцію створення в майбутньому на території СРСР атеїстичного суспільства.

ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. *Пащенко В.О.* «Ніч минула, а день наблизився...»: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994; *Його ж.* Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993; *Його ж.* Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 51-58; *Його ж.* Обновленський рух 20-х років в його українському варіанті // Тези повідомлень III круглого столу «Історія релігій в Україні». – Львів, 1993; *Його ж.* Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-і роки ХХ століття: Автореф. дис... док. іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993; *Його ж.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. – К., 1994.
2. *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні... – С. 59.
3. Там само. – С. 68-69.
4. Там само. – С. 76.
5. Див.: Там само. – С. 72; *Пащенко В.О.* Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 55.
6. *Пащенко В.О.* Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття... – С. 39, 42.
7. *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні... – С. 69.
8. *ЦДАГОУ*, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 37.
9. *Пащенко В.О.* Дітище ДПУ... – С. 57.
10. *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996; *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996.
11. *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – С. 14-15.
12. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15.
13. *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – С. 15.
14. *Зінченко А.Л.* Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993; *Пащенко В.О.* «Ніч минула, а день наблизився...»: держава і православ'я в Україні: 20-і роки. – К., 1994; *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993.
15. *Силантьєв В.И.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998.
16. *Силантьєв В.И.* Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т імені В.Н. Каразіна. – Х., 2005.
17. *Силантьєв В.И.* Большевики и Православная церковь... – С. 56-97.
18. Автор виділяє наступні етапи: 1905-1907 рр., 1917-1918 рр., 1922-1946 рр. – Див.: *Силантьєв В.И.* Большевики и Православная церковь... – С. 56-58.
19. *Білокінь С.І.* Розгrom Київського Єпархіального Управління 1923 року // Київська Старовина. – 1999. – № 1. – С. 89-106; *Білокінь С.* Начерк історії Київської

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

- митрополії 1920–27 років // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 351-367.
20. *Войналович В.А.* Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні в 20-30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині 1920-і-50-і роки. Збірник. – Київ; Миколаїв: Редакційна колегія «Реабілітовані історією», 2000. – С. 38-51.
 21. Там само. – С. 44-46.
 22. *Катунин Ю.А.* О причинах возникновения обновленческого движения в русском православии // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 153-160.
 23. Там само. – С. 160.
 24. *Лисенко О.С.* Церковне життя в Україні. 1943-1946. – К.: 1998.
 25. Там само. – С. 139.
 26. *Киридон А., Пащенко В.* Коли замовкли церковні дзвони. – Полтава: [Б.в.], 1991; *Киридон А., Пащенко В.* Церковне багатство і духовна убогість. – Полтава: [Б.в.], 1991.
 27. *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька церква і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки). – Полтава: [АСМП], 2004; *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Т.: Підручники і посібники, 2005.
 28. *Киридон А.М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.
 29. Там само. – С. 28.
 30. *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Т.: Підручники і посібники, 2005. – С. 53-91, 125-148.
 31. Див.: *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер... – С. 32-36.
 32. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004; *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006.
 33. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – С. 22.
 34. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер... – С. 256-349.
 35. *Бобко Т.Г.* Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005; *Її ж.* Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005.
 36. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005; *Її ж.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005; *Її ж.* Причини виникнення і фактори становлення української церкви 20-х рр. ХХ ст. // Борисфен. – 2003. – № 9 (вересень). – С. 19-20; *Її ж.* Украинская обновленческая церковь в 1922-1923 гг.: основание и проблемы организационного становления // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 5 (31). – С. 67-72; *Її ж.* Обновленська церква в Україні: 1924-1927 рр. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32). – С. 60-65 та інші.

37. Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир: Полісся, 2000; *Його ж.* Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2005; *Його ж.* Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2005; *Його ж.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002.
38. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т / Білан Ганна Іванівна. – Запоріжжя, 2005. – С. 3.
39. Жилюк С.І. Без апологетики... – С. 112-113.
40. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К.: Освіта, 1993.
41. Там само. – С. 189.
42. Там само. – С. 190.
43. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.; *Її ж.* Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки. — Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 94-98; *Її ж.* «Погорілквіщина» у подільському православ'ї // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 582-589; *Її ж.* Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля у 20-х роках ХХ століття // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 159-164 та інші.
44. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг. (на материалах Крыма). Автореф. дис... д. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2004; *Його ж.* Керченская «Автономная» церковь // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 14. – С. 63-65; *Його ж.* Крымское митрополитанское церковное управление // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 49-65; *Його ж.* Причины раскола в православии Крыма (1920-1923) // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 9. – С. 71-82; *Його ж.* «Староцерковное» и «обновленческое» течения в Крыму (1922-1924 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 69-77; *Його ж.* Южнобережная «Автономная» церковь // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 64-66; *Змерзлий Б.В.* Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 164-177; *Його ж.* Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001; *Його ж.* Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2000; *Белоглазов Р.М.* Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АССР): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002.
45. *Змерзлий Б.В.* Обновленческое движение... – С. 172.
46. *ДА АРК*, ф. 663, оп. 10, спр. 1627, арк. 6.
47. *Змерзлий Б.В.* Обновленческое движение... – С. 173.
48. *ДА АРК*, ф. 663, оп. 17, спр. 33, арк. 90.
49. *Змерзлий Б.В.* Обновленческое движение... – С. 176.
50. Там само. – С. 164.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

51. *Змерзлий Б.В.* Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2000. – С. 80-81; *Його ж.* Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 12.
52. *Блоголазов Р.М.* Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АССР): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – С. 13.
53. *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001.
54. *Фесенко А.М.* Православна церква в політиці радянської влади 20-х років ХХ ст.: на матеріалах Донеччини: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна / Фесенко Андрій Миколайович. – Х., 2007.
55. *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – С. 107-108.
56. Там само. – С. 121-122.
57. *Балаягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т / Балаягузова Ольга Юріївна. – Запоріжжя, 2006; *Її ж.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомилинського. – Миколаїв, 2005.
58. *Бойко О.В.* Протидія православної церкви і громадської антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007; *Його ж.* Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007.
59. *Бойко О.В.* Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років ХХ ст. // *Грані (Дніпропетровськ)*. – 2003. – № 6(32). – С. 44-51.
60. *Матвеевко М.П.* История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков: Б.и., 1999.
61. Там само. – С. 5.
62. Там само. – С. 90.
63. *Доненко Н.* Наследники царства. В 2 Т. – Т. 1. – Симф., 2000; Т. 2. – Симф.: Бизнес-Информ, 2004; *Його ж.* Новомученики Феодосии: Священномученик Андрей Косовский, Преподобномученик Варфоломей (Ратных), Священномученик Иоанн Блюмович: Феодосия, Судак, Старый Крым в годы воинствующего атеизма (1920-1938). – Феодосия; М.: Издательский дом «Коктебель», 2005; *Його ж.* Претерпевшие до конца. Священнослужители Крымской епархии 30-х годов. – Симферополь, 1997; *Його ж.* Священномученик Аркадий (Остальский), епископ Бежецкий: жизнеописание, духовное наследие: беседы, руководство для пастырей, проповеди, акафисты. – Феодосия-М.: Издательский дом «Коктебель», 2008; *Його ж.* Новомученики Бердянска: Священномученик Михаил Богословский. Священномученик Виктор Киранов. Священномученик Александр Ильенков: Город в годы воинствующего атеизма (1919-1939). – Феодосия-М.: Издательский дом «Коктебель», 2006.

Розділ 1

1. *Русское православие: веки истории* / науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 381.
2. *Ореханов Г.* На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция. – М.: ПСТБИ, 2002. – С. 90-91.
3. *Roslof E.* The Renovationist Movement in the Russian Orthodox Church, 1922-1946 / University of North Carolina at Chapel Hill. Ph. D., diss., Department of History. – Chapel Hill, North Carolina, 1994. – P. 29.
4. *Ореханов Г.* На пути к Собору... – С. 115.
5. *Історія релігії в Україні: Навч. посібник для вищих навч. закл.* / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Відділення релігієзнавства / А.М. Колодний (ред.), П.Л. Яроцький (ред.). – К.: Знання, 1999. – С. 246, 255; *Матвеевко М.П.* История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков: Би., 1999. – С. 138.
6. *Жилюк С.І.* Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11; Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне: 2005. – Арк. 132-133.
7. *Шкаровский М.В.* Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – СПб.: НЕСТОР, 1999. – С. 10-11.
8. *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917-1930-ті роки. – С. 131-132.
9. *Катунина Ю.А.* О причинах возникновения обновленческого движения... – С. 157.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1453, арк. 15.
11. *Письмо Ленина товарищу Молотову.* Для членов Политбюро // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190, 193.
12. *ДА АРК*, ф. П-75, оп. 1, спр. 1, арк. 8; *Архивы Кремля: Политбюро и церковь, 1922-1925 гг.* – Кн.1. – С. 251.
13. *Тригуб А.П.* Крымская епархия в 1922 г. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. – У 2 т. – Т. 2: Етнокультурні відносини, політика, право та економіка. – Миколаїв-Одеса: «ГОВ ВІД», 2003. – С. 10.
14. *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы. – С. 226-228.
15. *Следственное дело Патриарха Тихона.* Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – С. 26-27.
16. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – Арк. 90-91; *Жилюк С.І.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). – С. 145.
17. *Жилюк С.І.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). – С. 145-146.
18. *Гордиенко Н.С.* Современное православие. – С. 22.
19. *Шкаровский М.В.* Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – СПб.: НЕСТОР, 1999. – С. 18-19.
20. *Гордиенко Н.С.* Современное православие. – С. 23-24; *Балязузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. – Арк. 100-101.
21. *Липківський В., митр.* Відродження церкви в Україні. 1917-1930. – С. 162.
22. *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. – С. 109.
23. Там само. – С. 118.
24. Там само. – С. 119.
25. *Матвеевко М.П.* История Харьковской епархии (1850-1988). – С. 83.
26. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.
27. *Феодосий (Процюк).* Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917-1943). – С. 232.
28. *Автокефалия Православной Украинской Церкви в совещании депутатов Киевского Собора 1922 г.* // Голос Православной Украины. – 1925. – № 3. – С. 3-4.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 78.
30. ДА АРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 266, арк. 210-зв.
31. Мануил (Лемешевский). Каталог русских архиереев-обновленцев // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. – С. 932.
32. ДА АРК, ф. Р-633, оп. 10, д. 221, л. 48.
33. Деяния Никодима // Красный Крым (Симферополь). – 1922. – 7 сентября.
34. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг. (на материалах Крыма): 07.00.02 – Отечественная история. – Симферополь, 2003. – арк. 122.
35. Цит. за: Доненко Н. Наследники царства. – Кн. 1. – С. 173-174.
36. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 106
37. Науменко І. Священномученик Сергій та інші // Спокута. Альманах. – № 3. – Запоріжжя: Обласний науково-редакційний підрозділ «Реабілітовані історією», 2000. – С. 17-18.
38. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1411, арк. 195.
39. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1411, арк. 224-зв.; ДАЗО, ф. П-241, оп. 1, спр. 9, арк. 26.
40. Доненко Н. Наследники царства. – Кн. 1. – С. 184-189.
41. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 99.
42. Там само, арк. 99-100.
43. ДАДнО, ф. П-11, оп. 1, спр. 29, арк. 7.
44. Дело епископа Серафима // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 22 августа (№ 28). – С. 3.
45. Дело епископа Серафима // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 24 августа (№ 30). – С. 2.
46. Там само.
47. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 120.
48. ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 130, арк. 461-зв.
49. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 121.
50. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 98.
51. Там само, арк. 99.
52. Обновленная церковь. Обновленческое движение // Известия (Одесса). – 1922. – 13 августа (№ 806). – С. 2.
53. Обновленческое движение церкви. Письмо быв. архиепископа Агапита // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 12 сентября (№ 45). – С. 3.
54. Раскавшийся архиепископ // Коммунист (Харьков). – 1922. – 14 сентября (№ 210). – С. 2.
55. Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного Управления // Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1-15 сентября (№ 8-9). – С. 19.
56. Славин. Кто был архиепископ Агапит? // Звезда (Екатеринослав). – 1923. – 5 января (№ 142). – С. 3.
57. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1109, арк. 42, 57; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 630, арк. 31; спр. 631, арк. 69, спр. 635, арк. 176-177.
58. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1109, арк. 42, 57; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 630, арк. 31; спр. 631, арк. 69, спр. 635, арк. 176-177; Крокодили в рясах // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 17 ноября (№ 101). – С. 3.
59. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 635, арк. 177.
60. Славин. Кто был архиепископ Агапит? – С. 2.
61. ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 109, арк. 304-зв.-305.
62. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1107, арк. 382.
63. По стопам Тихона // Известия (Одесса). – 1923. – 7 июля (№ 1077). – С. 2; Раскаianie епископа Екатеринославского и Донецкого // Херсонский коммунар (Херсон). – 1923. – 7 июля (№ 152). – С. 2.

64. ДАДНО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 104-105.
65. *Екатеринославщина*. Суд над «мандритами» и «архимандритами» // Коммунист (Харьков). – 1923. – 22 ноября (№ 266). – С. 5; Суд над епископом Иоаникием // Красный Николаев (Николаев). – 1923. – 21 ноября (№ 861). – С. 2.
66. *Красный суд*. Дело епископа Иоаникия в Верхсуде // Коммунист (Харьков). – 1923. – 19 декабря (№ 289). – С. 5.
67. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56-зв.
68. ДАДНО, ф. П-1, оп. 1, спр. 630, арк. 183-зв.
69. *Бойко О.В.* Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років ХХ ст. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6(32). – С. 45-46.
70. *Тригуб О.П.* Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 440.
71. *Известия* (Одесса). – 1922. – 12 сентября (№ 829). – С. 2.
72. *Известия* (Одесса). – 1922. – 15 сентября (№ 832). – С. 2; *Известия* (Одесса). – 1922. – 16 сентября (№ 833). – С. 2.
73. *Известия* (Одесса). – 1922. – 17 сентября (№ 834). – С. 2; *Бялягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... – арк. 117.
74. *Известия* (Одесса). – 1922. – 17 сентября (№ 834). – С. 2; *Бялягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... – арк. 117-118.
75. *Тригуб О.П.* Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ... – С. 441; *Бялягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... – арк. 118; *Известия* (Одесса). – 1922. – 17 сентября (№ 834). – С. 2.
76. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 92; *Тригуб О.П.* Роль радянських органів в організації та проведенні розколу... – С. 438-439.
77. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 72-73.
78. *Увольнение на покой* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№ 214). – С. 2.
79. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 56-57.
80. Там само, арк. 72.
81. ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 2, арк. 485.
82. *Свитич А.К.* Православная Церковь в Польше и ее автокефалия // Православная Церковь на Украине и в Польше в ХХ столетии. 1917-1950 гг. Сборник. – М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общ-во любителей церковной истории, 1997. – С. 127.
83. *«Отцы-епископы»* // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 17 сентября (№ 512). – С. 1; Суд над союзниками голода // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 25 мая (№ 417). – С. 5
84. *«Отцы-епископы»* // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 17 сентября (№ 512). – С. 1.
85. *Бялягузова О.Ю.* Вказ. праця. – Арк. 112.
86. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 541, арк. 48.
87. Там само, арк. 49.
88. *Дамаскин* (Орловский), игумен. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви ХХ столетия. Жизнеописания и материалы к ним. Книга 4. – Тверь: Издательство «Булат», 2000. – С. 163.
89. Цит. за: *Дамаскин* (Орловский), игумен. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви ХХ столетия. Жизнеописания и материалы к ним. Книга 4. – Тверь: Издательство «Булат», 2000. – С. 163.
90. Там само. – С. 163-164.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

91. *На местах.* «Нет життя ни живой, ни мертвой» (От нашего Елисаветградского корреспондента) // Коммунист (Харьков). – 1923. – 21 марта (№ 62). – С. 7.
92. *Дамаскин* (Орловский), игумен. Вказ. праця. Книга 4. – С. 165-166.
93. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 107-108.
94. Там само, спр. 1404, арк. 74.
95. Там само, спр. 1602, арк. 108.
96. *Живая Церковь* в Николаеве // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 8 сентября (№ 504). – С. 2.
97. *ДАХО*, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 66 а, арк. 64.
98. *Живая Церковь* в Николаеве // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 8 сентября (№ 504). – С. 2.
99. *ДАХО*, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 66а, арк. 64-64-зв.
100. *Отцы-епископы* // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 17 сентября (№ 512). – С. 1.
101. *Увольнение* на покой // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№ 214). – С. 2.
102. *Живая Церковь* // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 13 октября (№ 533). – С. 2.
103. *Суд над епископом Прокопием* // Коммунист (Харьков). – 1923. – 27 ноября (№ 270). – С. 2.
104. *ДАОО*, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 19, арк. 79.
105. *ДАХО*, ф. Р-445, оп. 1, спр. 14, арк. 54.
106. *Церковная контрреволюция* // Известия (Одесса). – 1923. – 14 августа (№ 1108). – С. 4; *Дело епископа Прокопия* // Херсонский коммунар (Херсон). – 1923. – 15 августа (№ 185). – С. 1; *Епископ на скамье подсудимых* (письмо из Одессы) // Херсонский коммунар (Херсон). – 1923. – 17 августа (№ 186). – С. 2.
107. *Дамаскин* (Орловский), игумен. Вказ. праця – Книга 5. – Тверь: ООО «Издательский дом «Булат», 2001. – С. 346.
108. *Суд над епископом Прокопием* // Коммунист (Харьков). – 1923. – 27 ноября (№ 270). – С. 2; *Епископ Прокопий притянут к ответу* // Красный Николаев (Николаев). – 28 ноября (№ 867). – С. 1.
109. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 1182, арк. 5.
110. *Среди церковников* // Херсонский коммунар (Херсон). – 1924. – 6 июля (№ 151). – С. 2.
111. *ДАОО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 280, арк. 11; *ДАОО*, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 19, арк. 6.
112. *Красный террор* в годы гражданской войны (по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков) / Под ред. Ю.Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского // <http://www.felshtinsky.com/books/1.doc>.
113. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 55, арк. 36; *Білокін С.І.* Православні єпархії України 1917-1941 рр. // Історико-етнографічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 106-107.
114. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 55, арк. 36.
115. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 490, арк. 2-зв.
116. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 121.
117. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18-зв.
118. Там само, арк. 18-зв.
119. Там само, спр. 57, арк. 30.
120. Там само, спр. 495, арк. 35.
121. *ДАВО*, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 4, арк. 9.
122. Там само.
123. Там само.
124. Там само.
125. *Церковная контрреволюция* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 августа (№ 189). – С. 3.
126. *ДАОО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 118, арк. 11.
127. Там само, спр. 102, арк. 96.

128. Там само, спр. 492, арк. 12.
129. Там само, спр. 495, арк. 13.
130. Там само, арк. 30, 35; *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 12; *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1701, арк. 60.
131. *Дамаскин* (Орловский), игумен. Вказ. праця. – Книга 3. – Тверь: ООО «Издательский дом «Булат», 2001. – С. 536.
132. Там само. – С. 536.
133. *ДАЖО*, ф. Р-1820, оп. 2, спр. 821, арк. 2.
134. Там само, арк. 5, 12-зв.
135. *Архиепископ* Аверкий (Кедров) // Вестник Русского Студенческого Христианского Движения. – Париж, 1985. – № 145. – С. 239.
136. *ДАЖО*, ф. Р-1820, оп. 2, спр. 821, арк. 62-62-зв.
137. Там само, арк. 72-72-зв.
138. Там само, арк. 86-87.
139. *ДАЖО*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 35, арк. 168.
140. *ДАЖО*, ф. П-2, оп. 1, спр. 154, арк. 92.
141. *ДАЖО*, ф. П-85, оп. 1, спр. 12, арк. 4.
142. *ДАЖО*, ф. Р-1657, оп. 1, спр. 255, арк. 9-зв.
143. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 196, арк. 87.
144. *Мануил* (Лемешевский). Каталог русских архиереев-обновленцев // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. – С. 811.
145. *Андрущенко А.* Киевские митрополиты 1918-1940 гг. // Вестник УПЦ. – 2003. – № 27 (1 декабря). – <http://www.pravoslavnye.org.ua>; *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року // Київська Старовина. – 1999. – № 1. – С. 96; *Білокінь С.І.* Православні єпархії України 1917-1941 рр. // Історико-єтнографічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 102-103.
146. *Пауценко В.О.* Трагедія Руської Православної Церкви кризь долю її єпископів // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2002. – Вип. XV. – С. 101.
147. *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 89.
148. *Пауценко В.О.* Трагедія Руської Православної Церкви кризь долю її єпископів. – С. 101; *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 89-90.
149. «Живая Церковь». Епархиальный съезд Ж.Ц. // Пролетарская правда (Киев). – 1922. – 14 декабря (№ 287). – С. 3.
150. «Живая Церковь». Епархиальный съезд // Пролетарская правда (Киев). – 1922. – 19 декабря (№ 291). – С. 2.
151. Там само.
152. *Живая Церковь* // Пролетарская правда (Киев). – 1923. – 27 января (№ 19). – С. 3.
153. *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 96.
154. *Пауценко В.О.* Трагедія Руської Православної Церкви кризь долю її єпископів. – С. 102.
155. Цит. за: *Пауценко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917-1930-ті роки. – Полтава, 2004. – С. 147-148; *Пауценко В.О.* Трагедія Руської Православної Церкви кризь долю її єпископів. – С. 102.
156. *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 90-91.
157. Там само. – С. 93.
158. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1693, арк. 70.
159. *Их страданиями очистится Русь.* – М.: Изд-во им. Святителя Игнатия Ставропольского, 1996. – С. 61; *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 91.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

160. *Доненко Н.* Наследники царства. – Симферополь, 2000. – С. 328; *Білокінь С.* Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року. – С. 97.
161. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, арк. 21.
162. «Живая Церковь» на Черниговщине // *Коммунист (Харьков)*. – 1922. – 31 августа (№ 198). – С. 2; *Провинциальная хроника*. «Живая Церковь» на Черниговщине // *Коммунист (Харьков)*. – 1922. – 5 сентября (№ 202). – С. 5.
163. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, арк. 10; *ЦДАГОУ*, ф. 1, оп. 20, спр. 1068, арк. 307.
164. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, арк. 6-зв.
165. *ДАЧО*, ф. П-8477, оп. 3, спр. 127, арк. 54-54-зв.
166. *ДАЧО*, ф. Р-16, оп. 4, спр. 31, арк. 11; *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х років // *Сіверянський літопис*. – 2002. – № 2. – С. 57-58.
167. *К суду над князьями церкви*. Процесс церковной контрреволюции. Дело Пахомия и др. // *Красное знамя (Чернигов)*. – 1922. – 1 декабря (№ 273). – С. 1, 3; – 2 декабря (№ 274). – С. 2-3; – 3 декабря (№ 275). – С. 3; – 4 декабря (№ 276). – С. 3-4.
168. *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія... – С. 58.
169. *К суду над князьями церкви*. Процесс церковной контрреволюции. Дело Пахомия и др. // *Красное знамя (Чернигов)*. – 1922. – 1 декабря (№ 273). – С. 1.
170. *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія... – С. 58.
171. Там само. – С. 58-59.
172. *ДАЧО*, ф. Р-16, оп. 4, спр. 31, арк. 11-11-зв.; *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія... – С. 59.
173. *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія... – С. 59.
174. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, арк. 32-зв.
175. Там само, спр. 14, арк. 3-зв.
176. Там само, арк. 3-зв.-4; ф. Р-16, оп. 1, спр. 1187, арк. 238.
177. *ДАЧО*, ф. П-11, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
178. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 14, арк. 71-зв.
179. *Красный террор в годы гражданской войны* (по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков) / Под ред. Ю.Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского // <http://www.felshtinsky.com/books/1.doc>.
180. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 14, арк. 71-зв.; ф. Р-16, оп. 1, спр. 1187, арк. 389.
181. Там само, спр. 14, арк. 66-66-зв.
182. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 14, арк. 66; 71-зв.
183. *Новосвященномученик Дамаскин, епископ Глуховский*. – Б.м., Изд-во «Параклит», ИПЦ, 2003. – С. 6-8; *Православный Свято-Тихоновский гуманитарный Университет*. База данных: Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века. Дамаскин (Щедрик) – www.pstbi.ccas.ru.
184. *Феодосий (Процюк)*. Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917-1943). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2004. – С. 243-247.
185. *ДАПО*, ф. Р-1503, оп. 2, спр. 120, арк. 2, 4-7.
186. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 49, арк. 116.
187. Там само, арк. 124-зв.
188. Там само, спр. 80, арк. 10.
189. Там само, арк. 59.
190. Там само, арк. 80.
191. Там само, арк. 95-зв.
192. Там само, арк. 120.
193. Там само, арк. 142.
194. *Собрание инициативной группы церковно-обновленцев* // *Коммунист (Харьков)*. – 1922. – 30 июня (№ 147). – С. 3.

195. *Церковные дела* // Пролетарий. – 1922. – 8 июля (№ 153). – С. 2.
196. *Раскол церкви. Церковь на новом пути.* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 16 июля (№ 160). – С. 2.
197. *Раскол церкви. Собрание обновленцев.* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 14 июля (№ 158). – С. 2.
198. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 78; *Собрание обновленцев* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 16 июля (№ 161). – С. 3; *Раскол церкви. Собрание обновленцев.* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 14 июля (№ 158). – С. 2.
199. *Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного Управления* // Живая Церковь (Москва). – 1922. – № 9. – С. 19.
200. *Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного Управления* // Живая Церковь (Москва). – 1922. – № 10. – С. 19.
201. *Живая Церковь. Отстранение архп. Нафанаила и членов епархиального Сопровождающего от дел управления Харьковской епархией* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 23 августа (№ 192). – С. 4; *Увольнение епископов за штат* // Известия (Одесса). – 1922. – 25 августа (№ 815). – С. 2; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 78.
202. *Б. Архиепископ Нафанаил перед Ревтрибуналом* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№ 214). – С. 4; *Церковные дела. Красный суд. Дело архиепископа Нафанаила* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 17 сентября (№ 212). – С. 2; *Нафанаил перед судом Ревтрибунала* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№ 213). – С. 3.
203. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 88; *Матвеевко М.П.* История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков: Б.и., 1999. – С. 55.
204. *Матвеевко М.П.* Вказ. пр. – С. 55.
205. Там само. – С. 55-56.
206. ДАХарО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1423, арк. 51, 67.
207. *Речинский С.* Церковь во времена испытаний // Вестник пресс-службы УПЦ. – 2003. – 1 декабря (№ 27).
208. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, Т. III, арк. 105-105-зв.
209. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1706, арк. 70-71.
210. Там само, спр. 998, арк. 78.
211. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1894, арк. 20.
212. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 584, арк. 159; спр. 652, арк. 97; ДАКірО, ф. Р-250, оп. 3, спр. 2, арк. 278; ДАКірО, ф. П-2, оп. 1, спр. 52, арк. 2-2-зв.
213. *Киридон А.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 234-256. – С. 242-243.
214. ДАМО, ф. Р-156, оп. 1, спр. 109, арк. 91-92.
215. ДАДнО, ф. П-73, оп. 1, спр. 15, арк. 35-зв.
216. ДА АРК, Р-663, оп. 10, спр. 812, арк. 48.
217. *Живая Церковь на Екатеринославщине* // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 6 октября (№ 66). – С. 2.
218. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 393, арк. 302-303.
219. *Живая церковь. Скандал на соборании «Живой церкви»* // Коммунист (Харьков). – 1922. – 22 сентября (№ 217). – С. 3.
220. *Церковные дела. Мракобесы в Озерянской церкви* // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 2 декабря (№ 276). – С. 3.
221. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 10, спр. 221, арк. 141.
222. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 10, спр. 816, арк. 3.
223. Там само, арк. 5.
224. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 10, спр. 221, арк. 136.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

225. *ДА АРК*, ф. П-1, оп. 1, спр. 266, арк. 211.
226. *Бой «живой» с базаром // Коммунист (Харьков)*. – 1923. – 4 января (№ 2). – С. 3.
227. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 1707, арк. 6.
228. *Бездомный М.* Рукопашный бой в церкви (от нашего полтавского корреспондента) // *Коммунист (Харьков)*. – 1923. – 20 апреля (№ 87). – С. 3.
229. Там само.
230. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 635, арк. 165; *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 49, арк. 116-зв.
231. *ДАОО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 102, арк. 105.
232. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 635, арк. 166.
233. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 100.
234. *ЦДАВО*, ф. 5, оп. 2, спр. 186, арк. 134-зв.
235. *ЦДАВО*, ф. 5, оп. 1, спр. 2187, арк. 4.
236. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 652, арк. 4.
237. *Шкаровский М.В.* Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – СПб.: НЕСТОР, 1999. – С. 29-30.
238. *ДАЧО*, ф. П-8477, оп. 1, спр. 885, арк. 101.
239. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 101-102.
240. *ДАОО*, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 19, арк. 112.
241. *Новый стиль в Одесских церквях // Известия (Одесса)*. – 1923. – 8 августа (№ 1103). – С. 2.
242. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 584, арк. 159.
243. Там само, арк. 144.
244. Там само, арк. 143.
245. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 20, спр. 1706, арк. 105.
246. Там само, арк. 138.
247. *ДАХрО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 963, арк. 26.
248. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, арк. 86.
249. *ДАХрО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 911, арк. 26-зв.
250. *ДАДнО*, ф. П-11, оп. 1, спр. 29, арк. 5-6.
251. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 20, спр. 1692, арк. 265.
252. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 20, спр. 1706, арк. 105.
253. *ДАПО*, ф. 9032, оп. 1, спр. 81, арк. 124, арк. 115-зв.
254. *ДАОО*, ф. П-7, оп. 1, спр. 15, арк. 46.
255. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 652, арк. 23.
256. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 20, спр. 1706, арк. 71.
257. *Шкаровский М.В.* Обновленческое движение... – С. 32-34.
258. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 27.
259. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 120.
260. *ДАХрО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 922, арк. 65; ф. Р-519, оп. 1, спр. 53, арк. 32-33.
261. *ДАХрО*, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1975, арк. 20.
262. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 1706, арк. 70.
263. *ДАЧО*, ф. Р-15, оп. 4, спр. 14, арк. 66.
264. *ДАДО*, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 41, арк. 90-91.
265. *ДАЖО*, ф. П-2, оп. 1, спр. 154, арк. 31; *ДАСО*, ф. П-221, оп. 1, спр. 35, арк. 7-зв.; *ДАХарО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 958, арк. 10; *ДАДО*, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 275, арк. 84; *ДАЧО*, ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 328-зв.; *ДАВО*, ф. Р-925, оп. 8, спр. 53, арк. 313; *ДАВО*, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 6, арк. 613.
266. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 893, арк. 67.
267. *ДАДО*, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 41, арк. 87-зв.
268. *ДАДО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1775, арк. 24.
269. *ДАОО*, ф. П-7, оп. 1, спр. 169, арк. 22.

270. **Полтавська губернія: ЦДАГО**, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 93-зв.; **Коростенська округа: Ігнатуша О.М.** Інституційний розкол... – С. 385.
271. *ДАСО*, ф. П-221, оп. 1, спр. 35, арк. 7-зв.
272. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1995, арк. 23.
273. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2133, арк. 62-63.
274. *Дела церковные. Дебош в Касперовской церкви // Красный Николаев.* – 1925. – 14 мая (№ 1303). – С. 4.
275. *Церковный кавардак (ожесточенные бои за обладание церковью) // Красный Николаев.* – 1925. – 22 июля (№ 1361). – С. 5.
276. *Дела религиозные // Красный Николаев.* – 1925. – 16 декабря (№ 1484). – С. 2.
277. *ДАЖО*, ф. П-86, оп. 1, спр. 90, арк. 179.
278. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1995, арк. 23.
279. *ДАСО*, ф. П-404, оп. 1, спр. 200, арк. 81.
280. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол... – С. 406-407.
281. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 130.
282. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 224-зв.
283. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 5, спр. 35, арк. 18.
284. Там само.
285. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 5, спр. 35, арк. 18-зв.-20.
286. *ДАХарО*, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1973, арк. 40, 81-81-зв.; *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 6, арк. 47, 87-88; *ДАПО*, ф. Р-2034, оп. 1, спр. 266, арк. 20-22; *ДАДО*, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 41, арк. 78.
287. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины.* – 1925. – № 1-2. – С. 4.
288. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 6, арк. 87.
289. *ДАПО*, ф. Р-2034, оп. 1, спр. 266, арк. 22.
290. *ДАВО*, ф. П-30, оп. 1, спр. 109, арк. 118; *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины.* – 1925. – № 1-2. – С. 5; *Жилко С.І.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 196-197.
291. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины.* – 1925. – № 1-2. – С. 5.
292. *Состав Украинского Православного Епископата, подчиняющегося Всеукраинскому Священному Синоду // Голос Православной Украины.* – 1925. – № 4. – С. 3.
293. *Жилко С.І.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 196.
294. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины.* – 1925. – № 1-2. – С. 5-6.
295. Там само. – С. 6.
296. *Жилко С.І.* Обновленська церква... – С. 197.
297. *Жилко С.І.* Обновленська церква... – С. 197-198; *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924]...* – С. 7.
298. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924]...* – С. 7-8.
299. Там само. – С. 8.
300. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 155.
301. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924]...* – С. 8.
302. *Жилко С.І.* Обновленська церква... – С. 197.
303. *Всеукраинское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924]...* – С. 9; *Жилко С.І.* Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 /

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

- Рівненський держ. гуманітарний ун-т / Жилюк Сергій Іванович. – Рівне, 2005. – Арк. 204-205.
304. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 199-200.
305. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 172.
306. *Всеукраинское Предсоборное Сovesание* 11-15 ноября н.г. [1924]... – С. 10-11; *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 201-202.
307. *Жилюк С.І.* Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т / Жилюк Сергій Іванович. – Рівне, 2005. – Арк. 208.
308. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 193, арк. 114.
309. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 193, арк. 87-88-зв.; *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 146, арк. 92.
310. Складено та вираховано відсотки автором за: **1.09.1924** – *ДАЧО*, ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 461; **1.01.1925** – *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 157; **1.06.1925** – *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63; **1.01.1926** – *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 3, спр. 166, арк. 110. Цифри є умовними і не відображають всіх громад, що пов'язано із недоліками статистики органів НКВС, але відсотки є більш достовірними, оскільки рахувалися відносно загальної зареєстрованої кількості громад.
311. *ДАДО*, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 73, арк. 4.
312. *Одесский Епархиальный Съезд* // Голос Православной Украины. – 1925. – № 9. – С. 6.
313. *Бялягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського / Бялягузова Ольга Юрївна. – Миколаїв, 2005. – Арк. 156.
314. Там само. – Арк. 156-157.
315. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 12, арк. 12-13.
316. Там само, арк. 24.
317. Там само, арк. 12-13, 24-25, 28-40.
318. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 173-175; *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 147, арк. 7; *ДАЧерО*, ф. Р-185, оп. 2, спр. 11, арк. 351-352; *ДАХарО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1192, арк. 166.
319. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 158.
320. *Призывы* на Собор // Голос Православной Украины. – 1925. – № 9. – С. 1.
321. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 200-201.
322. Там само. – С. 202.
323. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 158.
324. *ДА АРК*, ф. 540, оп. 1, спр. 77, арк. 3; *Деяние* 2-го Всеукраинского Поместного Священного Собора 18-21 мая // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – № 10. – С. 3.
325. *ДА АРК*, ф. 540, оп. 1, спр. 77, арк. 5-7; *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 160-161.
326. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 202.
327. Там само. – С. 203.
328. *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты – М.-Küsnacht (Schweiz) – Крутицкое патриаршее подворье, INSTITUT GLAUBE IN DER 2. WELT, 1996. – С. 525; *Деяния* III-го Поместного Священного Собора

- Украинской Православной Автокефальной Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С. 126.
329. *Пащенко В.О.* Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні. – С. 55.
330. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 204-207.
331. Детальніше див.: *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 207-213
332. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 39.
333. *Білан Г.І.* Обновленська церква в Україні: 1924-1927 рр. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32). – С. 62.
334. *Деяння* III-го Поместного Священного Собора Української Православної Автокефальної Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С. 126.
335. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 12-14.
336. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 135, арк. 183, 188; *Деяння* III-го Поместного Священного Собора Української Православної Автокефальної Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С. 126; *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 223.
337. *ДАМО*, ф. Р-118, оп. 2, спр. 281, арк. 269.
338. *ДАМО*, ф. Р-118, оп. 2, спр. 281, арк. 273-зв.
339. *ДАХМО*, ф. Р-945, оп. 1, спр. 259, арк. 51-зв.
340. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 12, арк. 73.
341. *Деяння* III-го Поместного Священного Собора Української Православної Автокефальної Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С. 127.
342. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 8, арк. 35.
343. *Деяння* III-го Поместного Священного Собора Української Православної Автокефальної Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С. 127.
344. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 161-162.
345. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 11-зв.
346. *ДАХарО*, ф. Р-947, оп. 2, спр. 14, арк. 104-зв.
347. *ДАПО*, ф. Р-2034, оп. 2сч, спр. 80, арк. 102-104-зв.
348. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 213-221.
349. Там само. – С. 216.
350. Там само. – С. 221.
351. *ДАСО*, ф. Р-5702, оп. 1, спр. 265, арк. 41-41-зв.
352. *ДАМО*, ф. Р-118, оп. 2, спр. 281, арк. 273-зв.-274.
353. *ДАВО*, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 41, арк. 40; *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 763, арк. 10; *ДАМО*, ф. Р-118, оп. 2, спр. 131, арк. 7.
354. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 232, арк. 12; *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 2, арк. 21-25; *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 24-25.
355. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 2, арк. 24.
356. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.: дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т / Галамай Олена Миколаївна. – Вінниця, 2006. – арк. 84-85.
357. Там само. – арк. 85.
358. *ДАЧерО*, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 24-25.
359. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 222.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

360. *Программа* (Повестка) занятій III-го Священного Поместного Українського Собора // Український православний благовісник. – 1928. – № 6. – С. 70.
361. *Жилюк С.І.* Обновленська церква... – С. 223-224.
362. Там само. – С. 224-225.
363. Там само. – С. 227-228.
364. Там само. – С. 235.
365. *Войтенко А.* У нас. Ромны // УПБ. – 1928. – № 13-14. – С. 161-162.
366. *У нас.* Ромны. // УПБ. – 1928. – № 17. – С. 199.
367. *Хроника.* Изюм. // УПБ. – 1928. – № 21-22. – С. 243.
368. *Ленатуша О.* Православні церкви України у стані розколу та пошука єдності (20-30-ті роки XX ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 181-182.
369. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 135, арк. 272-272-зв.
370. *ДАВО*, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 41, арк. 79.
371. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 3, спр. 1063, арк. 32.
372. *ДАКіР*О, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1533, арк. 4.
373. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.: дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т / Галамай Олена Миколаївна. – Вінниця, 2006. – арк. 83-84.
374. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 256.
375. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 135, арк. 302.
376. *Цыпин В.* Русская православная церковь. 1925-1938 / Владислав Цыпин. – М.: Издание Сретенского монастыря, 1999. – С. 191-192.
377. *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки XX ст. / Микола Миколайович Шитюк. – К.: «Тетра», 2000. – С. 235.
378. *Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність.* – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. – С. 118.
379. *Заковоротний Д.* Малиновый звон на заре... // Вечерний Николаев. – 1999. – 7 января.
380. *Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність.* – С. 108.
381. *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька церква і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки). – Полтава: [АСМІ], 2004. – С. 237.
382. *ДАМО*, ф. Р-118, оп. 1, спр. 329, арк. 55-56.
383. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 834, арк. 130, 132.
384. *ДАСО*, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275-276.
385. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 864, арк. 62-64; спр. 865, арк. 57.
386. *Заковоротний Д.И.* Храмы Николаева. – Николаев, 2001. – С. 42-44.
387. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 863, арк. 12.
388. Там само, спр. 834, арк. 62-64.
389. *ДАСО*, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275.
390. *ДАКіР*О, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1538, арк. 242-243.
391. *ДАВО*, ф. П-29, оп. 1, спр. 529, арк. 3.
392. *Шишкин А.А.* Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань, 1970. – С. 354.
393. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – С. 196.
394. *Шкаровский М.В.* Обновленческое движение... – С. 43.
395. Там само. – С. 43.
396. *ДА АРК*, ф. Р-663, оп. 17, спр. 33, арк. 90.
397. *Шитюк М.М.* Вказ. праця. – С. 238-239.
398. *ДАДнО*, ф. П-19, оп. 1, спр. 1812, арк. 42.

399. *Цыпин В.* Русская православная церковь. 1925-1938 / Владислав Цыпин. – М.: Издание Сретенского монастыря, 1999. – С. 272; *Івануша О.* Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки ХХ ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 175.
400. *Білан Г.* Нарис до біографії митрополита Пимена // *Бористен.* – 2004. – № 8 (158). – С. 7.
401. *Шшикин А.А.* Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань, 1970. – С. 351.
402. *ДА АРК*, ф. Р-663, оп. 17, спр. 33, арк. 219-219-зв.
403. *Бобко Т.Г.* Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т / Бобко Тетяна Григорівна. – Запоріжжя, 2005. – С. 57.
404. Там само. – С. 57.
405. Цит. за: *Тереценко Р.* Викорінюючи служителів культу... // *Відроджена пам'ять.* Книга нарисів. – Дн.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці і виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – С. 377.
406. *Білан Г.І.* Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – С. 197.
407. Список складено за: *Губонин М.Е.* Общий алфавитный список православных епископов и раскольнических иерархов 1917-1946 гг. // *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и Всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943. Сборник в двух частях.* Сост. М.Е. Губонин. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1994. – С. 957-998.
408. *Доненко Н.* Обновленческий митрополит Симферопольский и Крымский Алексей (Баженов) // *Доповідь на ХІХ Щорічній богословській конференції Православного Свято-Тихоновського гуманітарного університету в м. Москва, 20-24 січня 2009 р.*
409. *Макарчук С., Степаненко М.* Чорна книга України // *Рідне Прибужжя.* – 2001. – 24 листопада.
410. *Тереценко Р.* Викорінюючи служителів культу... – С. 376-382.
411. *Ченцов В.* Реабилитация церковников // *Прапор Юності.* – 1994. – 11-17 червня. – С. 11.
412. *ДАХарО*, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2305, Т. 2. – 343 арк.
413. *ДАМО*, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 5265, арк. 33-зв.
414. *Картотека* Кіровоградського відділення «Реабілітовані історією».
415. *Михайлуца М.І.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945): монографія / О.Є. Лисенко (відп. ред.). – О.: ВМВ, 2008. – С. 86.
416. *Реабілітовані історією.* Науково-документальна серія книг. Київська область. – Книга 2. – К.: Вид-во «Основа», 2007. – С. 149.
417. *ЦДАГО* України, ф. 263, оп. 1, спр. 60709, 102 арк.
418. *Білан Г.* Нарис до біографії митрополита Пимена. – С. 7.
419. *Реабілітовані історією.* Науково-документальна серія книг. Донецька область. – Книга 6. – К.-Донецьк: Вид-во «Основа», 2009. – С. 428.

Розділ 2

1. *Матвеевко М.П.* История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков: Б.и., 1999. – С. 77.
2. Детальніше про Собор див.: *Перший* Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Г.М. Михайличенко та ін.: НАН України, Ін-тут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.-Л.: 1999. – 560 с.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

3. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.: дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т / Галамай Олена Миколаївна. – Вінниця, 2006. – арк. 128.
4. *Зінченко А.Л.* Благівістя національного духу (українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.). – К.: Освіта, 1993. – С. 166-167.
5. *Лист* голови Собору православних єпископів усієї України архієпископа Павла (Погорілка) до єпископів України з запрошенням прийняти участь у другій сесії Собору православних єпископів України // Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки XX ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 261.
6. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 89.
7. *ДАВО*, ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 5.
8. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації... – арк. 130; *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 14, арк. 4-зв.
9. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 14, арк. 4-зв.
10. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 224-зв.
11. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 86.
12. *Хронологія* важливіших подій из истории Православной Церкви в России и на Украине, в особенности – последних лет // Православный календарь на 1927 год / Изд. Священного Синода Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1927. – С. 90.
13. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 88.
14. Там само, арк. 89.
15. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації... – арк. 131.
16. *ДАВО*, ф. Р-925, оп. 8, спр. 50, арк. 19; ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 168; П-30, оп. 1 спр. 215, арк. 6-7; *ДАЖО*, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 79, арк. 96-96-зв.; *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації... – арк. 131.
17. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 167-168; *Зінченко А.Л.* Благівістя національного духу... – С. 169.
18. *Зінченко А.Л.* Благівістя національного духу... – С. 169-170.
19. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 1059, арк. 29-34; *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 5, спр. 34, арк. 1-2, 5, 98, 183, 269; ф. П-1, оп. 1, спр. 495, арк. 59; *ДАЧО*, ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 461; *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 155, 157.
20. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 3, спр. 18, арк. 141.
21. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 495, арк. 15.
22. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 21.
23. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 495, арк. 51-52.
24. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 5, спр. 34, арк. 141; *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 177, арк. 156.
25. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації... – арк. 133.
26. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 2, спр. 177, арк. 156.
27. *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації... – арк. 133-134.
28. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 83.
29. *Vociurkiw V.* Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. – Chicago, Illinois, 1961. – P. 385.
30. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 49, арк. 40.
31. *ДАПО*, ф. Р-1503, оп. 2, спр. 120, арк. 2, 4-7.
32. Там само, арк. 5.
33. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 49, арк. 116.
34. *Феодосій* (Прошок), єпископ. Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917-1943). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2004. – С. 251.
35. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 9-10.
36. Там само, арк. 24, 80; *Тригуб О.П.* «Українське обновленство» у другій половині 20-х років XX ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) // Історична наука: проблеми

- розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2002. – С. 61.
37. ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 120-зв.
 38. ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 81, арк. 123-зв.-124.
 39. Лист єпископа Лубенського і Миргородського, вікарія Полтавської єпархії Феофіла (Булдовського) до Патріарха Московського Тихона (Белавіна) з проханням про надання православної церкви в Україні автокефалії та організації на Полтавщині її вищого управління // Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 34-35.
 40. Відзив архієпископа Полтавського Григорія (Лісовського) на клопотання єпископа Феофіла (Булдовського) Патріархові Тихону про надання православної церкви в Україні автокефалії та організації на Полтавщині її вищого управління // Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 37-38.
 41. Постанова Патріарха Московського і Всія Росії Тихона і Священного Синоду про відмову у наданні українській церкві автокефалії та створенні на Полтавщині її вищого церковного управління // Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 39-40.
 42. ДАХарО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 822, арк. 29.
 43. Всеукраїнское Предсоборное Совещание 11-15 ноября н.г. // Голос Православной Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 7; *Феодосий* (Процюк), єпископ. Вказ. пр. – С. 314.
 44. *Феодосий* (Процюк). Вказ. пр. – С. 316.
 45. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12.
 46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 23; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1497, арк. 57; ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 294, арк. 17.
 47. *Феодосий* (Процюк). Вказ. пр. – С. 281.
 48. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 132.
 49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 24-24-зв.
 50. ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 294, арк. 20.
 51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1846, арк. 30-зв.
 52. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 170.
 53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 24-зв.-25.
 54. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1816, арк. 40.
 55. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2342, арк. 60.
 56. Там само, арк. 207.
 57. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56-зв.
 58. ДАВО, ф. П-1, оп. 1а, спр. 116, арк. 52; *Феодосий* (Процюк). Вказ. пр. – С. 325.
 59. ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 143, арк. 69.
 60. *Лубенский раскол и «иоанникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории. – 2008. – № 1. – С. 60.*
 61. ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 144, арк. 77.
 62. Там само, арк. 72.
 63. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 21; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1894, арк. 93; ДАКірО, ф. П-2, оп. 1, спр. 237, арк. 21.
 64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 80; оп. 20, спр. 2318, арк. 2.
 65. ДАСО, ф. П-443, оп. 1, спр. 464, арк. 86.
 66. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 80; оп. 20, спр. 2318, арк. 2.
 67. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 21-22; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1894, арк. 93-94; ДАКірО, ф. П-2, оп. 1, спр. 237, арк. 21-22.
 68. *Протокол сесії Собору Православних Єпископів усієї України у м. Лубни зі створення Соборно-Єпископської Церкви // Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 247-248.*

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

69. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 21-22; ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1894, арк. 93-94; ДАКірО, ф. П-2, оп. 1, спр. 237, арк. 21-22.
70. ДАПО, ф. П-4, оп. 1, спр. 27, арк. 91.
71. ДАХарО, ф. Р-947, оп. 2, спр. 14, арк. 7-7-зв.; ДАМО, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 140.
72. Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки ХХ ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 197.
73. ДАВО, ф. Р-197, оп. 3, спр. 14, арк. 6-зв.
74. Матвеенко М.П. Вказ. пр. – С. 62.
75. ДАВО, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 8; ДАМО, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 132; ДАПО, ф. Р-2034, оп. 2 сч, спр. 75, арк. 61; ДАСО, ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, арк. 23.
76. ДАМО, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 146а-зв.
77. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 80; оп. 20, спр. 2318, арк. 2.
78. Тригуб О.П. «Українське обновленство» у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2002. – С. 60-64.
79. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 667, арк. 20.
80. ДАХмО, ф. П-3, оп. 1, спр. 129, арк. 31.
81. Там само, арк. 30-31.
82. Там само, арк. 156.
83. ДАВО, ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 155; ф. Р-489, оп. 1, спр. 851, арк. 28; спр. 866, арк. 23.
84. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2181, арк. 82.
85. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2085, арк. 211; спр. 935, арк. 125. Прим.: Текст документу відредаговано нами за сучасним правописом із максимальним збереженням стилю викладу. – О.Т.
86. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 935, арк. 138-зв.
87. ДАСО, ф. П-443, оп. 1, спр. 464, арк. 120.
88. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2133, арк. 100.
89. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2133, арк. 100.
90. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 289, арк. 116-117.
91. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 164, арк. 10, 21, 69; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 957, арк. 1-22.
92. Складена автором за: **1925** – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 935, арк. 138-зв.; спр. 2110, арк. 148-зв.; ДАПО, ф. Р-2034, оп. 1, спр. 32, арк. 15; ф. П-4, оп. 1, спр. 44, арк. 10-зв.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2181, арк. 82; ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 815, арк. 1-зв.; ДАХмО, ф. Р-337, оп. 1, спр. 844, арк. 7-зв.; **1926** – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15; спр. 2097, арк. 204; спр. 2170, арк. 55; ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 327, арк. 25; ДАДнО, ф. П-7, оп. 1, спр. 483, арк. 97; ДАВО, ф. Р-489, оп. 1, спр. 907, арк. 61; **1927** – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 4-9; спр. 161, арк. 34-зв.; **1928** – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 114-119; **1929** – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1602, арк. 78; спр. 1647, арк. 2-55; спр. 1650, арк. 58-зв.; ДАВО, ф. П-29, оп. 1, спр. 529, арк. 68; Р-196, оп. 1, спр. 2920, арк. 86; Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 135-136; **1930** – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 37, 39, 43; ДАВО, ф. Р-2827, оп. 3, спр. 21, арк. 9; ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 871, арк. 77; спр. 864, арк. 62; ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 183, арк. 134-136-зв. Загальний підсумок підрахований автором за наявними даними. – О.Т.
93. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 114-119; ДАСО, ф. Р-1752, оп. 1 а, спр. 44, арк. 26.
94. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 957, арк. 1-22; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 2; ДАХмО, ф. П-3, оп. 1, спр. 129, арк. 31; ДАДО, ф. Р-575, оп. 1, спр. 9, арк. 330; Матвеенко М.П. Вказ. пр. – С. 102.

95. *Ігнатуша О.М.* Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20-30-х рр. ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч.1. – С. 133.
96. *Феодосій* (Процюк). Вказ. пр. – С. 360-362.
97. Там само. – С. 364, 367.
98. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 671, арк. 11.
99. *ЦДАГО* України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744, Т. X, арк. 54-55.
100. *ДАВО*, ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 5-8.
101. *ЦДАГО* України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744, Т. X, арк. 54-зв.
102. *ДАВО*, ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 5-6.
103. Там само, арк. 7-8.
104. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 667, арк. 20; спр. 711, арк. 11-зв.
105. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2409, арк. 56-57.
106. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 669, арк. 11.
107. Там само, спр. 419, арк. 242-зв.
108. *ДАВО*, ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 39.
109. Там само, арк. 2.
110. *Хроника*. Павлоград. // Український православний благовісник. – 1925. – № 24. – С. 11.
111. *Новий раскол среди украинских тихонівцев* // Український православний благовісник. – 1926. – № 1. – С. 9.
112. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 762, арк. 53-56; спр. 764, арк. 15-22; *Феодосій* (Процюк). Вказ. праця. – С. 384-385.
113. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 522, арк. 21.
114. *ДАСО*, ф. П-443, оп. 1, спр. 322, арк. 83.
115. *ДАСО*, ф. Р-5402, оп. 1, спр. 300, арк. 12.
116. *ДАХмО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 156, арк. 27.
117. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 522, арк. 12.
118. Там само, арк. 9.
119. Там само, арк. 9-11.
120. *Ігнатуша О.М.* Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20-30-х рр. ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч.1. – С. 134.
121. *ДАХарО*, ф. Р-845, оп. 2, спр. 825, арк. 30-зв.; *Ігнатуша О.* Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки ХХ ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 197.
122. *Матвеєнко М.П.* Вказ. пр. – С. 103.
123. *Ігнатуша О.* Православні церкви України у стані розколу... – С. 197-198.
124. *Феодосій* (Процюк). Вказ. пр. – С. 353.
125. *ДАХарО*, ф. Р-845, оп. 2, спр. 825, арк. 27.
126. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 841, арк. 7.
127. *Тригуб О.П.* Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДУ імені М. Гоголя, 2007. – С. 177.
128. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 18.
129. *ДАСО*, ф. Р-1752, оп. 1 а, спр. 44, арк. 26.
130. *ДАВО*, ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 24.
131. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 400, арк. 21.
132. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 839, арк. 101.
133. *ДАПО*, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 799, арк. 185-зв., спр. 835, арк. 3; *ДАВО*, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 135; спр. 41, арк. 183.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

134. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 799, арк. 864, арк. 64; ДАСО, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275-276.
135. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 865, арк. 57; спр. 770, арк. 9; ДАСО, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275.
136. *Форотюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – арк. 159-160.
137. *Матвеенко М.П.* Вказ. пр. – С. 103.
138. *Форотюк О.Д.* Вказ. пр. – арк. 164-165; *Матвеенко М.П.* Вказ. пр. – С. 103-104.
139. *Тригуб О.П.* Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років ХХ ст. ... – С. 177.

Розділ 3

1. *Архивы* Кремля: В 2-х кн. / Кн.1: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М.: Новосибирск: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. – С. 163.
2. *Каишеваров А.Н.* Православная Российская церковь и Советское государство (1917-1922). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – С. 236.
3. *Сосуд* избранный: Сборник документов по истории Русской Православной Церкви / Сост. М. Склярова. – СПб.: 1994. – С. 317.
4. *Архивы* Кремля: В 2-х кн. / Кн.1: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – С. 324-325.
5. *Савельев С.* Бог и комиссары // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 36.
6. Там само. – С. 38.
7. *Киридон А.М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки): Дис... д. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – С. 131; *Киридон А.М.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С. 48.
8. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)... – Арк. 260.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 45-46.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1453, арк. 200.
11. ДАДнО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1093, арк. 28; *Червоний* терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 56.
12. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті роки ХХ ст.). – С. 184; *Ігнатуша О.М.* Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С. 93.
13. *Киридон А.М.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні. – С. 48.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12; *Киридон А.* Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 150-151.
15. *Киридон А.М.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні. – С. 49.
16. *Архивы* Кремля: В 2-х кн. / Кн.1. – С. 523.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 1.
18. *Коммунист.* – 1923. – 19 апреля (№ 86). – С. 4; *Коммунист.* – 1923. – 21 апреля (№ 88). – С. 3; *Коммунист.* – 1923. – 27 апреля (№ 93). – С. 3; *Красный Николаев.* –

1923. – 27 апреля (№ 689). – С. 1; Красный Николаев. – 1923. – 28 апреля (№ 690). – С. 1; Красное Запорожье. – 1923. – 17 апреля (№ 83). – С. 1; Красное Запорожье. – 1923. – 20 апреля (№ 86). – С. 1; Красное Запорожье. – 1923. – 24 апреля (№ 89). – С. 1 та інші.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 28.
20. Там само, арк. 2.
21. Там само, арк. 4.
22. Там само, арк. 63-64.
23. Там само, арк. 62.
24. Там само, арк. 62-63.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12; *Киридон А.* Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви. – С. 150-151.
26. ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 294, арк. 43-44.
27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56-56-зв.
28. Там само, спр. 1450, арк. 85.
29. *Архивы* Кремля: В 2-х кн. / Кн.1. – С. 335.
30. Там само. – С. 525.
31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56.
32. *Кузнецов А.И.* Обновленческий раскол в Русской Церкви // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2002. – С. 484, 488.
33. ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1497, арк. 57; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 23; ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 294, арк. 17.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 24-25.
35. Там само, спр. 2318, арк. 2.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56-зв.
37. *Архів* Управління СБУ у Сумській області, спр. П-9100 «По обвинению Лабунцова Сергея Евстафьевича по ст. 54-10 ч.1 УК УССР», арк. 19-19-зв.
38. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 28.
39. Там само, арк. 28.
40. Там само, арк. 58.
41. Там само, спр. 545, арк. 100; спр. 390, арк. 55.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1453, арк. 145.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12.
44. ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 204-204-зв.
45. ДАСО, ф. П-443, оп. 1, спр. 251, арк. 35.
46. ДАВО, ф. П-33, оп. 1, спр. 174, арк. 8.
47. ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 41, арк. 66.
48. ДАКірО, ф. П-2, оп. 1, спр. 118, арк. 39.
49. ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 204.
50. Там само, арк. 203-203-зв.
51. Там само, спр. 295, арк. 6-7.
52. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 1182, арк. 3.
53. Там само, арк. 4-5.
54. Там само, арк. 4-4-зв.
55. Там само, арк. 5.
56. Там само, арк. 8-8-зв.
57. ДАДО, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 78, арк. 5.
58. ДАСО, ф. Р-4654, оп. 1, спр. 105, арк. 2-3.
59. ДАСО, ф. П-443, оп. 1, спр. 322, арк. 41.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

60. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 153, арк. 18; ДАКО, ф. П-2, оп. 1, спр. 451, арк. 13; ДАСО, ф. П-221, оп. 1, спр. 35, арк. 69.
61. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол... – С. 186.
62. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 104, арк. 54; ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 360, арк. 37.
63. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 197, арк. 13.
64. ДАКО, ф. П-2, оп. 1, спр. 451, арк. 4.
65. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1754, арк. 78.
66. ДАДО, ф. П-11, оп. 1, спр. 99, арк. 1.
67. ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 360, арк. 36-37.
68. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 104, арк. 54; ДАКО, ф. П-2, оп. 1, спр. 451, арк. 4; ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1754, арк. 78; ф. П-11, оп. 1, спр. 99, арк. 1.
69. ДАКО, ф. П-2, оп. 1, спр. 451, арк. 13.
70. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 153, арк. 18; ДАКО, ф. П-2, оп. 1, спр. 451, арк. 13; ДАСО, ф. П-221, оп. 1, спр. 35, арк. 69.
71. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол... – С. 187.
72. ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 360, арк. 37.
73. ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 737, арк. 27.
74. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 356, арк. 6.
75. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2425, арк. 11.
76. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 356, арк. 13.
77. ДАДНО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1093, арк. 28.
78. *Рубльова Н.* Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 229.
79. *Кашеваров А.Н.* Православная Российская Церковь и советское государство (1977-1922). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, Общ-во любителей церковной истории, 2005. – С. 226.
80. Там само. – С. 226-227.
81. Див., наприклад: *Киридон А.* «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 23-30; *Luukkanen A.* The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy // Journal of Trotsky Studies. – No. 4. – 1996. – P. 31-45.
82. *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941.* Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 158.
83. *Архивы Кремля: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.* В 2-х кн. – Новосибирск: «Сибирский хронограф»; М.: «РОССПЭН», 1997. – Кн.1. – С. 9; *Митрофанов Г.* История Русской Православной Церкви. 1900-1927. – СПб.: Сатисъ, 2002. – С. 232.
84. *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941.* Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 159.
85. ДАДНО, ф. П-1, оп. 1, спр. 230, арк. 2.
86. *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М.: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. – С. 248.
87. *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941.* Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 290-291.
88. ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.
89. Там само, арк. 100.
90. *ГПУ.* Отчет о полугодовой деятельности (январь-июнь 1922 года). – Харьков, 1922. – 99 с. – С. 61.

91. *Извозик В.С.* Система государственной информации: создание и деятельность // Исторические чтения на Лубянке 1999 год: Отечественные спецслужбы в 20-30-е годы. – М.: ФСБ России, 2000. – С. 23-24.
92. Там само. – С. 25.
93. *Тригуб О.П.* Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. XX ст. // «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії». Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24-25 травня 2007 р.). – К.: НКПКЗ, «Фенікс», 2008. – С. 33-34.
94. *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991).* Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Сост. Герд Штриккер. В 2-х кн. – М.: ПроPILEI, 1995. – Книга 1. – С. 215-216.
95. *Подкур Р.* Інформаційна мережа ВЧК-ГПУ в Україні в 20-х роках XX ст. // Політичні репресії на Поділлі в XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). – Вінниця: «Велес», 2002. – С. 44-45.
96. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 61, 64.
97. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 28.
98. *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917- 1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – С. 80.
99. *ДАВО*, ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97.
100. *ДАПО*, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 94-зв.
101. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.
102. Складено за: *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92, оп. 20, спр. 1772, арк. 64; спр. 2318, арк. 37. Зменшення агентів у 1928 р. у порівнянні з 1926 р. пояснюється зменшенням кількості округ в Україні з 42 до 41 (по 2 сексота на округу).
103. *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 490, арк. 2-зв., 4.
104. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 46.
105. *Макаров Ю.Н.* Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД СССР (окт. 1917-го – конец 1930-х годов)... – С. 41.
106. *ДАЖО*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 35, арк. 32-зв.-33-зв.; *ДАВО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18-зв.-19; спр. 490, арк. 3-3-зв.; *Тригуб О.П.* Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск ІХ. – Херсон, 2002. – С. 91-96.
107. *ДАХмО*, ф. П-287, оп. 1, спр. 3, арк. 16-зв.
108. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1693, арк. 70.
109. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 29, 62; *ДАДО*, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 141, арк. 40; *ДАЧО*, ф. П-11, оп. 1, спр. 41, арк. 217.
110. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 1.
111. *ДАДО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1107, арк. 332-333; *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 56-57.
112. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.
113. *Киридон А.М.* Час випробувань... – С. 79.
114. *ДАЖО*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.
115. *ЦДАГО* України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56; *ДАЧО*, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 204-204-зв.
116. *ДАЧО*, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 203.
117. *ДАЧО*, ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 6-7.
118. *ДАДнО*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1095, арк. 146-147.
119. *ДАОО*, ф. П-3, оп. 1, спр. 1208, арк. 75.
120. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с. – С. 286.
121. *Генатуша О.М.* Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні 20-30-х рр. XX ст. ... – С. 94.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

122. *Силантьев В.И.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – С. 16.
123. Там само. – С. 16-17.
124. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 128; *ДАПО*, ф. Р-3465, оп. 4, спр. 1, арк. 3.
125. *ДАПО*, ф. Р-3257, оп. 3, спр. 26, арк. 19.
126. *ДАХарО*, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1421, арк. 117; ф. Р-947, оп. 2, спр. 3, арк. 17.
127. *ЦДАВО* України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 389; *Киридон А.* «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 25.
128. *ДАОО*, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 16, арк. 104; *ДАМО*, ф. Р-161, оп. 1, спр. 70, арк. 217.
129. *ДАПО*, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 985, арк. 99, 103, 106, 113, 134; *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 17; *ДАДО*, ф. Р-575, оп. 1, спр. 1, арк. 54.
130. *ДАОО*, ф. Р-1969, оп. 1, спр. 84, арк. 29.
131. *ДАХарО*, ф. Р-947, оп. 2, спр. 11в, арк. 73.
132. *ДАЧО*, ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 112; *ДАДО*, ф. Р-575, оп. 1, спр. 1, арк. 50
133. *ДАДнО*, ф. П.1, оп. 1, спр. 1894, арк. 24; *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 237.
134. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 148.
135. *ДАЖО*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.
136. *ДАВО*, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 179; *ДАЖО*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.
137. *ДАМО*, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 169.
138. *ДАМО*, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 91.
139. *ДАСО*, ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, арк. 23; *ДАМО*, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 132; *ДАВО*, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 8; *ДАПО*, ф. Р-2034, оп. 2сч, спр. 75, арк. 61.
140. *ДАМО*, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 136; *ДАПО*, ф. Р-2034, оп. 2сч, спр. 75, арк. 75.
141. *ДАЗО*, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 14.
142. *Киридон А.М.* Час випробувань... – С. 128-129.
143. *ДАМО*, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 140; *ДАВО*, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 10.
144. *Ієнатуша О.М.* Інституційний розкол... – С. 191-192.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ*

№ 1

**Циркулярний лист Відділу Управління Полтавського
виконавчого комітету про підтримку груп «Жива Церква»,
30 жовтня 1922 р.**

Виконком
Полтавщини

30/Х-22 г.
№ 69/с

Секретно

Всем Уотуправам
Гадячскому Уотуправу

По разъяснению НКВД от 9 сего октября за № 11013804:

1. Никаких разрешений духовенству, если оно не принадлежит к составу «Живой Церкви» и никаких разрешений группам верующих, если они не принадлежат к той же «Живой Церкви» нельзя выдавать ни на собрания, ни на съезды для избрания епископа или для разрешения других вероисповедных вопросов.

2. »Живой Церкви» не делается никаких привилегий по сравнению с другими вероисповедными группами. Но «Живой Церкви» выдаются Советской Властью разрешения на собрания и съезды потому, что она стремится к искоренению контрреволюции в церкви.

3. Если же выдавать разрешение так называемым «неопределившимся» представителям духовенства и мирян, они могут вынести самые контрреволюционные постановления, равно как могут избрать контрреволюционера в епископы.

4. По этим соображениям на местах могут быть разрешаемы только собрания и съезды «Живой Церкви» беспрепятственно, а остальным надлежит наотрез отказывать по политическим соображениям.

О чем сообщается для сведения и руководства.

ЗамЗавгуботуправ

(Касьян)

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-3257, оп. 3, спр. 26, арк. 19.
Машинопис. Копія.

* В документах максимально збережено стилістику та форму написання. Явні орфографічні помилки та друкарські помилки виправлено без застережень. – О.Т.

№ 2

**Выписка із протоколу зборів духовенства м. Полтава та
1 благочинського округу Полтавського повіту Полтавської
губернії про створення групи Прогресивного духовенства
та прийняття її статуту і декларації,
25 вересня 1922 р.**

Выписка из Протокола Собрания
пастырей г. Полтавы и 1-го благочиннического округа
Полтавского уезда
25 сентября 1922 г.

Собрание происходило под председательством Епископа Григория при секретаре Протоиерее Андрее Подгорном.

В собрании принимало участие 25 священников. Слушали доклад епископа Григория и священника Николая Лукьянова об образовании по примеру г. Киева группы Прогрессивного духовенства на Полтавщине.

Единогласно постановили:

1. Выработать декларацию группы Прогрессивного духовенства на Полтавщине на предмет представления ее Советской Власти (декларация тут же и выработана и принята).

2. Выработать устав группы Прогрессивного духовенства и мирян на Полтавщине (устав тут же и выработан).

3. Избрать временный Комитет группы Прогрессивного духовенства на Полтавщине, которому поручается: подписать декларацию и устав группы, представить их на утверждение Советской Власти, а также и вообще хлопоты по организации группы в ближайшем будущем.

4. Во Временный Комитет группы избраны: Протоиерей Всехсвятской церкви г. Полтавы о.[тец] Ф[еодил] Булдовский, прот. [оиерей] Преображенской церкви г. Полтавы о.[тец] Л[еонид] Костецкий, свящ.[енник] с. Нижних Млинов о.[тец] Н[иколай] Лукьянов, мирянин Член Совецания при Епископе – Григорий Каменецкий.

28 сентября 1922 г.

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-1503, оп. 2, спр. 120, арк. 7.
Машинопис. Копія.

№ 3

**Декларація тимчасового комітету прогресивного духовенства
Полтавщини, прийнята на перших зборах духовенства
м. Полтави,
25 вересня 1922 р.**

Декларація

Общее собрание духовенства города Полтавы и первого благочиннического Округа Полтавского уезда 25 сентября 1922 года обсуждали вопрос об оживлении религиозной жизни Автокефальной Православной церкви на Украине и об оживлении некоторых сторон ея в связи с запросами и требованиями времени на основании Евангелия и священных канонов и принимая во внимание, что осуществление этих реформ в значительной степени зависит от доверия Государственной Власти по отношению ея к церкви, признало необходимым довести до сведения Советской Власти на Полтавщине следующую резолюцию, вынесенную и принятую на собрании:

1. Православная церковь на Полтавщине в своих отношениях к Советской Власти руководствуется декретом об отделении Церкви от Государства.

2. Отделение от Государства, Церковь считает актом положительного значения в том смысле, что этим актом, церковным силам, освобожденным от Государственной опеки, дана возможность выявить свою жизненность и творчество в осуществлении начал своего учения. Церкви этим актом предоставляется свобода самостоятельной деятельности и независимого определения своего внутреннего бытия.

3. Украинская наша Церковь, как церковь христианская, по своей религиозной идеологии ни контрреволюционная и ни революционная, она вполне аполитична и надпартийна. Отделенная в данное время от Государства, она после двухвекового опыта, обезличения своего государственной опекой, не может быть расположена возвратиться к прежнему состоянию.

4. Путем воспитания человеческой совести, в духе заветов Христа, Церковь искренне стремится к возможному, в условиях земной ограниченности, осуществлению на земле царства Евангельской правды и любви.

5. Стоя на этой точке зрения, мы духовенство гор. Полтавы и 1-го Благочиннического округа Полтавского уезда, почитаем своим долгом определенно заявить, что мы подчиняемся Советской Власти по

евангельскому слову: «Воздадите Кесарево Кесарю, а Божие Богови» и свои обязательства о невмешательстве в государственную и политическую жизнь, выполняем и будем выполнять неуклонно, в уверенности, что в делах внутренней церковно-религиозной жизни и мы будем пользоваться всею тою свободой, которая обеспечена за Церквою Декретом об отделении ея от Государства.

6. Это заявление считаем благовременным сделать сейчас, потому что в нашей Автокефальной Православной Церкви на Украине, уже идут работы по оживлению церковной жизни и обновления некоторых сторон ея, на основании Евангелия и Священных Канонов и согласно запросам жизни края и требованием времени, равно и потому, что осуществление этих реформ в значительной степени зависит от доверия Государственной Власти к искренности настоящего заявления.

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-1503, оп. 2, спр. 120, арк. 6.
Машинопис. Копія.

№ 4

**Положення про Всеукраїнське вище церковне управління
Російської православної церкви в Україні, прийняте на
Всеукраїнському об'єднанському з'їзді 13-16 лютого 1923 р.
у м. Києві,
14 лютого 1923 р.**

ПОЛОЖЕНИЕ
О ВСЕУКРАИНСКОМ ВЫСШЕМ ЦЕРКОВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Общие положения:

1. Высшая церковная власть в пределах Украины, Крыма и Галиции принадлежит ВУВЦУ.
2. Осуществляя принцип автокефалии во внутреннем строе Украинской церкви – ВУВЦУ находится в каноническом общении с ВЦУ Российской православной церкви (в Москве).
3. ВУВЦУ сносятся с автокефальными православными церквами инославными объединениями через посредство ВЦУ.
4. ВУВЦУ делегирует на пленум ВЦУ своего представителя.
5. ВЦУ делегирует своего представителя на Пленум ВУВЦУ.

Права и обязанности:

6. В пределах Украины, Крыма и Галиции ВУВЦУ пользуется всеми правами Высшего Церковного Управления.
7. В организации предстоящего Всероссийского Поместного собора ВУВЦУ действует вполне самостоятельно.
8. ВУВЦУ назначает и перемещает епископов и уполномоченных и утверждает членов епархиальных управлений, а равно и распускает те епархиальные управления кои нарушили положения о епархиальных управлениях, утвержденное ВЦУ.
9. ВУВЦУ наблюдает за деятельностью епарх.[иальных] управлений через назначенных им уполномоченных.
10. ВЦУ пересматривает в окончательной форме решения епарх.[иальных] управлений, когда это будет признано необходимым.
11. ВУВЦУ награждает священнослужителей, преподает благословение и одобрение или ограничивает в церковных правах лиц, того заслуживших.
12. ВУВЦУ заботится о своевременном поставлении Св. мира, хранит его и снабжает им епархиальные управления Украины, Крыма и Галиции.
13. За полмесяца до срока своих полномочий ВУВЦУ созывает Всеукраинский Съезд духовенства и мирян, который и избирает новый состав ВУВЦУ.

Организация, состав и права его членов.

14. Члены ВУВЦУ избираются Всеукраинским Съездом духовенства и мирян сроком на 1 год. Члены ВУВЦУ ответственны перед Всеукраинским Съездом и собором.

15. ВУВЦУ состоит из 15 членов. Председателем его является митр. Киевский и Всея Украины.

16. Вопросы принципиального характера решаются ВУВЦУ в полном его составе (Пленум) всю же текущую административно-организационную и судебную работу ведет президиум, состоящий из 6 человек в числе коих: председатель, два заместителя, управдел и два члена президиума. Президиум избирается Всеукраинским Съездом.

Примечание: В случае выбытия одного из членов ВУВЦУ до следующего Всеукраинского Съезда таковой заменяется кандидатом, избранным Пленумом ВУВЦУ.

17. При решении всех вопросов все члены пользуются равными правами, и решения проходят по большинству голосов, при равенстве голосов, голос Председателя дает перевес.

18. Члены ВУВЦУ, не состоящие в данный момент в президиуме, могут быть уполномоченными ВУВЦУ по епархиям (права и обязанности уполномоченных регламентируются особой инструкцией).

19. Все члены ВУВЦУ по специальному уполномочию его имеют право участия с решающим голосом в заседаниях епархиальных управлений, а равно и епархиальный съездов.

20. При ВЦУ организуется Предсоборная Комиссия, председателем коей назначается президиумом ВУВЦУ. При решении вопросов, касающихся подготовки и организации Поместного Собора, он участвует в ВУВЦУ с правом решающего голоса.

21. ВУВЦУ пользуется печатью с изображением Доброго Пастыря и своим наименованием.

Средства содержания:

22. ВУВЦУ содержится:

- а) на добровольные пожертвования от церкви и частных лиц;
- б) на доходы от монастырей, часовен, кои будут переданы в ВУВЦУ.
- в) на процентные отчисления из епархиальных сумм.
- г) на доходы от издания журнала, устройства лекций, диспутов, концертов и проч.

23. Настоящее положение может быть изменено Всеукраинским Съездом духовенства и мирян, или собором.

Олександр Тригуб

Настоящее положение выработано членом ВУВЦУ прот. [оиерем] Борисом Дикаревым и принято Всеукраинским Церковно-Обновленческим Съездом в г. Киеве 14-го февраля 1923 года.

Председатель Съезда Тихон [Василевский], митр. Киевский и всея Украины.

Николай Федотов, архиепископ Харьковский и Ахтырский.

Петр Рождественский, архиепископ Таврический и Симферопольский.

Иннокентий [Летяев], епископ Екатеринославский и Новомосковский.

Александр [Чекановский], епископ Радомысльский и Чернобыльский, викарий Киевской Епархии.

Павел [Погорилко], епископ Ольгопольский, викарий Подольской епархии.

Александр Мигулин, епископ Черниговский и Нежинский.

Филевский Иван Иванович – проф. [ессор] протопресвитер Украинской автокефальной православной церкви.

Прот. [оиерей] Б. Дикарев.

Прот. [оиерей] Владимир Шаповалов.

Мирянин Харькова П.Н. Захаржевский.

Проф. [ессор] Киевской Духовной Академии В. Белоликов.

Прот. [оиерей] Сергей Николаевич Кржишковский.

Прот. [оиерей] Дементий Ничай.

Прот. [оиерей] Борис Кротевич.

Прот. [оиерей] Дмитрий Поляков.

Свящ.[енник] Гавриил Марчевский.

Свящ.[енник] Василий Балановский.

Протодьякон Иван Пустотин.

Священник Василий Корнич.

Прот. [оиерей] Владимир Дубчик.

Священ.[ник] Матфей Китиченко.

Мирянин Я.А. Артюховский.

Иеромонах Сергей.

С подлинным верно: Управдел, член Президиума ВУВЦУ *подпись*

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України. – ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 224-225.

Машинопис. Копія.

№ 5

**Протокол засідання Першого Всеукраїнського з'їзду групи
православного білого духовенства і мирян «Жива церква» у
Київському Покровському монастирі, 16 лютого 1923 р.**

ПРОТОКОЛ № 1
ЗАСЕДАНИЯ 1-ГО ВСЕУКРАИНСКОГО СЪЕЗДА ГРУППЫ
ПРАВОСЛАВНОГО БЕЛОГО ДУХОВЕНСТВА И МИРЯН
«ЖИВАЯ ЦЕРКОВЬ».

в г. Киеве, от 16-го февраля 1923 года. Покровский монастырь

На Съезд явились представители Киевской, Екатеринославской, Харьковской, Полтавской, Черниговской, Подольской и Таврической епархий, всего – 36 человек.

Заседание открывается в 4 часа дня митр. Тихоном и предлагается избрать Президиум Съезда.

Единогласно избирается почетный представитель Съезда митр. Тихон, председатель съезда проф. протопресвитер И. Филевский, зам.[еститель] председателя проф. [ессор] В. Белоликов, члены – прот. [оиерей] Шаповалов и мирянин Артюховский, секретари: прот. [оиерей] Письменный и прот. [оиерей] Ничай.

По вопросу о прочтении устава группы «Живая Церковь» говорит прот. [оиерей] Дикарев, что читать устав на съезде не надо, так как он известен всем присутствующим здесь.

Прот. [оиерей] Китиченко говорит, что кроме Всеукраинского устава группы «Ж.[ивая] Ц.[ерковь]» есть и другие уставы группы, как же быть с ними.

Отвечает прот. [оиерей] Шаповалов, что Всеукраинский устав группы Ж.[ивая] Ц.[ерковь] поглощает собою все остальные уставы на Украине.

Прот. [оиерей] Дикарев предлагает список кандидатов в ЦК [Центральный комитет. – *О.Т.*] группы, подписанный некоторыми членами съезда, в который внесено только 16 лиц, но следовало бы состав ЦК определить в 20 лиц, предоставив ЦК право внести недостающих 4 лиц, чтобы в нем были представители всех епархий автокефальной Украинской церкви, в предлагаемом же списке отсутствуют представители следующих епархий: Подольской, Полтавской, Волынской и Херсонской.

Съезд единогласно постановил определить состав ЦК – 20 лиц.

Предложенный прот. [оиереем] Дикаревым список с поправкой пред.[седателя] съезда проф. протопресвитера И. Филевского (внесен

в число кандидатов прот. [оиерей] Дубчук) единогласно принимается съездом.

Таким образом избранными в ЦК [Центральный комитет. – *О.Т.*] оказались:

Президиум:

1. Почетный председатель митрополит Тихон [Василевский] – Киев
2. Председатель протопресвитер И.И. Филевский – Харьков.
3. Зам.[еститель] пред.[седателя] прот. [оиерей] Китиченко – Харьков
4. Зам.[еститель] пред.[седателя] проф. [ессор] Белоликов – Киев

ЧЛЕНЫ:

5. Архиепископ Николай [Федотов]
6. Прот. [оиерей] Белинский – Харьков
7. Прот. [оиерей] Дикарев – Таврия
8. Прот. [оиерей] Коваленко – Киев
9. Епископ Петр Рождественский – Таврия
10. Мирянин Артюховский – Харьков
11. Мирянин Захаржевский – Харьков
12. Прот. [оиерей] Шаповалов – Харьков
13. Прот. [оиерей] Бережный – Киев
14. Епископ Александр Мигулин – Чернигов
15. Прот. [оиерей] Ничай – Киев
16. Прот. [оиерей] Письменный – Екатеринослав
17. Прот. [оиерей] Дубчук – Харьков.

Место пребывания ЦК [Центрального комитета. – *О.Т.*] назначается в г. Харькове.

Относительно органа – Ц.[ентрального] К.[омитета] Всеукраинской группы Ж.[ивая] Ц.[ерковь] после обмена мнений выносится следующая резолюция, предложенная пред.[седателем] съезда проф. [ессором] протопресвитером И. Филевским.

Съезд постановил: Украинская церковная газета превращается в орган Ц.[ентрального] К.[омитета] Всеукраинской группы Ж.[ивая] Ц.[ерковь] и выписка ее обязательна для всех епархий Украины, Крыма и Галиции.

В данное время официальная часть будет выпускаться в виде бюллетеней.

Аванс из каждой епархии в количестве 150 руб. /д[енежными]/ з.[наками] 1923 г./ должен быть внесен в редакцию «Церковная газета» немедленно по возвращению делегатов на места.

Резолюция принимается единогласно.

Пред.[седатель] Съезда проф. [ессор] протопресвитер И.И. Филевский, говоря о том, что издателем органа Ц.[ентрального] К.[омитета] является

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

весь Ц.[ентральный] К.[омитет], предлагает избрать ответственного издателя этого органа и выдвигает кандидатуру прот. [оиерея] Шаповалова, который Съездом единогласно избирается.

Прот. [оиерей] Китиченко предлагает просить ВУВЦУ – открыть при ВУВЦУ отдел по Украинизации церкви, предложение это единогласно принимается.

Заседание закрывается в 6 часов дня.

Поется молитва: «В молитвах неусыпающую».

Управдел член Президиума ВУВЦУ *подпись*

Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України. – ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 225.
Машинопис. Копія.

№ 6

**Протокол засідання представників синодальної та тихоновської громад Архангело-Михайлівської церкви с. Железное Железняківського району Артемівської округи про розділ церкви та спорудження кам'яної стіни,
26 жовтня 1924 р.**

ПРОТОКОЛ

Засідання Паритетной Комиссии из представителей двух религиозных культов, а именно: Синодальной и Тихоновской ориентации. Присутствующие Синодальной Общины 1/ Малашина Авксентий, 2/ Овчаренко Авусентий, 3/ Шевченко Василий, 4/ Науменко Яков, 5/ Снигоренко Аким, 6/ Фостик Александр, 7/ Суржанский Георгий.

От Тихоновской гр.[аждане]: 1/ Ленко Петр, 2/ Дронов Петр, 3/ Шевченко Тимофей, 4/ Охрименко Симеон, 5/ Галушенко Василий, 6/ Великий Степан, с участием представителей от РИК'а и Сельсовета, а именно от РИК'а Лезенгоф и т. [овариш] Ноздрин, от Сельсовета т. [овариш] Кротинов.

ПОВЕСТКА ДНЯ:

1. О представлении права пользования половиной церковного имущества и зданием храма гр.[ажданам] верующим Тихоновской общины.
2. О разделе этого имущества.
3. Сооружение капитальной стены в здании храма.

Слушали:

1. О представлении права пользования половиной церковного имущества и зданием храма гр.[ажданам] верующим Тихоновской общины согласно распоряжения Оккрадминотдела по религиозному культу.

Постановили:

Для устранения недоразумений возникающих между верующими группами Синодальной и Тихоновской объединенный церковный совет считает необходимым церковное здание разделить предоставив право Синодальной Общине занять любую сторону храма с условием разделения церковного имущества.

Принимая во внимание заявление группы верующих Синодальной общины о том, что они желают занять средний престол и с неосвященным престолом св. Николая, а Тихоновцам остается Северный Престол св. Пантелеймона, который освящен и для служб оборудован.

2. О разделении церковного имущества	Все церковное имущество разделить пополам, для чего избрать по одному представителю из групп и одного от власти; раздел произвести по сооружении стены.
3. О сооружении стены.	Согласно отношения Окрадминотдела о том, чтобы при совершении богослужений не происходило никаких недоразумений между верующими, церковный объединенный Совет считает необходимым поставить капитальную стену; для совершения стены предложили гр.[ажданам] тихоновцам приступить немедленно к сооружению таковой за свой счет.

Пользование колоколами предоставить право обеим сторонам на равных началах.

Подлинное за надлежащими подписями:

С подлинным заверено:

Секретарь РИК'а

Державний архів Донецької області. —
ф. Р-2375, оп. 2, спр. 73, арк. 62.
Машинопис. Копія.

№ 7

Заява представників тихонівської громади Архангело-Михайлівської церкви с. Железное Железнякавського району Артемівської округи до голови ВУЦВК т. Г.І. Петровського про обмеження прав тихоновців та підтримку обновленців, 1925 р.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ВСЕУКРАИНСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА

Тов. ПЕТРОВСКОМУ
Гр-[аждани]на Петра Яковлевича Ленко и
Степана Павловича Великого – уполно-
моченных Железнявской группы верующих
1500 человек Архангело-Михайловской старо-
греко-русской церкви с. Железное, того
же района Артемовского округа Донецкой
Губернии.

ЗАЯВЛЕНИЕ.

Село Железное Артемовского округа Донецкой Губернии можно причислить к медвежьим уголкам нашего великого союза Республик и граждан села к самым несчастным обитателям таких уголков. В это село долетают лишь отголоски революционной законности и декреты и распоряжения нашего правительства, или совсем не исполняются или коверкаются до неузнаваемости. В селе Железном, с самых давних времен, т. е. с начала существования такового имеется церковь, каковая называется Архангело-Михайловская старо-греко-русской [церкви], каковая насчитывает группу верующих в 1500 человек и свое законное существование таковая получила в нашем союзе после регистрации в 1923 году 17 декабря. Все время мир в нашей общине не нарушался и граждане могли с уверенностью сказать, что настала свобода и равенство для всех.

Этот мир, однако стал нарушаться священником Юрьевым, который выдумав выгодную для себя штуку и захотел из нашей церкви сделать какую-то синодальную, с каковой целью и начал вести агитацию в этом направлении среди мирян нашего села. Для этой цели он 22 мая 1924 года собрал общее собрание граждан, каковое незаконным путем и порядком объявило нашу церковь синодальной. Для существования этой синодальной группы священник Юрьев внес в списки группы верующих граждан, проживающих на рудниках и хуторах, не причисляющихся совершенно к нашей церкви и приходу.

Завладев обманым путем документами тихоновской группы, священник Юрьев, для нас неведомым путем оформил существование своей группы синодальцев.

Между тем, народ, видя, что он обманут Юрьевым и приспешниками такового, начал хлопотать о восстановлении своих прежних прав для чего 22 июня 1924 года, после немалых усилий было созвано общее собрание на каковом постановили аннулировать постановление общего собрания от 22 мая 1924 года и вместе с тем считать действия священника Юрьева неправильными и незаконными[,] одновременно удалив оба священника[:] Юрьева и другого (их было два) из прихода Железнянской церкви. Тут же были переизбраны церковный староста и церковный совет. Копия этого протокола была послана в Окр.[ужной] ИК и здесь знали о воле граждан, каковую последние выразили на общем собрании от 22 июня 1924 года. В это время синодальцы начали богослужение и народ, возмущенный такими их действиями, запер церковь на замок, за что милицией Железнянского района был арестован уполномоченный и предан суду. Когда (одновременно с этим синодальцы взломали замок) их действия, как со стороны властей не замечались и было безнаказанно. Несмотря на то, что РИК знал о том, что синодальцы неправомочны заключать договора, он тем не менее, заключил с таковыми договор на аренду церкви и церковного имущества. Все эти действия, как синодальцев, так и местных властей, реагировали на темную массу, настроение каковой было сильно возбужденное и готово было вылиться в открытый бунт и восстание, каковое бы, конечно, не обошлось без побоища и как это уже бывало [-] без драки.

Наконец, 26 октября 1924 года у нас опять состоялось общее собрание всех мирян на котором присутствовал Донецкий Губернский Прокурор и здесь, на этом собрании, как будто бы нашли выход из положения, создавшегося для нас граждан по воле священника Юрьева и его приспешников. Здесь на собрании был принят предложенный Губпрокурором компромисс и миряне решили церковь и имущество таковой разделить пополам. Между прочим, здесь же признан договор, заключенный между синодальцами и РИК'ом 8/IX-24 г. не подлежащим расторжению, т. к. таковой якобы, был заключен законно. После этого собрания группа тихоновцев начала проводить регистрацию своей группы и после невероятных усилий и затрат устав этой группы был утвержден 14/II-25 г. Одновременно с этим ГИК сделал РИК'у распоряжение, через Окр.[ужной] ИК, чтобы половина церковного имущества была передана тихоновской группе. Получив на руки устав нам пришлось от 17/II-25 г. до 26 марта с[его]/г.[ода] ждать получения этого распоряжения в РИК'е, ибо таковое с умыслом задерживалось в Окр.[ужном] ИК'е. Получив,

наконец, в свое пользование половину церковного имущества и имея на руках зарегистрированный устав, мы хотели приступить к служению, но здесь неожиданно наткнулись на новые препятствия. Синодальцы настояли на том, чтобы церковь была разгорожена пополам и, когда тихоновская группа согласилась на это, то последней была предоставлена лишь третья часть помещения, между тем как в группе тихоновцев насчитывается до 1500 человек, жителей села Железного, а в группе синодальцев до 700 человек и то только фиктивно, ибо это число входят верующие других приходов и не нашего села. Не желая однако, создавать дальнейших склок, тихоновская группа согласилась и на это, но опять перед ней встали препятствия. Оказалось, что стену, разделяющую церковь надо возводить капитальную, на что потребуется более 200 рублей, на добавление к этому все расходы по возведению этой стены возложены на группу тихоновцев, каковая не в состоянии этого сделать.

Из всего этого видно, что мы граждане, принадлежащие к тохоновской группе никогда к исправлению культа допущены не будем, между тем [нас] все же абсолютное большинство, тогда как синодальцев горсточка.

Принимая во внимание все вышеизложенное, мы думая, что хотя церковь и отделена от государства, но тем не менее наше правительство не может допустить, чтобы права граждан попирались какой-то кучкой отдельных лиц и, принимая во внимание, что ни в районе, ни в губернии, создавшийся конфликт не может быть улажен, мы просим Вас товарищ Петровский, как представителя власти, разобрать наше дело и найти выход из создавшегося положения, прислав для расследования конфликта к нам на место особо уполномоченное лицо, компетентное в данном случае. Впредь же мы просим сделать соответствующее распоряжение властям на месте, чтобы таковые не препятствовали нам в исправлении культа, ибо это вполне возможно, т. к. синодальцы могли бы служить раньше, а мы позже, или наоборот.

Так как все наши усилия и все наши попытки до сих пор не увенчались успехом и мы видим несправедливость, тем что синодальцам даются привилегии, мы обратились к Вам с просьбой и твердо уверены, что Вы найдете справедливость и удовлетворяющий нас выход из создавшегося положения.

/Ленко Петр, Великий Степан/.

Державний архів Донецької області. –
ф. Р-2375, оп. 2, спр. 73, арк. 82-83.
Машинопис.

№ 8

**Доповідна записка завідувача окружним адміністративним
відділом Донецького виконавчого комітету про конфлікт між
тихоновцями та обновленцями навколо соборної церкви
м. Сталіно,
6 липня 1926 р.**

6 июля 1926 г.

Сов. [ершенно] Секретно

НКВД АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ОТДЕЛ
Тов. [арищу] НЕВСКОМУ.

Доношу, что в конце Июля м-[еся]ца в Окр.[ужной] Админотдел пятидесяткой обновленцев было подано заявление, с собранными 400 подписями [и] ходатайством о расторжении с тихоновцами договора и утверждении вновь организовавшейся общины в гор.[оде] Сталіно, последней передав все культовое имущество. Поставив предварительно вопрос на обсуждение заседания антирелигиозной комиссии, последняя дала директиву МЕКАСО об удовлетворении ходатайства вновь организовавшей[ся] обновленческой общины.

На МЕКАСО 27-го июля с[его]/г[ода] постановило договор с тихоновцами расторгнуть и главные мотивы к расторжению договора выставить использование настоятелем собора ПОЛИКАРПОВЫМ соборной кафедры с контрреволюционной целью, выразившееся в произношении проповедей направленной против Соввласти, а вторым мотивом [-] отсутствие некоторых церковных вещей, приведенные факты послужили в основном к расторжению договора с тихоновцами и утверждению вновь организовавшейся общины, о чем тихоновцам было объявлено под расписку 3 августа с[его]/г[ода]. Передача собора была назначена 3-го Августа с[его]/г[ода], для чего в Окр.[ужной] Админотдел к 9-ти часам утра должны были явиться до 15-ти человек тихоновцев с настоятелем собора ДАНИЛОВЫМ, такое же количество и обновленцев, где должны были объявить о расторжении договора и пойти с представителями старой и новой пятидесятки к передаче церковного имущества. К приходу представителя Админотдела к собору совместно с представителями общин, но не дойдя до собора об этом был извещен священник ДАНИЛОВ, который распорядился, не закончив службы, закрыть собор и вместе с ключами скрыться, возбудив молящихся, в большинстве исключительно женщин, постоять грудью за храм.

Подойдя к собору представители Админотдела, а также и стороны общин столкнулись с наличием закрытых дверей, в силу чего пришлось заняться розыском ключей.

В этот же день с 9-ти часов утра до 6-ти часов вечера возле собора стояла толпа с абсолютным большинством сторонников обновленцев, более 300 человек. С наступлением 6 часов вечера численность пополнилась до 700 человек, исключительно женщины, при чем порядочное количество собравшихся принимали участие, как любопытели и [в] поддержке той или другой стороны участия не принимали, несмотря на тихоновское распространение разных толков, провокационных слухов и старавшихся всеми способами вытиснить обновленцев, что им и удалось. Одновременно вытиснив обновленцев, тихоновцы надеялись иметь поддержку со стороны заводских рабочих и в своих расчетах просчитались.

Видя недостаточную реальность своих сил, тихоновцы собирали вокруг себя детей «люмпен-пролетариат», подпавляли водкой, одновременно со стороны специальных подстрекателей был поднят вопрос об освобождении священника тихоновской общины ПОЛИКАРПОВА, предложив всем собравшихся возле собора тихоновцам пойти в ГПУ, из общего же числа присутствовавших в количестве до 300 человек, подошла вплотную к зданию ГПУ, с требованием освобождения ПОЛИКАРПОВА, несмотря на разъяснения и просьбы к толпе разойтись все время последние кричали об освобождении. Нужно отметить, что большая половина все время была пассивными наблюдателями и с наступлением темноты группами стала расходиться, остальные оставшиеся продолжали шуметь и со стороны толпы раздавались неоднократно провокационные выкрики, а также и несколько провокационных выстрелов, тут же стали разбиваться в Окротделе ГПУ несколько стекол, брошенными камнями, в связи с чем сотрудники ГПУ вынуждены были рассеять толпу, сделав несколько выстрелов в воздух, на чем и кончился инцидент.

На второй день, ввиду отсутствия ключей со стороны сторонников обновленцев активность была ослаблена и с самого утра находилась возле собора исключительно не более <...> женщин и к вечеру собралось более 500 человек, в среде которых было не более 3 % мужчин, которая впоследствии разошлась, оставив человек 15 женщин на ночь, охранять собор от нападения обновленцев.

5-го Августа с утра возле собора сторонников тих.[оновской] общины было до 50-ти человек и к вечеру собралось до 80.

Ввиду отсутствия ключей от собора через имеющийся аппарат Админотдела и ГПУ приняты самые решительные меры розыску и получения ключей.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

Вся работа проводимая в отношении передачи протекала в полном согласии с Бюро Округкома, которое 5/VIII – с[его]/г.[ода] предложило произвести передачу собора 10-го Августа.

Донося о вышеизложенном, просьба по существу, если появиться необходимость первой почтой дать указания.

Зав.[едующий] ОКРАДМИНОТДЕЛОМ
Окрисполкома

/Грами/

Державний архів Донецької області. –
ф. Р-575, оп. 1, спр. 19, арк. 44-44-зв.
Машинопис.

№ 9

**Доповідна записка республіканського ДПУ про конфлікт між
тихоновцями та обновленцями навколо соборної церкви
м. Сталіно,
9 серпня 1926 р.**

Докладная записка

3-го августа с.[его]/г.[ода] в г. Сталино в связи с передачей Сталинского собора от одной группы верующих [с] другой произошел конфликт, в результате которого толпой верующих были выбиты стекла в Окр.[ужном] Отделе ГПУ, а два красноармейца ОСНАЗА*, вышедшие из Окр.[ужного] Отдела были сильно побиты камнями.

Для выяснения причин конфликта нами на место был командирован сотрудник, который установил следующее:

В Сталинском Округе есть всего два больших собора. Один из них находится в Макеевке, другой – в Сталино. Кроме последнего в Сталино есть небольшой молитвенный дом – других церквей нет.

И Сталинский и Макеевский Соборы находились в руках т. [ак] н.[азываемого] тихоновского духовенства, враждебно относящегося к Сов.[етской] власти.

Сталинский собор обслуживался 4 попами и 5 диаконами, из которых 1 поп и 4 диакона являлись с[екретными]/с[отрудниками] Окр.[ужного] Отдела ГПУ и освещали антисоветскую деятельность остального причта, а также отдельных антисоветски настроенных верующих прихода.

В начале этого года в Окр.[ужной] Отдел ГПУ стали поступать агентурные сведения, что в Соборе [проводят] агитацию против Власти среди верующих.

В эту группу входили попы Поликарпов, Данилов и Трухманов, диакон Волковниченко и староста Мезинов.

В процессе разработки было установлено, что поп Поликарпов в прошлом (с 1911 по 1918 гг.) был священников 1-го ранга Зимнего Дворца и имел весьма свободный доступ в семью Романовых, а также близко соприкасался со всей «дворцовой знатью».

Его антисоветская деятельность дошла до того, что он во время церковного служения в Соборе не только произносил контрреволюционные проповеди, но даже, поминал Николая II «о здравии», а других членов семьи Романовых «за упокой».

* Особого назначения. – О.Т.

В конце Июня мес.[яца] с.[его]г.[ода] Окр.[ужным] Отделом ГПУ Поликарпов был арестован и на допросах во многом, в том числе и в поминовении Романовых, сознался.

С арестом Поликарпова его линию неуклонно стали проводить поп Данилов и диакон Волковниченко, начавшие подогревать верующих против власти, натравливая на требование об освобождении Поликарпова. В этом им всецело способствовал староста Мезинов, возглавлявший все делегации, требовавшие освобождения Поликарпова и среди верующих, ругавших ГПУ, арестовавших «батюшку».

Собор только в большие «дванадесятые» праздники посещался верующими от 200 до 300 человек. Что же касается остальных дней (в том числе и воскресные), то его посещало всего от 25 до 40 человек, преимущественно женщин, среди которых очень небольшой процент жен рабочих.

С целью лишения возможности дальнейшего проведения контрреволюционной агитации и ликвидации, указанного выше антисоветского ядра, Окр.[ужным] Отделом ГПУ была проведена соответствующая работа по созданию новой синодальной пятидесятки, коей и намерены были передать собор. К моменту передачи новая пятидесятка собрала под своим заявлением о передаче ей собора до 400 подписей верующих.

Формальными причинами к передаче было невыполнение старой пятидесяткой целого ряда пунктов типового договора, среди которых главными нарушениями явились: невыполнение ремонта храма, допущение антисоветской агитации и устройство нелегальных собраний.

На заседании ОкрМЕКОСО от 27 июля было постановлено Собор передать новой общине.

3/VIII в Окр.[ужной] Админ.[истративный] Отдел было вызвано по 15 представителей от обеих общин для оформления передачи имущества. В том числе был вызван и поп Данилов. Последний к назначенному часу в Окр.[ужной] Админ.[истративный] Отдел не явился, а начал служение в церкви и, узнав причину вызова, отобрал ключи от собора у сторожа (с[екретный]/с[отрудник] Окр.[ужного] Отдела [ГПУ]), закрыл сам собор, а ключи передал спрятать.

Находившимся у собора верующим он сказал, чтобы они Собора ни в коем случае не отдавали, отстаивая его «своим животом».

Представитель Окр.[ужного] Админ.[истративного] Отдела, будучи уверен, что ключи находятся у надежного человека, не зная, что они отобраны попом Даниловым – после соответствующего разъяснения представителем общины о передаче собора, направился с ними к Собору для фактической передачи.

Отсутствие ключей внесло большое замешательство, которым и воспользовались сторонники попа Данилова.

Постепенно к Собору стала собираться толпа баб. Первое время перевес был на стороне новой общины, но затем, когда члены старой общины, подбодренные агитацией Мезинова и др.[угими] сторонников Данилова, начали выкрикивать о том, что Собор забирается жидами, а также мелом ставили кресты на спинах сторонников новой общины – последние постепенно тушевались. Одновременно по заводам побежали кликуши, рассказывая о захвате собора и призывая рабочих бросить работу и пойти на защиту такового. Эта агитация никакого успеха среди рабочих не имела. В толпе из мужского населения были только торговцы, несколько кустарей, беспризорные и безработные. Всего мужчин было до 3-4 %. После полудня кем-то из сторонников Данилова был брошен лозунг о необходимости пойти к ГПУ и требовать немедленного освобождения попа Поликарпова. Толпа до 800 человек после этого направилась к зданию ГПУ, где были слышны различные выкрики: «Долой жидов», «Бей стекла» и т. д. Активно принимавших участие из всей толпы было гораздо меньше 40 %. Остальная публика состояла из любопытных, интересовавшихся этой волынкой. Таким образом, продолжалось до позднего вечера, когда из толпы раздалось несколько провокационных выстрелов, а затем в окна Окр.[ужного] Отдела ГПУ полетели камни. В это время в помещении ГПУ находился член ЦКК* т..... Нач.[альник] Окр.[ужного] Отдела Т. Розанов, посоветовавшись с ним, отдал распоряжение произвести несколько выстрелов в воздух. Эта мера оказала должное воздействие и толпа начала рассеиваться.

Окружным Прокурором было отдано распоряжение о производстве арестов активных участников данного выступления, в результате чего милицией, совместно с Окр.[ужным] Отделом ГПУ, было арестовано 31 человек. Среди арестованных рабочих нет. Есть 2-3 жены рабочих. Следствие по делу ведется старшим следователем Окр.[ужного] Суда, причем одних показаний арестованных вполне достаточно для привлечения их же самих к ответственности.

К 6-ти часам утра все стекла вновь были вставлены.

У Собора последующие два дня и две ночи продолжали дежурить по 10-15 кликуш, но затем и им это надоело. В настоящее время Собор закрыт. Ключи были обнаружены только 8/VIII, когда они женой одного священника переносились к попу Данилову.

* ЦКК – Центральна контрольна комісія КП(б)У – вищий контрольний орган комуністичної партії.

7/VIII повестками в Окр.[ужной] Админ.[истративный] Отдел было собрано до 30 представителей старой пятидесятки, которые после соответствующих разъяснений постановили разыскать ключи и Собор передать новой общине.

7/VIII было расширенное заседание Бюро Партийного Комитета, на котором после доклада об этих событиях, было принято постановление, признающее правильность поведенной ГПУ линии, а также было предложено Окр.[ужному] Админ.[истративному] Отделу и Окр.[ужному] Отделу ГПУ собор передать новой общине не позже 10/VIII.

После произведенных арестов, а также в связи с освобождением некоторых после соответствующей обработки – среди верующих наступил большой перелом: большинство, даже из сторонников попа Данилова, стали на сторону новой общины и обвиняли во всем происшедшем подстрекателей.

Остались верными до конца лишь поп Данилов, диакон Волниченко и староста Мезинов, которые собирались по ночам к Данилову или Волковниченко на секретные совещания, а затем распространяли же или другие слухи среди верующих.

В связи с этим нами была дана санкция на арест указанных выше трех лиц, арест которых прошел безболезненно.

В заключении считаем необходимым отметить, что в связи с происшедшим переломом верующих в пользу новой пятидесятки, а также потому, что ключи от Собора разысканы – передача Собора может пройти безболезненно.

С другой стороны – если теперь пойти на уступки тихоновщине и собор оставить за ними, то это придаст им большую уверенность в их силе и подготовит почву для дальнейшей антисоветской деятельности.

Поэтому, вполне соглашаясь с мнением Окружного Партийного Комитета, мы считаем возможным передачу Собора санкционировать.

ВРИД ПРЕД ГПУ (подпись) (КАРЛСОН)
ВРИД НАЧ СОГПУ (подпись) (АБУГОВ)
9 августа 1926 года

Центральний державний архів громадських
об'єднань України. – ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 46-47.
Машинопис.

№ 10

Лист Св. Синоду УПЦ до Херсонського єпископа Йосифа (Яцковського) про його конфлікт з Черкаським єпископом Герасимом (Строгановим) та Українським Св. Синодом, 22 вересня 1926 р.

ВСЕУКРАИНСКИЙ
ПРАВОСЛАВНЫЙ СВЯЩЕННЫЙ
СИНОД

Сентября 22 дня 1926 г.

№ 913

г. Харьков

ПРЕОСВЯЩЕННОМУ
ЕПИСКОПУ ХЕРСОНСКОМУ
ИОСИФУ

Пленум Свящ.[енного] Синода Укр.
[аинской] Правосл.[авной] Церкви,
заслушав в заседании от 4 сентября 1926 г. рапорт Епископа ИОСИФА Херсонского от 1-го сентября с.[его]г.[ода], в коем он обвиняет Управляющего Черкасск.[ой] епархией Епископа ГЕРАСИМА в монархизме и контрреволюции, упрекает Свящ.[енный] Синод за принятие Епископа Герасима на епархиальную службу вопреки предупреждения его – Епископа Иосифа – и без его участия, обвиняет Епископа Герасима в игнорировании простого народа и уклон в сторону тихоновщины, наконец, снимает с себя ответственность по должности члена Свящ.[енного] Синода за деятельность Епископа Герасима прошедшую и будущую, – определением от 4-го сентября 1926 г. постановил: – рапорт Епископа Херсонского ИОСИФА препроводить для отзыва и объяснения Управляющему Черкасской еп.[архии] Епископу ГЕРАСИМУ и Черкасск.[ому] Еп.[архиальному] Управл.[ению] и по получении ответа иметь по нему суждение по существу, а Преосвященному Епископу Херсонскому ИОСИФУ, ввиду снятия с себя им ответственности за деяния Свящ.[енного] Синода по отношению, сначала, к Епископу Герасиму, назначенному без его участия, а потом, вероятно, и к другим лицам, принимаемым на епархиальную службу Свящ.[енным] Синодом без его участия, и ввиду всей вообще линии поведения Епископа ИОСИФА как по отношению к епископату, так и к духовенству Украинской Православной Церкви, обнаружившейся в недавно произведенном над ним следствии, в прениях, связанных с Черкасским Епарх.[иальным] Съездом 1-го июня с.[его] г.[ода] и, наконец, с настоящим делом, – предложить Епископу Херсонскому ИОСИФУ подать заявление об увольнении его из состава Свящ.[енного] Синода Укр.[аинской] Правосл.[авной] Церкви.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СВЯЩ.[ЕННОГО] СИНОДА: *м. Пимен*

Державний архів Черкаської області. –
ф. Р-314, оп. 1, спр. 8, арк. 33.
Машинопис.

№ 11

**Лист Св. Синоду УПЦ до Херсонського єпископа Йосифа
(Яцковського) про його конфлікт з Черкаським єпископом
Герасимом (Строгановим),
22 вересня 1926 р.**

ВСЕУКРАИНСКИЙ
ПРАВОСЛАВНЫЙ СВЯЩЕННЫЙ
СИНОД

Сентября 22 дня 1926 г.

№ 916
г. Харьков

ПРЕОСВЯЩЕННОМУ
ЕПИСКОПУ ХЕРСОНСКОМУ
ИОСИФУ

Пленум Свящ.[енного] Синода У.[краинской] П.[равославной] Ц[еркви], заслушав в своем заседании от 4-го сентября с.[его]г.[ода] рапорт Епископа Херсонского ИОСИФА от 1-го сент. [ября] с.[его] г.[ода], в коем он жалуется на некорректное и невежливое отношение к нему Управляющего Черк.[асской] еп.[архии] Епископа ГЕРАСИМА, не хотевшего отдать Епископу Иосифу визита за срок пребывания последнего в г. Черкассах с 10 июля по 10 авг.[уста] и недопустившего его до участия в богослужениях 9-10 авг.[уста] несмотря, якобы, на желание прихожан иметь с ним молитвенное общение, при чем весьма пренебрежительным тоном говорит о Преосвящ.[енном] Епископе Герасиме и о всем Ч.[еркаском] Е.[пархиальном] У.[правлении], называя их слова и действия бестолковыми, грубейшими, дерзкими, вызывающими, беспшабашными и т. д., одновременно задевая и канцелярию Свящ.[енного] Синода за пересылку Епископу Герасиму его письма на имя Высокопреосвящ.[енного] Митрополита ПИМЕНА, – и просит поставить Епископа Герасима в должные рамки и потребовать от него формального извинения, – определением от 4-го сентября 26 г. постановил: – а) уведомить Епископа ИОСИФА, что по содержанию его рапорта будет вынесено постановление Свящ.[енного] Синода после того, как получится затребованное по сему делу объяснение Епископа Герасима, но в то же время поставить ему на вид, что все неприятности, какие он испытал и заставил испытать других, находясь в г. Черкассах, являются следствием его проживания в Черкассах во время отпуска и нарушения им обещания, данного Свящ.[енному] Синоду, не служить ни в одной из Черкасских церквей; б) рапорт Епископа ИОСИФА препроводить Епископу ГЕРАСИМУ для отзыва и объяснения.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СВЯЩ.[ЕННОГО] СИНОДА: *м. Пимен*
ЧЛЕН-СЕКРЕТАРЬ: *Еп.[ископ] Серафим*

Державний архів Черкаської області. –
ф. Р-314, оп. 1, спр. 8, арк. 34. Машинопис.

№ 12

**Циркулярний лист Св. Синоду УПЦ до Херсонського єпископа
Йосифа (Яцковського) про масові порушення дисципліни серед
українського єпископату,
1 жовтня 1926 р.**

ВСЕУКРАИНСКИЙ
ПРАВОСЛАВНЫЙ СВЯЩЕННЫЙ
СИНОД

Октября 1 дня 1926 г.
№ 970
г. Харьков

Циркулярно. Конфиденциально.

Преосвященному Иосифу, Епископу
Херсонскому

Пленум Свящ.[енного] Синода Укр.[аинской] Правосл.[авной] Церкви в своем заседании от 3 сент. [ября] с.[его] г.[ода] имел суждение о поднятии на надлежащую высоту дисциплины среди Епископата Укр.[аинской] Правосл.[авной] Церкви, в виду неоднократно наблюдавшихся за последнее время случаев: отлучек Владык из своих епархий и даже за пределы Украины не только без благословения Свящ.[енного] Синода, но даже и без его ведома; невыполнения Владыками возложенных на них Свящ.[енным] Синодом и даже Пленумом его поручений и несвоевременного извещения о сем Свящ.[енного] Синода; самочинного награждения пастырей наградами, награждение коими подлежит ведению Свящ.[енного] Синода; присвоение себе не принадлежащих титулов и наград; невыполнения во время срочных требований Свящ.[енного] Синода, не смотря на напоминание о сем со стороны последнего; не поддерживания связи со Свящ.[енным] Синодом; допущения грубых выражений в официальных бумагах на имя Синода; обращения и сношения со Всеросс.[ийским] Свящ.[енным] Синодом, помимо своего Свящ.[енным] Синода, и других случаев нарушения церковной дисциплины и подчинения, – определением от 3 сентября [19]26 г. **Постановил:** во имя высоты епископского служения, крайней серьезности переживаемого Правосл.[авной] Церковью момента, во избежание соблазна среди подчиненного духовенства и паствы, а также нареканий со стороны других ориентаций, призвать Преосвященных Епископов Укр.[аинской] Правосл.[авной] Церкви к строжайшему сохранению ими дисциплины и соблюдению подчиненности в своих отношениях к Свящ.[енному] Синоду и исполнению Архипастырских своих обязанностей. Настоящее постановление конфиденциально разослать всему Епископату Укр.[аинской] Правосл.[авной] Церкви.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СВЯЩ.[ЕННОГО] СИНОДА: *м. Пимен*
ЧЛЕН-СЕКРЕТАРЬ: *Еп.[ископ] Серафим*

Державний архів Черкаської області. –
ф. Р-314, оп. 1, спр. 8, арк. 35. Машинопис.

№ 13

**Лист Св. Синоду православних церков СРСР до Всеукраїнського
Св. Синоду про погіршення їх взаємовідносин та відступ УПЦ від
основ оновлення російського православ'я,
30 жовтня 1922 р.**

СВЯЩЕННЫЙ СИНОД
ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ
в СССР

24 Января 1928 года

№ 352

Москва

Троицкое подворье

Копия

Всеукраинскому Священному Синоду

В виду отношения Всеукраинского Православного Священного Синода, от 22 декабря 1927 года за № 922, Священный Синод Православных Церквей в СССР считает нужным сообщить, что постановление Пленума, от 23 ноября 1927 года, состоялось на основании нижеследующих данных, большинство коих Всеукраинский Священный Синод имеет у себя, под рукой.

Январский Пленум 1925 года Священного Синода Российской Православной Церкви дал повод Украинскому Священному Синоду вынести постановление о недопустимости на Украине брачного епископата и второбрачия клириков. Постановление это было напечатано в «Голосе Православной Украины». Это постановление легло в основу суждения и постановления по данному вопросу, состоявшегося в мае 1925 года 2-го Всеукраинского Священного Поместного Собора, который, прежде всего, постарался умалить значение Собора 1923 года, как Всесоюзного, выразил о нем мнение, как о «деянии» одной только Российской Православной Церкви и почему-то именуемым ими «Московским» и стал к нему в «критическое отношение», выразив как бы сожаление, что Украинская Церковь «до сих пор, до известной степени, вынуждена была считаться с решением Московского Собора 1923 года» и признав своею обязанностью и правом пересматривать дело б.[ывшего] патриарха Тихона. Доклад об отношении к Собору 1923 г. был сделан Митрополитом Одесским Ювеналием, который защищал не только резолюцию Собора 1923 г. по вопросу о Патриархе Тихоне, но защищал и брачный епископат, а также второбрачие клириков. Он находил необходимым сделать лишь некоторые редакционные поправки в постановлениях Собора 1923 г. по вопросу о мощах и монашестве. Доклад не гармонировал с постановлением Украинского Священного Синода, но тем не менее принято было именно это постановление, как определение Собора, большинством голосов.

На 2-м Всеукраинском Соборе 1925 г. ясно говорилось и в резолюцию Собора было вынесено, что вопросы о брачном епископате и второбрачии

клириков откладываются до Вселенского Собора, хотя и тогда уже было ясно, что Вселенский Собор в ближайшие годы может и не состояться, а жизнь не ждет. Не довольствуясь этим, Украинский Священный Синод идет дальше своего Собора, исполнительным органом коего он является. В резолюцию 2-го Всеукраинского Поместного Собора было внесено, что <...>личные брачные епископы (их было всего два – Иосиф Изюмский и Владимир Купянский) и второбрачные клирики не лишаются своих <...>хических прав, не ограничиваются в этих правах. Однако Украинский Священный Синод шаг за шагом отходил не только от Собора 1923 года, но и от своего собственного Собора 1925 г. Брачные епископы – оба украинцы по рождению, оба с высшим богословским образованием, активные работники в Украинской Православной Церкви – вынуждены были оставить свои кафедры и уйти из ведения Украинского Священного Синода, так как не смогли выдержать той атмосферы, которой они были окружены, и при том – что особенно важно – не со стороны верующих масс, а со стороны правящих церковных сфер. По поводу ухода архиепископа Иосифа из Изюма последовал на имя представителя Вселенского Патриарха и Преосвященных Митрополитов Членов Президиума Священного Синода Российской Православной Церкви особый доклад, где верующие требуют суда Вселенского Патриарха, почитая себя несправедливо обиженными от Украинского Священного Синода. Протестовали верующие и против ухода епископа Владимира Дубчука. Верующие изюмцы волновались, настойчиво требовали возвращения Митрополита Иосифа, пять раз посылали депутацию в Украинский Священный Синод, но последний реагировал на это так, что предъявил обвинение м. Иосифу в возмущении православных людей против Украинского Свящ.[енного] Синода и воспретил ему священнослужение в пределах Украинской Православной Церкви, о чем телеграфировал и в г. Могилев на Днепре и в г. Изюм. Ответ из Изюма совершенно реабилитировал, однако, м. Иосифа в агитации, доказав с несомненностью, что дело здесь, очевидно, не в агитации.

См.[отрите] протокол Изюмского Е[пархиального] У[правления] № 5, ст. 2, от 1 марта 1926 года: «доложить Священному Синоду Украинской Православной Церкви, что за два года своей службы в Изюмской епархии Архиепископ Иосиф с церковной кафедры не возбуждал верующих против Синода и его Председателя».

На место Архиепископа Иосифа в г. Изюм был послан епископ Августин Разумовский, который открыто в храмах г. Изюма проповедовал, что Архиепископ Иосиф не был настоящим архиереем, ибо он – женатый, а вот он, Августин, настоящий архиерей, ибо он – монах. Когда, вследствие известных обстоятельств, происшедших с Разумовским, в г. Изюме

возник вопрос о новом архиерее, весной 1927 года собрался Епархиальный Съезд для выбора епископа, под председательством Митрополита Пимена. Была выставлена кандидатура Митрополита Белорусского Иосифа. Что оказалось возможным в 1927 году – даже в древнем городе Владимире, то оказалось невозможным для Украины. Председатель не допустил кандидатуры Митрополита Иосифа даже до баллотировки, заявив, что женатые епископы на Украине не приемлемы.

Отступил Всеукраинский Священный Синод от постановлений не только Всесоюзных Соборов 1923 и 1925 гг., но и от постановлений 2-го Всеукраинского Собора 1925 года и по вопросу о второбрачных клириках. Вот некоторые из многих фактов. Изюмский Митрополит Владимир Кириллов, быв.[ший] Белорусский, открыто говорил: «Не понимаю, как это второбрачные священники не хотят понять недоброжелательного отношения к ним Синода, и сами не уходят с Украины; вот были у нас женатые епископы, так те более сообразительные и ушли сами».

Второй факт иллюстрируется прилагаемой при сем копией переписки. Переписка из лучшего в обновленческом смысле Бердичевского округа: а) прошение лица, женатого на вдове, – единобрачного, но женатого на вдове; б) удостоверение Архиепископа Бердичевского Александра Чекановского (из профессоров Киевской Духовной Академии), от 10 октября 1927 года, за № 183.

Еще факты из Зиновьевской (Елисаветградской) епархии. Там епископом Николай Строганов (бывший Бельский, викарий Смоленской епархии). К нему просился второбрачный священник из Смоленской епархии; отказано – по второбрачию. Епископ Николай Строганов пишет в г. Могилев на Днепре протоиерею Леониду Кременецкому и предлагает место, но предупреждает, что если он второбрачный, то на Украину принят быть не может. Харьковское Е[пархиальное] У[правление] согласилось принять к себе на службу протодиакона Алексея Мельникова и предложило ему прислать формуляр. По получении формуляра выяснилось, что еще в дни своей юности Мельников овдовел и женился вторично. Спустя много лет после того, он стал диаконом. Харьковское Е[пархиальное] У[правление] отказало ему в месте, как второбрачному, хотя – диакон – до времени 2-го Всеукраинского Собора и в своих словах, – если бы действительно стояли на почве Соборной законности, – нимало не должен умаляться.

По вопросу об отношении Всеукраинского Священного Синода – Синоду Всероссийскому достаточно напомнить также только некоторые факты характерные.

Автокефалия Украинской Церкви была объявлена в мае 1925 года 2-м Всеукраинским Собором, но канонически еще не была утверждена

на Соборе Православных Церквей в СССР, тем не менее, отношение к последнему ясно обрисовалось, напр.[имер], в указе Всеукраинского Священного Синода, от 30 июня 1925 года за № 503, Препровожденное от 17 февр.[аля] 1927 г. за № 683 письмо архимандрита Василия Димопуло исключительно по его категорической просьбе, с исключительной и определенной целью урегулировать отношения Всеукраинского Священного Синода к Синоду Православных Церквей в СССР вызвало выраженный в резких словах ответ Председателя Священного Синода Украинской Православной Церкви Митрополита Пимена, от 16 марта 1927 года с заявлением о сложении с себя звания Члена Пленума Священного Синода Всероссийской Православной Церкви. Таким образом, на Православной Украине очень скоро забыли, с какую искреннюю готовностью III Всероссийский Поместный Собор признал автокефалию Украинской Церкви, канонически апробировал ее, в надежде, укреплявшейся и уверениями представителей Украинской Православной Церкви, что ненормальные взаимоотношения между Автокефальным Священным Синодом и Священным Синодом Православных Церквей в СССР не будут нарушены со стороны первого, и что в основной линии направления дел церковных – само собою разумелось – автокефалия не поведет к самочинию и выявлению, противных обновленчеству; что определения Всесоюзных Соборов 1923 и 1925 гг. будут предметом бережного хранения со стороны Украинской Автокефальной Церкви, так как от их силы и значимости зависит и каноническая и религиозная значимость самой автокефалии Украинской Православной Церкви.

Эти горестные факты получают, еще более знаменательный характер, если сопоставить их со стремлениями, заканчивавшимися притом не всегда почетно для Украинского Священного Синода, завязать тесные сношения с Православной Церковью в Польше, в Финляндии и др. При этом забывалось, что автокефалия Православной Церкви в Польше канонически не оформлена и является незаконной, что отношения с Польшей отличаются сложным характером, поскольку господствующее там римско-католичество заявляет себя воинствующим агрессивным характером в отношении к Православию.

Неудивительно, что епископы, не твердые в обновленчестве, находящиеся в ведении Священного Синода Православных Церквей в СССР, смотрели и смотрят на Украинский Синод, как на опору и прибежище в их борьбе с Синодом Православных Церквей в СССР, который неизменно, твердо и непоколебимо проводит постановления Соборов 1923 и 1925 гг. Характерную иллюстрацию представляют, напр.[имер], обстоятельства – принятие епископа б.[ывшего] Вятского Иосафа в ведение Украинского Священного Синода, о чем епископ

Иосаф известил Священный Синод Православных Церквей в СССР своим рапортом, от 12 января 1927 года. Епископ Иосаф в означенном рапорте, составленном в недопустимо резких и грубых выражениях, по адресу Священного Синода Православных Церквей в СССР, пишет: «долг имею доложить Священному Синоду, что я перехожу в Украинскую Автокефалию и уже принят в ведение тамошнего Священного Синода». «Уже принят» – без предварительного сношения Украинского Св. Синода со Св. Синодом Православных Церквей в СССР, не взирая на запрещение последним епископа Иосафа в священнослужении за его недопустимые нарушения канонических отношений к Синоду Православных Церквей в СССР. Дело это восходило на рассмотрение Пленума Св. Синода, решение коего и сообщено Всеукраинскому Священному Синоду, от 5 февраля 1927 года за № 465.

Что, наконец, благодаря указанной систематически-планомерно проводимой Украинским Синодом политике непрерывного отхода от позиций, утвержденных Соборами 1923 и 1925 гг. и даже отчасти – Собором 1917 года, фактически вернулись ко времени Собора 1917-18 гг., об этом, напр.[имер], свидетельствует тот факт, что на Украине даже вдовцы не допускаются в архиереи иначе, как чрез пострижение. Лишь в виде исключения протоиерей Иван Иванович Пухальский не был пострижен в мантию, а только воспринял облачение в рясофор; но с переименованием в Иоакима и с возведением в сан архимандрита; монашеский декорум был соблюден.

Всероссийский Съезд духовенства и мирян 1-10 июня (10... членов) и I Всероссийский Поместный Собор 1917-1918 гг. приняли решение о хождении духовенства во внебогослужебное время в светском костюме и т. д. Украинский Священный Синод настойчиво требует от клириков внешнего вида старого времени – до 1917 года.

Следующий факт, наконец, связывает деятельность Украинского Священного Синода с церковной политикой старого самодержавия уже чисто на идеологической почве.

В Царской России Св. Димитрий, Митрополит Ростовский, напечатал Четьи-Минеи на славянском языке. Под 10 января Св. Димитрий ничтоже сумняся отмечает точно, что Св. Григорий Нисский был женатый епископ, жена его – Св. Феозва. По благословению Св. Правительствующего Синода, издавались календари, где отмечались св. Григорий, еп.[ископ]	Украинский Свящ. Синод издал Православный Календарь на 1926 год – авторства Архиеп.[ископа] Изюмского Иосифа. Под 10 января значится Св. Григорий, еп.[ископ] Нисский, и жена его св. Феозва, как и в славянских Четьи-
--	--

<p>где отмечались св. Григорий, еп.[ископ] Нисский, и жена его св. Феозва. Но в последнее царствование в г. Москве была образована особая Комиссия по переводу Четьи-Миней на русский язык. Совершенно верно Н.А. Морозов в своем издании «Христос» отмечает искажения и неточности, какие допущены в русском переводе. Св. Феозва, в частности, превратилась из жены Св. Григория Нисского в его сестру.</p>	<p>Минейх. Свят. Димитрия Ростовского. В Календаре на 1927 года святая Феозва из жены Св. Григория превратилась в его сестру, как то сделано в искаженном тексте тех же Четьи-Миней царского русского перевода.</p>
---	---

Св. Димитрий, Митрополит Ростовский, украинец, сын казака Саввы Тупгало. То, что современная «обновленческая» Украина по царскому образцу искажает творение своего знаменитого сородича, конечно, весьма характерно.

Не надо забывать, что Церковная Украина в 1500 приходах приняла брачный епископат самосвятского quasi посвящения.

В изданной самим Украинским Священным Синодом брошюре Архиепископа Изюмского Иосифа «О происхождении и сущности самосвятства липковцев» ясно указано, что происхождение самосвятства естественно вытекало из ненормальностей строя церковной жизни в царской России, культивированных на Украине в революционное время б.[ывшего] Патриархом Тихоном и его приспешниками – Антонием Храповицким, Михаилом Ермаковым и др. Было бы хорошо, если бы Украинский Свящ.[енный] Синод вчитался в изданную им брошюру, – для того, чтобы отбросить от себя культивируемый им путь Белавиных, Храповицких и Ермаковых... Группа самосвятских епископов – «Діяльно Христова Церква» искала общения со Свящ.[енным] Синодом и готова была принять от него хиротонию. Это было бы событие колоссальной важности не для одной Украины, а для всего обновленческого дела. Если бы Украинский Синод стоял на платформе Соборов 1923-1925 гг. он бы хиротонисал «епископов» из ДХЦ, но... они женаты... Украинский Синод принял только одного вдовца, хиротонисал его обычным своим путем, после предварительного пострижения в монашество. Так, губится великое и святое обновленческое дело из-за того, что Украинский Синод избегает принять церковную икономию; внешний и только внешний вид благочестия ставится во главу угла. Против подлинного монашества обновленческое движение, несомненно, ничего не имело и не имеет; если оно и боролось, то только лишь против «образа благочестия», но не самого благочестия. Это искусственное культивирование монашеского вида возмущало

добрых людей и в старое время, теперь трудно говорить о нем без возмущения, когда оно творится во имя обновленчества и обновленческим Священным Синодом.

Все это только немногие из очень многих фактов, приведенных во исполнение желания Украинского Священного Синода для доказательства того положения, что Пленум Священного Синода Православных Церквей в СССР в своих суждениях и резолюции не руководился никакой предвзятой мыслью, не допустил даже никакого преувеличения, а лишь констатировал в весьма деликатной форме, наличное, бесспорно, весьма печальное направление церковных дел, руководимых Священным Украинским Синодом, уже приведшее церковную жизнь к упадку и грозящее еще более серьезными осложнениями и упадком во всех отношениях, – если только не будут приняты неотложные действительные меры к коренному, решительному исправлению создавшегося ненормального положения. В этом – и только в этом – смысл запросов, с коим, по постановлению Пленума, Президиум Священного Синода Православных Церквей в СССР обратился к Украинскому Священному Синоду и ожидает от него на сей запрос искреннего и определенного ответа.

Председатель Св. Синода, Митрополит Вениамин (подпись)
Зав.[едующий] Инф. [ормационным] Орг.[анизационным] Отделом,
Протопр.[есвитер] (подпись)
Секретарь-член Св. Синода Профессор (подпись)

Державний архів Черкаської області. –
ф.Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 11-14-зв.
Машинопис. Копія.

№ 14

Звернення ініціативної групи скликання Лубенського Собору до українського духовенства та віруючих із закликом створення Української автокефальної церкви на канонічній основі, 10 лютого 1925 р.

Всім вірним святій Всесвітній Церкві: архіпастирям, пастирям і пасомим. Благодать вам і мир від Бога Отця і Господа Ісуса Христа (1 Филип. I г. 1 ст.). Ініціативна група Собора православних єпископів на Україні в складі єпископів: Феофіла та Сергія на Полтавщині, Павла на Поділлі й Сергія на Чернігівщині, закликає всіх, кому дорога правда церковна і рідна Церква, згуртуватись коло неї, щоб утворити на Україні канонічно-православну автокефальну Українську Церкву з канонічно преемственною ієрархією. Ініціативна група стоїть на канонічному ґрунті постанов святого Собору єпископів всієї України 5 вересня 1922 року і прямує шляхом автокефалії, на який став цей Собор єпископів, визначаючи вищим органом церковного управління Собор єпископів України без всякої адміністраційної підлежності Патріарху Московському. Ініціативна група зазначає, що Собор єпископів всієї України 5 вересня 1922 року має безперечно канонічний авторитет, бо він складався із єпископів всієї України, які тоді ще не поділялись на церковні групування, він затвердив волю депутатів всієї України, як зазначено в його актах, він уголовлявся представником Св. Патріарха екзархом Михайлом, которий має певні доручення (лист) до замирення Церкви на Україні, а через те й постанови цього Собору канонічні.

Ініціативна група дбає про переведення в життя Церкви начал автокефалії, соборноправності (Ефес. 4), поступової українізації та оновлення церковного життя, по вимозі часу, в згоді з церковними канонами і з обороною начал вселенської єдності, а саме преемства віри православної, кафолічного священства і влади церковної. Українізація — по бажанню парафіям. Ініціативна група певно відмежовується від так званої тихоновської течії, що виявилась на Україні, котра відходить від історичного і культурного поступу Української Церкви і, як цілком ретроградна і релігійно інертна, зовсім не [за]безпечує оновлення церковного життя в духу апостольської чистоти і євангельської свободи. Вона ні релігійно, ні морально не може погодитися з порушенням канона преемства влади і з мінливою непевністю оновленського шляху від «Живої церкви» до синоду. Вона не погоджується також і з неканонічними крайностями автокефальної церковної течії 1921 року з її безпреемственною ієрархією, а релігійно визнає тільки вселенське (кафолічне) священство і має релігійний погляд на рідну мову як на засіб затвердження церковної

свідомості помісної Церкви в прагненнях до наднаціональної вселенської єдності.

Ініціативна група приймає в свою релігійну свідомість і переводить в життя культурні здобутки соціальної революції в євангельському освітленні. Вона поважає достоїнства радвледи, як влади трудящого народу, виконуючи свої громадські обов'язки не за страх, а за совість, а у внутрішній церковній будові своїй вона не порушує тих основних церковних канонів преемства церковної влади, якими гарантується внутрішня церковна дисципліна.

Вона складає Собор єпископів всієї України, до складу которого належать всі архієпископи і єпископи українських епархій, які певно стоять на канонічному ґрунті постанов св. Собору єпископів всієї України 5 вересня 1922 року і цим Собором провадить працю підготовки до канонічного скликання Всеукраїнського помісного собору і скликає його з належного дозволу радвледи. На тім соборі буде юридично стверджена фактична автокефалія Української Церкви. Вона складає свій статут, який прикладає при цьому для ознайомлення, і дбає про реєстрацію цього статуту у радвледи.

Закликаємо духовництво і віруючу людність українських епархій згуртуватись біля ініціативної групи собору православних єпископів стати вмісті з нею на історично-канонічний ґрунт постанов Собору єпископів всієї України 5 вересня 1922 р. і дбати про захист рідного народу як від неправославних течій, які порушують канони преемства ієрархії і влади, так і відступають від історичного й культурного поступу рідної Української Церкви. Буде вона хилитись то туди, то сюди. Пора вибрати певний шлях до православної української соборноправної, автокефальної, з канонічно преемственною ієрархією Церкви, а через неї до єдиної святої, соборної, апостольської Церкви всесвіту. Ідіть за нами, хай Господь нам допоможе.

1925 року 10 лютого.

Від імені ініціативної групи єпископ Феофіл.

Документи Патріаршої канцелярії // Архів Церковно-наукового центру «Православна енциклопедія» (м. Москва). – ф. 3, оп. 2.

Публікується за: Вестник церковной истории. – 2008. – № 1. – С. 60-61.
Явні помилки та друкарські хиби виправлено без застережень із збереженням стилістики.

№ 15

**Циркулярний лист Всеукраїнської антирелігійної комісії до
Окружних антирелігійних комісій УСРР про створення нового
конфесійного угруповання православної церкви
«Собору єпископів України»,
1925 р.**

Совершенно секретно

ВСЕМ ОКРУЖНЫМ АНТИРЕЛИГИОЗНЫМ КОМИССИЯМ
(вак)
о церковной группировке «Собора епископов Украины»

В целях разложения тихоновщины и липковщины, как группировок, проводящих антисоветскую работу, в начале сего года, была начата подготовительная работа к созданию новой церковной группировки. Эта группировка должна иметь те преимущества, которые выдвигают тихоновцы и липковцы. Таким образом, чтобы эта группировка могла успешно бороться с тихоновщиной, епископы, возглавляющие ее, должны быть «строго каноничны» с точки зрения верующих масс, кроме того, для борьбы же с липковцами, играющими на шовинизме украинцев, эта группировка должна возглавляться украинцами; для этого она должна стать на путь автокефалии Украинской церкви и украинизации богослужения.

После проведенной подготовительной работы, сторонниками такого церковного направления оказалось 5 епископов, а именно: 1) Архиепископ Иоаникий [Соколовский], объединяет Харьковскую, Екатеринославскую и Донецкую епархии, епископ Павел Погорилко (Подолье), епископ Сергей Лабунцев (Золотоноша), Сергей Иваницкий (Сновск Черниговской губ.[ернии]), Феофил Булдовский (Лубны).

Все эти епископы занялись подготовкой своих верующих и духовенства и в начале июня с.[его] г.[ода] удалось закрепить проделанную работу на Соборе Епископов Украины, состоявшемся в г. Лубнах Полтавской губ.[ернии].

На этом Соборе присутствовали все вышеназначенные епископы и делегаты от духовенства и мирян.

Канонический Собор обосновывает свою линию таким образом:

Согласно постановления Всероссийского Поместного Собора 1918 года Украинская церковь получила автономию и руководящим церковным органом на Украине должен быть «Священный Собор православных епископов Украины» (см.[отрите] Деяние Всероссийского собора 1917-1918 гг.).

Экзархом Украины Киевским митрополитом Михаилом Ермаковым был создан в 1922 году Собор епископов Украины, на котором было решено вступить на путь автокефалии. Патриарх Тихон в своей грамоте № 145 от 24/III – 24 г. говорит об украинской церкви, как о ставшей на пути автокефалии. Собор же 1922 года всеми православными течениями на Украине признается вполне каноничным, но деятельность его не продолжена, так как митрополит Михаил находится в ссылке, другие же епископы даже не признают автономии, а всецело подчиняются Москве, поэтому Лубенский Собор, имея каноническую преемственность, является вполне законным и считает излишним входить в какие-либо переговоры с митрополитом Крутицким о разрешении созыва его.

Отношение к другим церковным группировкам собор определил так: 1) бороться с тихоновцами и липковцами; 2) к обновленцам относиться лояльно.

Собор резко осудил деятельность епископов, эмигрировавших за границу и отказался признать их притязания на Украинские кафедры.

Становясь на путь активной лояльности по отношению к Сов. власти собор признал недопустимым ведение антисоветской, контрреволюционной или иной политической работы руководителями церкви и духовенства.

Отношение свое к патриаршему местоблюстителю митрополиту Петру [Полянскому] Собор определил так: ввиду того, что митрополит Петр возглавляет автокефальную Российскую церковь, а Собор является главой Украинской автокефальной церкви, распоряжения Петра Крутицкого не признавать и им не подчиняться. Епископы Феофил и Сергей Лабунцев, которые получили от митрополита Петра отношение, находятся вне пределов патриаршей московской власти и суду ее не подлежат.

Собор признал необходимым проведение украинизации богослужения и если верующие будут настаивать о служении на славянском языке, то разрешил таковое допускать, но считать, как исключение из общего правила.

Исполнительным органом Собора является Президиум в составе председателя, его 2-х заместителей и 1-го кооптированного секретаря. Председатель живет в Харькове, хотя бы он не был Харьковским Епархиальным архиереем и носит титул архиепископа Всея Украины.

В состав Президиума вошли: 1) Председатель епископ Павел Погорилко; 2) Первый заместитель архиепископ Иоаникий Соколовский; 3) Второй заместитель Феофил Булдовский.

В данный момент имеется до 2000 приходов, исключительно бывших тихоновских, признавших Собор епископов за канонический высший церковный орган на Украине.

Олександр Тригуб

Таким образом, соотношение сил между различными церковными группировками, благодаря этому, изменилось и в приблизительных цифрах оно такое:

<i>Прежде:</i>			<i>Теперь:</i>			
Тихон.	Обновл.	Липков.	Тихон.	Обновл.	Липков.	Собор Еп.
5056	2928	1600	3056	2928	1600	2000

Группировка «Собор Епископов Украины» с политической стороны является новым крылом тихоновщины, так как она стала на путь активной лояльности в отношении Сов.[етской] власти.

СЕКРЕТАРЬ КОМИССИИ

(ВИКТОРИЯ)

Державний архів Вінницької області,
ф. П-31, оп. 1, спр. 80, арк. 153-154.
Машинопис. Копія.

№ 16

**Циркулярний лист НКВС до начальників окружних
адміністративних відділів про підтримку новоутвореного
угруповання «Собор єпископів України»,
27 жовтня 1922 р.**

УССР
НКВД
27 июля 1925 г.
№ 3422/203
г. Харьков

*Копия
Срочно
Сов. [ершенно] секретно*
Нач. [альникам] Адм. [инистративного] Отдела
округа

Настоящим НКВД вторично предлагает Вам не чинить препятствий к регистрации общин, вновь собравшегося в тихоновской церкви течения, организационно положившего начало на Всеукраинском Соборе Епископов и руководимых епископами Иоаникием, Булдовским, Погорилко и пр.

Кроме этого, предлагается регистрировать их епархиальные и благотворительные управления, давать им разрешения на штампы и печати, а также разрешать съезды по согласованию в каждом отдельном случае с соответствующими учреждениями.

За Наркомвнудел
Начадминотдела

Канарский
Невский

Державний архів Сумської області,
ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, арк. 23.
Машинопис. Копія.

№ 17

**Послання Патріаршого місцеблюстителя митрополита
Крутицького Петра (Полянського) із засудженням дій єпископа
Павла (Погорілка),
29 грудня 1925 р.**

Копія
РАЗЪЯСНЕНИЕ ПАТРИАРШЕГО МЕСТОБЛЮСТИТЕЛЯ
*о личности Погорилка **

Считаем нашим первосвятительским долгом разъяснить православному духовенству и мирянам Украины об именуемом себя епископом Павле Погорелко.

Кто таков Павел Погорелко и каковая его церковная деятельность.

Павел Погорелко называет себя епископом Каменецким Подольской епархии на том, очевидно, основании, что в сентябре 1922 г. Собор Епископов Украины, по представлению бывшего архиепископа Подолии Пимена определено быть ему П. Погорелко Еп.[ископом] Каменецким, викарием Подольской Епархии, но это определение вследствие протеста духовенства и мирян Подольской епархии, не желавших видеть у себя епископом П. Погорелко, не было осуществлено, хиротония П. Погорелко во епископа Каменецкого не была совершена, так что он усваивает себе этот титул неправильно и незаконно.

Где же и от кого получил он архиерейскую хиротонию. Украинец, но по рождению и по своим взглядам и убеждениям, П. Погорелко, без ведома и согласия своего Епархиального Епископа, в январе 1923 года отправился в Москву и принял здесь архиерейскую хиротонию от тогдашних живоцерковных архиереев во главе с епископом Антонином (Грановским). По возвращении на Украину (проживая здесь в чужой епархии – Подольской), не признавая никакой высшей церковной власти над собой (от всякой связи с Москвой он отказался). П. Погорелко, будучи поборником автокефальной церкви на Украине, предпринял образование таковой и прежде всего в Подольской епархии, никем на то не уполномоченный, вопреки всем церковным законам, к соглашению среди приходов Под.[ольской] епархии, оказались признавшие П. Погорелко своим епископом и из них получилась как-бы самостоятельная епархия Погорелковцев. Для них П. Погорелко, опять вопреки канонам совершает рукоположения во священники и дьяконы, устраивал он съезды духовенства и мирян, обычно оканчивающиеся безрезультатно.

* Дописано олівцем в документі. – О.Т.

За последнее время П. Погорелко сделал попытку распространить свою деятельность и на др.[угие] епархии и даже на всю Украину, он вошел в соглашение с викарием Полтавской епархии, Епископом Лубенским Феофилом (Булдовским) и совместно с ним, вопреки прав[илу] 6-му I Всел.[енского] Собора, 9 правилу Антиох.[ийского] Собора, 13 пр.[авилу] Карф[агенского] Собора, [по] определению Всеукраинского Церковного Собора 1918 г. о Высшем Церковном Управлении на Украине (от. [деление] I, § 2, п.а.) [была проведена] хиротония в сан Автокефального Еп.[ископа] Черниговского Протоиерея Черниговской Епархии Сергия Иваницкого, как об этом сказано в обращении покойного Святейшего Патриарха к Высокопреосвященнейшему Арх.[иепископу] Полтавскому Григорию от 12/25 марта 1925 года, за каковое деяние епископ Лубенский Феофил пренебрегший призывом Святейшего к покаянию и не принесший такового, распоряжением нашим от 12/25 июня с[его]/г[ода] запрещен в священнослужении и предан церковному суду.

Кроме того, П. Погорелко принял участие в заседаниях незаконного и самочинного Собора Прав. Епископов Украины, происходившем в гор.[оде] Лубенске* Полтавской Епархии в 1925 году 4-5 июня. В заседаниях «Собора» кроме П. Погорелко, принимали участие 1) Феофил Епископ Лубенский, запрещенный в священнослужении и преданный церковному суду, 2) Сергей [Лабунцев] Епископ Золотоношский, 3) Сергей (Иваницкий) Епископ Сновский Черниговской Епархии, и 4) Иоаникий, быв.[ший] архиепископ Екатеринославский, запрещенный в священнослужении за безчиние и самоволие.

«Собор Автокефальный». На нем организовано незаконное самочинное церковное управление, на всю Украину и между прочим, исполнительный орган Управления «Собора Епископов» под председательством П. Погорелко. Последний принял по воле Собора сан архиепископа с наименованием архиепископа всея Украины.

Из сказанного видно, что все действия П. Погорелко незаконны, недействительны и прежде всего, незаконна и недействительна его хиротония, как полученная от живоцерковников, которые, как отпавшие от церкви по 1 прав.[илу] Василия Великого, не имели власти рукополагать, и не могли преподавать другим благодать Св. Духа, от которой сами отпали.

Кроме того, рукоположение П. Погорелко произошло без соизволения и утверждения Митрополита Области, т. е. в данном случае Патриарха, как это требуется правилами 19 Антиох.[ийского] Собор.[а] и 4 правил.[ом] I Всел.[енского] Собора (ср. 4 Всел.[енского] Соб.[ора] 28 пр.[авило], 7 Всел.[енского] Соб.[ора] 3 прав.[ило] и Карф.[агенского] 13 пр.[авило]),

* Тут явна помилка. – м. Лубни – О.Т.

а такое рукоположение не имеет силы (Ант. [иохийского Собора] 19 пр.[авило]) и поставленный без соизволения Митрополита (Патриарха) не должен быть епископом (I Всел.[енский] Собор 6 пр.[авило]). Правилами воспрещается епископу простирать власть на иную епархию (3 Всел.[енского] Соб.[ора] 8 пр.[авило], Ант. [иохийского] 9 [правило], Карф. [агенского –] 64-67 [правила]) воспрещать клириков принадлежащей области другого, и рукополагать без согласия его епископа; иначе его постановление недействительно (I Вс.[еленский] Соб.[ора] 16 пр.[авило,] 4 Вс.[еленского] Соб.[ора] 20 пр.[авило,] Карф. [агенского] 65 пр.[авило] и 91, 101, Сард.[ийского Собора] 15 [правило]).

По правилу 35 ап.[остольскому] «епископ да не дерзает вне пределов своей епархии творить рукоположения во градах и в селах, ему не подчиненных», в противном случае «да будет извержен и он и поставленные от него». Все действия указанные в последних правилах совершает П. Погорелко, потому и подлежит запрещению, указанным в означенных правилах.

Так как и хиротония П. Погорелко незаконна и недействительна, то и все действия его незаконны и недействительны и, как выражаются правила церковные, ничтожны, посему и общение с ним иметь не должно и священнодействий принимать от него не должно.

Патриарший местоблюститель Смиранный Петр Митрополит Крутицкий, 16 ст. [арым] ст. [илем] Дек.[абря] 1925 года.

С подлинным верно. И.[сполняющий] д.[ела] благочинного священник Тимофей Пелипенко.

Помощник миссионера священник Яворский. 29/XII-25 года. № 20.

З оригіналом згідно. Інспектор Відділення Культів *nidnuc*

Державний архів Вінницької області,
ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 5-6.
Машинопис. Копія.

№ 18

**Послання Патріаршого місцеблюстителя митрополита
Крутицького Петра (Полянського) із засудженням дій
Лубенського Собору єпископів та його учасників,
26 серпня 1925 р.**

РАЗЪЯСНЕНИЕ ПАТРИАРШЕГО МЕСТОБЛЮСТИТЕЛЯ
о Лубенском Соборе

Копия

*У.П.Ц. Погорилковщина **

Лубенский Собор православных епископов Украины 4-5 июня с[его]/ г[ода] (1925 года) объявляя автокефалию Украинской церкви решаа и прочие дела, полагает в основу таковой своей деятельности постановления Собора Епископов Украины 1922 года, а себя самого считает возобновлением сессии этого Собора Епископов 1922 года.

Правильно ли это. Нет, неправильно. Может суждения обнаруживают только мысли и желания Погорелко, Епископа Феофила Лубенского, и проч.[их] единомысленных с ним членов Лубенского «Собора», а не истинную действительность.

Что постановил Собор Епископов 1922 года по вопросу об автокефалии Украинской церкви.

В м.[есяце] августе 1922 г. должен был состояться Всеукраинский Церковный Собор. По независящим обстоятельствам он не состоялся. Съехавшие[ся] члены Собора – клирики и миряне, в количестве 74 человек, с разрешения гражданской власти, устроили частное совещание, на котором высказали пожелание, чтобы Собор Епископов (т. е. Синод) объявил о том, что Украинская церковь отныне стала на путь автокефалии, и чтобы были предприняты меры к закреплению автокефалии каноническим путём (п. VI – протокола совещания 2-4 сентября 1922 года). В ответ на это пожелание Собор Епископов сделал постановление: «Собрание Преосвящен.[ных] Епископов Православной Церкви на Украине, обсудив сообщенное ему пожелание членов Церковного Собора Епископов, клириков и мирян в количестве 74 человек, составивших с разрешения гражданской власти, частное совещание для взаимной информации, по вопросам церковно-религиозной жизни на Украине 2-4 сентября, о том, чтобы Преосвященными Епископами было объявлено, что Украинская Церковь отныне стала на путь автокефалии, т. е. полной самостоятельности в делах внутреннего управления и принимая во внимание последние события церковной жизни, сим объявляет архиереям, пастырям и всем православным чадам Православной Церкви на Украине, что

* Дописано олівцем в документі. – О.Т.

разрешение вопроса об автокефалии принадлежит компетенции Всеукраинского Собора, до созыва сего Собора все дела церковно-религиозной жизни на Украине, окончательно решаются Священ.[ным] Собором всея Украины, от которого одного Преосвященные Архипастыри и пастыри Украины и могут получать распоряжения касательно церковно-религиозной жизни (протокол заседания 3 сентября 1922 года).

Из этого постановления видно, что Собор Епископов в 1922 году не провозгласил автокефалии, наоборот, он определённо заявил, что решение этого вопроса принадлежит компетенции Всеукраинского Собора.

Правда, Собор Епископов объявил, что отныне, т. е. с Сентября 1922 года все дела церковные на Украине будут решаться окончательно Священным Собором всея Украины. Но в этих словах не провозглашается автокефалия, а обозначается то положение, в какое естественно стала Украинская церковь в силу последних событий тогдашней церковной жизни, как сказано в самом постановлении епископов.

Какие же это последние события церковной жизни.

Одно из них лишение свободы Патриарха и невозможности сношения с ним. Между тем, по определению Всеукраинского Собора 1918 г. об автономии Украинской церкви, последняя сносится только лично с Патриархом, значит за невозможностью сношений с Патриархом, Украинской церкви поставялась в естественную необходимость решать свои дела окончательно на Украине. Само собой понятно, что такое положение было временное, впредь до восстановления сношений с Патриархом, и поэтому, когда эти сношения восстановились с освобождением Патриарха в 1923 г. вступило в силу полностью определение Всеукраинского собора 1918 г. об автономном управлении Украинской Церковью, а постановление Собора Епископов потеряло силу и значение.

В подтверждение своего толкования постановления Собора Епископов 1922 года, об автокефалии Украинской Прав.[ославной] Церкви, Лубенский Собор и в частности П. ПОГОРЕЛКО, ссылаются на грамоту Святейшего Патриарха № 145, от 24 марта 1924 года, в кокой он будто бы признал Автокефалию Укр.[аинской] Церкви. Это не верно. В грамоте Его Святейшества прямо сказано: «Положение Украинской Церкви, отношение её к церкви Великорусской, строй и управление её будут вырешаться на законном и правомочном Соброре» Святейший Патриарх говорит, что не устройство «автономной церкви Украины понуждает его принять на себя попечение об епархиях, входящих в состав Украинской Православной Церкви». Правда, Патриарх упоминает в грамоте слова: «Украинская Церковь стала на путь автокефалии (разумеется в 1922 г.), но после сказанного уже неизвестно, какое значение имеют эти слова. Лубенский Собор называет себя возобновлением сессии Собора Епископа

1922 г. и это неправильно. Во-первых, какие Епископы заседали на Лубенском Соборе. Прежде всего П. Погорелко, как известно получивший Епископскую хиротонию от живоцерковников во главе с епископом Антонином. Правда, как на одно из доказательств законности свое П. Погорелко ссылается на акт соглашения своего с быв.[шим] архиеп.[ископом] Под.[ольским] Пименом и быв.[шим] Винницким Амвросием и на их подписи на акте, каковым актом будто бы означенные епископы признали его, П. Погорелко, законным епископом. Но как нам известно, это соглашение хотя и было, просуществовало не более 2-х недель, пока П. Погорелко из Винницы, где состоялось соглашение, успел поехать в Киев и поучаствовать там на съезде живоцерковников, после чего соглашение прекратило своё существование, а с ним и подписи на акте об этом соглашении. Так что если П. Погорелко ссылается на эти подписи, то поступает просто недобросовестно и делает это потому, что не имеет надлежащих доказательств законности своей хиротонии. Другие, кроме П. Погорелко, участники Лубенского Собора: 1) Епископ Феофил [Булдовский] Лубенский, запрещенный в священнослужении и преданный церковному суду; 2) Сергей (Иваницкий) рукоположенный в епископы П. Погорелко и Еп. Феофилом самочинно и самовластно; 3) Архиепископ Иоанникий [Соколовский] тоже за своеволие и безчиние запрещен в священнослужении; 4) Сергей [Лабунцев] Золотоношский, потерявший своё положение, вступил в общение с незаконными или запрещенными епископами. Как же эти или незаконные. или запрещенные, или неправославные епископы могут быть продолжателями церковного дела православных епископов. Общего у тех и других ничего нет. В 3-х, кто уполномочил это (незаконное) самочинное соборище (I-е прав.[ило] Василия Великого), возобновлять сессию Собора Епис.[копов] 1922 г.

Кто дал им право делать это. Никто не давал. Они делали это вполне самочинно и самовольно, вопреки канонам, по которым епископы ничего не могут делать превышающего их власть, без рассуждения Митрополита области (Апостол.[ьское правило] 34, Антиох.[ийского Собора] 9 [правило], Двук.[ратного Собора] 14 [правило]) и в частности созывать Собор (Ант.[иохийского Собора] 19, 30 [правила]).

Патриарший местоблюститель Петр, Митрополит Крутицкий. Москва, 26 августа 1925 года.

С подлинным верно. И.[сполняющий] д.[ела] благочинного, священник Т. Пелипенко.

Помощник миссионера священник Яворский 29/ХІІ-25 г. № 21:

Державний архів Вінницької області,
ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 7-8.
Машинопис. Копія.

№ 19

**Осуд учасників Лубенського Собору 13 українськими
православними єпископами, 5 січня 1926 р.**

С подлинным верно. *Епископ Аркадий Лубенский*

Выпись (в копии) из Деяния архипастырей
православной автономной Украинской Церкви о наложении
исправительной епитимии на главарей лубенского раскола

(Полная копия всего деяния
дается по распоряжению митрополита
Михаила, экзарха всея Украины)

Решение православных епископов
автономной Украинской Православной Церкви
об епитимии главарям лубенского раскола в Полтавской епархии,
распространяющегося и по другим епархиям

Божией милостию мы, епископы православной автономной Украинской Церкви, по единой на всех нас почивающей благодати Единого Всесвятого Духа Божия согласно автономии Украинской Православной Церкви приняли решение о бывших православных архиепископе Иоанникии (Соколовском) и епископах Феофиле (Булдовском) и Сергии (Лабунцеве) и о бывших православных пресвитерах Сергии Иваницком и Павле Погорилко.

Из представленной нам документальной записи о канонических прегрешениях означенных лиц, представленной архиепископом Полтавским и Переяславским Григорием и епископом Прилукским Василием, мы усмотрели, что бывший православный архиепископ Иоанникий (Соколовский) и бывшие православные епископы Сергей (Лабунцев) и Феофил (Булдовский) и бывшие православные пресвитеры Сергей Иваницкий и Павел Погорилко

1. Отпали от православной Церкви в раскол и после целого ряда разрозненных преступлений против единства Церкви, соединившись в одно противоканоническое, незаконное, самовольное, враждебное православной Церкви собрание, организовали в гор[оде] Лубнах Полтавской епархии на своем лжесоборе 4 и 5 июня 1925 г. раскольническое религиозное общество, лживо назвавши его «Украинскою православною автокефальною церковью с канонически преемственной иерархией», и короче «Украинская православная церковь», причем отказались признать над собою юрисдикцию и вообще власть Всероссийского Московского Патриаршего Престола и юрисдикцию и власть Собора подчиненных

ему епископов, в частности, епископов автономной Украинской Православной Церкви.

2. Осудили православную автономную Украинскую Церковь за автономное подчинение ее Всероссийскому Патриаршему Московскому Престолу и назвали ее за это раскольнической (протоколы заседаний упомянутого Лубенского лжесобора от 4-5 июня 1925 г., п[ункты] 18, 20, 4, 7).

3. Что упомянутые главари лубенского раскола о своем отказе подчиняться духовной власти епископов автономной Украинской Православной Церкви и Московского Патриаршего Престола продолжают заявлять и письменно, и в печати, и в устных заявлениях с церковного амвона и что на обращенный к главарям лубенского раскола от православных украинских епископов письменный вопрос следующего содержания: «Просим Вас дать на сем не позже 9 декабря 1925 г. письменный ответ на вопрос: признаете ли вы себя подчиненными юрисдикции епископов православной автономной Украинской Церкви? Неполучение ответа до 9 декабря 1925 г. будет признано за отрицательный ответ», – на этот вопрос, врученный в пяти экземплярах (по числу главарей раскола и для передачи им) 9 ноября 1925 г. епископу Феофилу Лубенскому под расписку его в получении (чтобы соблюсти месячный срок ответа в соответствии с 28 правилом Карфаг[енского] Собора), от трех – Павла Погорилко, Сергия Иваницкого и Иоанникия (Соколовского) – ответом было полное молчание, а Феофил (Булдовский) и Сергий (Лабунцев) прислали вместо ответа на заданный им вопрос ряд своих письменных вопросов от 4 и 5 декабря 1925 г.

На основании сего упомянутых бывших православных архиепископа Иоанникия (Соколовского), епископов Феофила (Булдовского) и Сергия Лабунцева, пресвитеров Павла Погорилко и Сергия Иваницкого мы признали а) отпавшими от православной Церкви в раскол и организовавшими раскольническое общество, которое они возглавили собою; б) самовольно и в гордости осудившими православную автономную Украинскую Церковь и хульно назвавшими ее раскольнической; в) упорно не желающими подчиняться власти украинского православного епископата, в частности, вызову от них пред лицо епископов для дачи объяснений и показаний.

Обращаясь к святой церковной древности, мы находим, что Древняя Вселенская апостольская Церковь произносила заочное решение над церковными грешниками и, в частности, над отпавшими от православия всякий раз, когда к заочному решению были серьезные основания, именно:

1. Апостольское 74 правило постановило, чтобы подсудимые епископы, хотя бы еще не осудившие своей Церкви, если трижды официально

откажутся подчиниться суду епископского Собора, должны быть судимы заочно «да не мнят выгоду имети, бегая от суда». 76 [65] и 89 [78] правила св[ятого] Поместного Карфагенского Собора свидетельствуют, что епископ Иппонский Экитий, когда уклонился от суда епископов своей Церкви, был осужден Собором епископов своей Церкви заочно, хотя даже совсем покинул и пределы своей Церкви.

2. Св. Мартин, папа Римский, прославившийся при жизни чудотворениями, незадолго до 6-го Вселенского Собора созвал в Латеране Собор из ста пяти епископов против еретиков-монофелитов, на котором заочно осудил и анафематствовал еретиков-монофелитов: Феодора, епископа Фаренского, Кира, Патриарха Александрийского, и Сергия Пирра и Павла, Патриархов Константинопольских, ибо тех было затруднительно вызвать на суд в Латеран (Деян.[ия] Вс.[еленских] Соб.[оров] Т. 2. Казань, 1871. Историч.[еские] свед.[ения] о Всел.[енском] Соб.[оре], стр. 11).

3. Умерших отступников от православия, если они были отлучены от Церкви при жизни, древние Соборы отлучали и после их смерти невзирая на то, что сии умершие отступники не могли уже ничем защищать себя на Соборе, осуждавшем их. Так был осужден на 5-м Всел[енском] Соборе умерший задолго до этого Феодор, епископ Мопсуэтский, один из вождей монофизитской ереси, причем 5 Всел[енский] Собор указал, что и раннейшие Соборы осуждали и анафематствовали не только живых, но и умерших отступников (Деян.[ия] Вс.[еленских] Соб.[оров] Т. 5. Казань, 1858, стр. 365-366, 7-е засед.).

4. Также древние Соборы судят заочно и не пытаются вызвать на свое соборное заседание тех епископов, которые, формально и публично отделившись от православной Церкви, уже объявят себя не подлежащими ее юрисдикции (ее суду) и сами уже произносят свой суд над тою православною Церковью, которой ранее подчинялись. Например, в русском переводе «Деяний» 4 Вс.[еленского] Соб.[ора] изд.[ания] Каз.[анской] Дух.[овной] Акад.[емии] 1863. Т. 3, стр. 16 читаем о таком заочном и без вызова в соборное заседание соборном осуждении и анафематствовании еретиков-монофизитов, уже устроивших нечестивый т[ак] наз[ываемый] разбойничий собор Ефесский 443 г. и уже осудивших православную Церковь: «Лев Великий (св. папа Римский) как можно скорее поспешил собрать Собор в Риме, на котором осудил и отверг все, что было сделано в Ефесе». Затем в послании от себя, от своего Римского Собора «к клиру и народу Константинополя» Лев Великий пишет: «Всякий, кто бы осмелился, пока жив и невредим Флавиан, ваш епископ, нападать на его священников, никогда не будет в нашем общении и не может считаться в числе епископов. Мы как анафе-

матствовали Нестория за его упорство, так осуждаем на равное отлучение и тех, которые отрицают действительность нашей плоти в Господе Иисусе Христе», т. е. монофизитов (там же, стр. 79).

На этом основании мы, руководимые Св. Духом, решили: ввиду уклонения Феофила (Булдовского), Сергия (Лабунцева), Иоанникия (Соколовского), Павла Погорилко и Сергия Иваницкого от подчинения духовной власти автономных украинских епископов, неоднократно ими выраженного официальным образом, устно и письменно, и ввиду заявления, что они не признают себя подлежащими юрисдикции (суду) Патриаршего Московского Престола и подчиненных сему Престолу автономных украинских епископов, и ввиду того, что они уже осудили и объявили автономную православную Украинскую Церковь раскольничьей, справедливо будет обсудить их согрешения и наложить на них епитимию заочно благодатию автономных украинских православных епископов, сообщив им решение и представив им апеллировать на него, если захотят, в законном порядке.

II

Из 1 Коринф. 5, 3-5 узнаем, что ап[остол] Павел, не могший в ближайшее время прибыть в Коринф для суда над коринфским великим грешником, устроил суд над ним в таком порядке: апостол совершил свой суд и произнес свой приговор над сим грешником там, где он, апостол, тогда был (отлучил сего грешника от Церкви), и предложил коринфским предстоятелям со своей стороны произнести суд над этим грешником (смотри греческий текст послания ап[остола] Павла 1 Коринф. 5, 3-5). Славянский перевод: «Аз убо, аще не у вас сый телом, ту же живый духом, уже судия, яко тамо сый, содеявшего сие сие имени Господа нашего Иисуса Христа, собравшимся вам и моему духу с силою Господа нашего Иисуса Христа, предать такового сатане во измождение плоти, да дух спасется в день Господа нашего Иисуса Христа». Русский перевод: «Я, отсутствуя телом, но присутствуя у вас духом, уже решил, как бы находясь у вас: сделавшего такое дело в собрании вашем во имя Господа нашего Иисуса Христа, обще с моим духом, силою Господа нашего Иисуса Христа предать сатане во измождение плоти, чтобы дух был спасен в день Господа нашего Иисуса Христа».

Последуя сему руководствующему апостольскому примеру, мы решили:

ввиду невозможности автономным украинским епископам в скором времени собраться в одном месте и определить епитимию главарям лубенского раскола по примеру апост[ола] Павла и коринфских предстоятелей, не собираясь в одно место, но совершая это деяние общим нашим рассуждением, рассмотрением и решением, действуя

единомышленно и единодушно, под водительством единой и всегда во всех местах одной и той же пребывающей на нас благодати Всемогущего Духа Божия, чтобы, разделенные телесно, мы были единым Собором духовно, а при избрании им исправительной епитимии принять в руководство следующее.

1. Св. Константинопольский Двукратный Собор повелел извергать епископов и клириков из сана даже за то, что они под предлогом обвинений против своего предстоятеля прежде церковного суда над таким предстоятелем отделяются от него и перестанут помянуть его на богослужении по установленному издревле чину, а от остальных иерархов своей Церкви не откололись. То есть и тогда, когда клирики восстали только против одного православного своего предстоятеля, а от прочих православных епископов не отрекались и не отвергались, и тогда, когда клирик или епископ отрекся от своего начальствующего в области епископа, т. е. архиепископа, митрополита или Патриарха (Двукр.[атного] Соб.[ора] прав.[ила] 13, 14, 15).

2. Кто отрекается от всего епископата своей Церкви, называя их несправедливо еретиками или раскольниками, как это делали, напр[имер], донатисты в древности, таковых правила церковные всегда отлучают от Церкви, как до-натистов и им подобных, и принимают в Церковь обратно не иначе как, если таковые покаются вполне (см. Карфаг.[енского] Соб.[ора] пр.[авила] 77 [66], 79 [68]).

Определение Божией милостию мы, епископы православной автономной Украинской Церкви, силою единого во всех нас Св. Духа согласно с автономией православной Украинской Церкви решили. Рассмотрев в духовном соборном порядке канонические прегрешения против Христовой Церкви бывшего архиепископа православной Церкви Иоанникия (Соколовского) и бывших православных епископов Феофила (Булдовского) и Сергия (Лабунцева) и бывших православных пресвитеров Павла Погорилко и Сергия Иваницкого, которые после целого ряда разрозненных раскольнических и других противоканонических действий соединились вместе и образовали в г. Лубнах Полтавской епархии 4 и 5 июня сего 1925 г. лубенский раскол, отделившись от автономной Украинской Православной Церкви и от Патриаршего Московского Престола, причем самочинным образом, вопреки правилам и законам церковным объявили себя автокефальными и не только отказались подчиняться власти автономных православных епископов и Патриаршему Московскому Престолу, но и самочинно и нагло восхитили себе не принадлежащее им право суда над автономной Украинской Православной Церковью и за верность церковным законам осудили ее, назвав ее раскольничьей, –

о рассмотрении их вин пред Господом, налагая на них епитимию, единодушно общим решением определили:

А) Так как 13, 14 и 15 пр[авила] св. Двукратного Константинопольского Собора извергают из сана епископов и клириков, отделяющихся от своих митрополитов и патриархов под предлогом обвинения предстоятелей в церковных преступлениях, но прежде соборного рассмотрения этих обвинений и осуждения их, то бывших православных архипастырей Иоанникия (Соколовского), Феофила (Булдовского) и Сергия (Лабунцева) и бывших православных пресвитеров Павла Погорилко и Сергия Иваницкого, отвергшихся от своих предстоятелей митрополита-экзарха Украины и Патриарха Московско-Всероссийского под предлогом обвинения их, но прежде рассмотрения сих обвинений законным церковным Собором, подвергнуть епитимии лишения священного сана.

Б) Так как в Древней Вселенской Церкви осуждающие православную свою Церковь несправедливо и несправедливо называющие ее еретической или раскольнической, отлучались (напр[имер] донатисты), то главарей лубенского раскола, в их лжесоборном постановлении от 4 и 5 июня 1925 г. нагло восхитивших себе не принадлежащее им право суда над автономной Украинской Православной Церковью и назвавших ее раскольнической за верность ее церковным законам, за это второе их преступление подвергнуть епитимии отлучения от православной Церкви впредь до раскаяния.

Итак, бывший православный архиепископ Иоанникий (Соколовский), бывшие православные епископы Феофил (Булдовский) и Сергей (Лабунцев) и бывшие православные пресвитеры Павел Погорилко и Сергей Иваницкий нашим единодушным духовнособорным решением тринадцати украинских православных архипастырей подвергнуты епитимии лишения священного сана и отлучения от православной Церкви с предоставлением им права обжалования сего определения в церковно-законном порядке.

Всякие действия Павла Погорилко со дня его посвящения в живоцерковного обновленческого епископа (15/28 января 1923 г.), совершенные им и по управлению церковному, и по постановлению новых епископов и прочих священнослужителей и церковных чинов, мы по данной нам от Бога власти вязать, и разрешать, и законодательствовать в Церкви, в частности, по власти нашей от Бога незаконные действия иерархических лиц общим нашим решением узаконять или же совсем отвергать и обращать в ничто для Церкви объявляем, руководствуясь 35-м Апостольским правилом и 13-м и 22-м правилами Антиохийского Собора, недействительными, не имеющими никакой силы в Церкви Христовой.

Всякие действия Феофила (Булдовского) по управлению церковному и по поставлению епископов и прочих священных и церковных чинов со дня его отступления от православной Церкви (12 декабря 1924 г. ст. [арого] ст. [иля]) объявляем недействительными и не имеющими никакой силы в Церкви Христовой.

С того же 12 декабря ст. [арого] ст. [иля] 1924 г. объявляем недействительными все действия по церковному управлению и поставление иерархических и церковнослужительских лиц, совершенные Сергием Иваницким. Все действия Сергия (Лабунцева) по церковному управлению и поставлению иерархических и церковнослужительских лиц объявляем недействительными со дня отпадения в лубенский раскол (4 июня 1925 г.). В частности, объявляем недействительным и совершенное 12 декабря ст. [арого] ст. [иля] 1924 г. посвящение во епископа Сергия Иваницкого, совершенное Булдовским и Погорилко.

Все действия Иоанникия (Соколовского) по управлению церковному и по поставлению епископов, пресвитеров и прочих служителей Церкви начиная со дня его официального отступления от православной Церкви объявляем недействительными и не имеющими в Церкви Христовой силы; днем же отпадения его в раскол от православной Церкви является 2/15 апреля 1925 г., когда он, Иоанникий (Соколовский), в собрании епископов у Патриаршего Местоблюстителя прочел и подал заранее написанное им заявление, что не подчиняется Блюстителю Патриаршего Престола и Собору епископов при сем Престоле и является вопреки увольнению управляющим Екатеринославскою и Харьковскою епархиями.

Все вступающие с упомянутыми Сергием Иваницким, Павлом Погорилко, Сергием (Лабунцевым), Феофилом (Булдовским) и Иоанникием (Соколовским) в молитвенное или в церковно-правительственное общение отлучаются нами от православной Церкви, доколе не принесут публичного покаяния и не отвергнутся публично от сего раскола, на одинаковое положение с обновленцами.

Это решение наше восприимлет полную силу свою, согласно конституции автономной Украинской Церкви, по утверждении его Московским Патриаршим Престолом (постанов[ления] Всеукр[аинского] церк[овного] Соб[ора], 1918 г. июня, § 2, 6; Опред[еления] Всеросс[ийского] Поместн[ого] Соб[ора], 1918 г. 7/20 сент. [ября] А, Б) на благовоззрение сему Престолу оно и направляется. На подлинном подписи:

Смиранный митрополит Михаил, экзарх Украины, г. Москва, Смиранный Григорий, архиепископ Полтавский и Переяславский, Смиранный Николай, епископ Кобелякский и Кременчугский, Смиранный Василий,

єпископ Прилукский, г. Полтава, Смиренный Онуфрий, єпископ Елисаветградский, управляющий Одесской епархией,

Смиренный Константин, єпископ Сумской, временно управляющий Харьковской епархией,

Смиренный Стефан, єпископ Александровский и Павлоградский, управляющий Екатеринославской епархией,

Смиренный Антоний, єпископ Мариупольский, г. Харьков, Смиренный Василий, архиепископ Каневский, г. Киев, Смиренный Филарет, єпископ Черкасский и Чигиринский, викарий Киевской епархии,

Смиренный Афанасий, єпископ Сквирский, викарий Киевской епархии, Смиренный Сергей, єпископ Радомысльский и Чернобыльский, викарий Киевской епархии,

Смиренный Макарий, єпископ Уманский, управляющий Киевской епархией.

[Резолюция митрополита Сергия]: Означенным в определении лицам предоставляется просить о помиловании или новом рассмотрении дела Собор архипастырей Всероссийского Патриархата. В прочем (остальном) настоящее иерархическое деяние Собора православных украинских архипастырей да утвердит вседержавная десница Божия на пользу св. Церкви.

За Патриаршего Местоблюстителя смиренный Сергей, Божией милостию митрополит Нижегородский.

5 янв[аря] 1926 г./ 23 дек[абря] 1925 г.

Документи Патріаршої канцелярії // Архів Церковно-наукового центру «Православна енциклопедія» (м. Москва). – ф. 3, оп. 2.
Публікується за: Вестник церковной истории. – 2008. – № 1. – С. 61-68.

№ 20

Витяг з постанови парафіяльної церковної ради Лубенського Спасо-Преображенського монастиря про необхідні дії з приводу убивства настоятеля монастиря архімандрита Смарагда Жадана, 25 квітня 1926 р.

Витяг

з постанови парахвіяльної Церковної Ради Лубенського Спасо-Преображенського монастиря від 25 квітня 1926 р.

1. Мали обміркування, як Рада буде реагувати з свого боку з приводу убивства настоятеля Лубенського монастиря Архімандрита Смарагда Жадана. Із балачок виявилось, що Архімандрит Смарагд був людиною тихої, несердитої вдачі, до людей відносився дуже гарно і сприятливо[,] щиро виконував свої обов'язки до Храму Божого, користувався великою пошаною тих монахів, які підтримували течію Української Православної Церкви своїм ласкавим відношенням до народу, він приваблював людей до монастиря, не дивлячись на перешкоди з боку ворожих монахів; такого настоятеля любимого братами-монахами і православною Українською людністю треба було убрати з посади. Кому убрати? Тим монахам на чолі з бувшим настоятелем Феоктистом, а їх у Лубенському монастирі була більшість (28-10), які непримиримо вороже ставились до відродження Української церкви, яких підтримувала частина Луб.[енського] духівництва і Полтавський єпископат. Цей розбрат церковний йде уже одверто два роки, у минулому році 6-го серпня Всеяческого Владика Феофіла [Булдовського] ці монахи з підговореними людьми не пустили відправляти службу Божу на Монастирське свято і вигнали з огради, хоть і був дозвіл від Влади. Вони обливали поміями єпископа Феофіла, закидали його і всіх тих, що з ним йшов, гряззю, називаючи розкольниками, еретиками, агентами ГПУ, живистами і підбурювали народ.

Коли ми взяли у прошлому році Монастир'є із скитом у безплатне користування і за гроші деякі помешкання, то при всіх наших заходах не мали можливості цих монахів виселити; до Нарсуду звертались, ніщо не помагало, а вони даром займали ті кімнати, за які ми платили і платимо гроші, і робили нам перешкоди і суперечки. Прожили цілу зиму – нічого не робивши, нічого не плативши. Нам тільки було в диковину, де вони брали потрібні гроші на п'янства і на другі ласощі. А п'яними із них деякі були чуть не кожен день. У свої часи ми звертали увагу Влади на те, що деякі речі зникли з монастиря, що із свічного заводу нема багатьох речей, що десь коло монастиря йде таємна виробка мілких свічок воскових, і самі слідкували, але не могли нічого відкрити.

Ухвалили: Довести до відома Вищої місцевої влади і ДПУ.

1) Убивство настоятеля Лубенського монастиря Архімандрита Смарагда Жадана Ми засуджуємо і виражаємо великий жаль, що погіб так трагічно необхідний у цю тяжку годину співробітник і діяч Української Православної Церкви.

2) Прохати Рад.[янську] Владу негайно (до Великодня або до 14 травня ц.[ього] р.[оку] обов'язково) висилити із Лубенського монастиря всіх тих монахів, які не погоджуються з нами, за межі нашої округи, а коли можливо, то й даліше, щоб на майбутнє усунути небезпеку, яка погрожує від них; Список їх при цьому прикладається.

3) Вжити заходів проти тих осіб, які заподозрили в убивстві монахам носять у Бупр їсти, збирають допомогу і в місті, і на селах.

4) Відносно втрати речей із монастиря зібрати точні і неспростовані факти і доставити у Адмінвідділ після Великодних свят.

27/IV-27 р.

Лубни

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-2126, оп. 1, спр. 419, арк. 242-243.
Машинопис.

№ 20

Витяг з постанови парафіяльної церковної ради Лубенського Спасо-Преображенського монастиря про необхідні дії з приводу убивства настоятеля монастиря архімандрита Смарагда Жадана, 25 квітня 1926 р.

Витяг

з постанови парахвіяльної Церковної Ради Лубенського Спасо-Преображенського монастиря від 25 квітня 1926 р.

1. Мали обміркування, як Рада буде реагувати з свого боку з приводу убивства настоятеля Лубенського монастиря Архімандрита Смарагда Жадана. Із балачок виявилось, що Архімандрит Смарагд був людиною тихої, несердитої вдачі, до людей відносився дуже гарно і сприявливо[,] широ виконував свої обов'язки до Храму Божого, користувався великою пошаною тих монахів, які підтримували течію Української Православної Церкви своїм ласкавим відношенням до народу, він приваблював людей до монастиря, не дивлячись на перешкоди з боку ворожих монахів; такого настоятеля любимого братами-монахами і православною Українською людністю треба було убрати з посади. Кому убрати? Тим монахам на чолі з бувшим настоятелем Феоктистом, а їх у Лубенському монастирі була більшість (28-10), які непримиримо вороже ставились до відродження Української церкви, яких підтримувала частина Луб.[енського] духівництва і Полтавський єпископат. Цей розбрат церковний йде уже одверто два роки, у минулому році 6-го серпня Всяческого Владика Феофіла [Булдовського] ці монахи з підговореними людьми не пустили відправляти службу Богу на Монастирське свято і вигнали з огради, хоть і був дозвіл від Влади. Вони обливали поміями єпископа Феофіла, закидали його і всіх тих, що з ним йшов, гряззю, називаючи розкольниками, еретиками, агентами ГПУ, живистами і підбурювали народ.

Коли ми взяли у прошлому році Монастирь із скитом у безплатне користування і за гроші деякі помешкання, то при всіх наших заходах не мали можливості цих монахів виселити; до Нарсуду звертались, ніщо не помагало, а вони даром займали ті кімнати, за які ми платили і платимо гроші, і робили нам перешкоди і суперечки. Прожили цілу зиму – нічого не робивши, нічого не плативши. Нам тільки було в диковину, де вони брали потрібні гроші на п'янства і на другі ласощі. А п'яними із них деякі були чуть не кожен день. У свої часи ми звертали увагу Влади на те, що деякі речі зникли з монастиря, що із свічного заводу нема багатьох речей, що десь коло монастиря йде таємна

виробка м'яких свічок воскових, і самі слідкували, але не могли нічого відкрити.

Ухвалили: Довести до відома Вищої місцевої влади і ДПУ.

1) Убивство настоятеля Лубенського монастиря Архімандрита Смарагда Жадана Ми засуджуємо і виражаємо великий жаль, що погіб так трагічно необхідний у цю тяжку годину співробітник і діяч Української Православної Церкви.

2) Прохати Рад.[янську] Владу негайно (до Великодня або до 14 травня ц.[ього] р.[оку] обов'язково) висилити із Лубенського монастиря всіх тих монахів, які не погоджуються з нами, за межі нашої округи, а коли можливо, то й далі, щоб на майбутнє усунути небезпеку, яка погрожує від них; Список їх при цьому прикладається.

3) Вжити заходів проти тих осіб, які заподозрили в убивстві монахам носять у Бупр їсти, збирають допомогу і в місті, і на селах.

4) Відносно втрати речей із монастиря зібрати точні і неспростовані факти і доставити у Адмінвідділ після Великодніх свят.

27/IV-27 р.

Лубни

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-2126, оп. 1, спр. 419, арк. 242-243.
Машинопис.

№ 21

**Доповідна записка Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ
до Секретаря окружного партійного комітету КП(б)У про
надання коштів із підтримки агентури в православних конфесіях
та сектантстві на теренах округи,
16 серпня 1929 р.**

Г.П.У. – У.С.С.Р
Могилев-Подольский
Окружной Отдел и
23-й Погранотряд
16/VIII – 1929
№ 320095

г. Могилев-Подольский

20/VIII-1929 Вх.[одящий] № 270/т
ДО СЕКРЕТАРЯ ОПК КП(Б)У

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

РЕЛІГІЙНИЙ РУХ

За останній час, коли класова боротьба на селі набрала більш активних форм, духівництво і верхівка сектантства посилюють свою антирадянську діяльність, прагнучи до захоплення впливу на селянство і проведення через селян [своєї] політики.

Посилення антирелігійного руху приводить попів та інших релігійних керівників до висновку, що і Радвлада перестала бути атеїстичною, а набрала форм антирелігійної, скасувала декрет про відокремлення церкви від держави, веде безпосередню боротьбу проти релігії, використовуючи своє панування ц.т [цебго] «диктатуру». Низове духівництво в більшості вважає, що Радвлада відштовхнула від себе лояльні елементи з духівництва і штовхнула їх у ворожий табір, тому мовляв тепер духівництво примушене більш активно виступати проти антирелігійного руху, а також проти міроприємств Радвлади в галузі антирелігійної боротьби. За останній час нами заарештовано 10 попів різних течій, де під час переведення довіддя виявлено низку угруповань куркульського елемента, що на чолі його перебували попи і провадили активну роботу проти міроприємств Радвлади.

...Хоча за останній час ми маємо збільшості віруючих серед різних течій, але констатуємо посилення антирадянської діяльності по окремим віруючим – куркулями та низовим духівництвом. Робота серед духівництва таким чином зараз набирає більш актуального значення по виявленні антирадянської діяльності.

Ті кошти, що ми їх одержуємо на цю роботу дуже мізерні й не вистачають. Відсутність коштів гальмує роботу по виявленню антирадянської діяльності духівництва, а також керувати окремими течіями в їх боротьбі проти інших течій.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

Ми вважаємо за необхідне асигнувати спеціальні кошти на роботу серед духовництва в кількості 4000 карбованців на рік, які нам необхідні для витрат по цій роботі таким чином:

1. На підтримку єпископів, що висвітлюють нам загальне становище та переведення з'їздів 1000 кар.[бованців]

2. Для роботи по окремим течіям:

А) синод 750

Б) УАПЦ 750

В) УПЦ 750

3. На агентуру по сектантству 750

Які й прохаємо нам асигнувати *4000 р.[ублів]*

ТВО. НАЧ. ОКРВІДДІЛУ ТА П/З ДПУ /ЗАЙЦЕВ/

НАЧАЛЬНИК СОВ /ЧЕХОВ/

УПОВНОВАЖЕНИЙ СВ /БІЛИЙ/

Державний архів Вінницької області,
ф. П-31, оп. 1, спр. 483, арк. 113.
Машинопис.

№ 22

**Лист голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ
єпископа Рафаїла (Прозоровського) до Миколаївського
окружного адміністративного відділу НКВС про порушення
законності у галузі свободи відправлення культів та
переслідування духовенства на теренах округи,
18 жовтня 1929 р.**

Николаевское Епархиальное
Управление
октября 18 дня 1929 г.
№ ...
г. Николаев

В Николаевский Окрадминотдел

Николаевское Епархиальное управление получает от представителей многих православных обновленческих религиозных общин Николаевской округи сведения о явно незаконных действиях местных сельских властей и местных безбожных организаций, добивающихся закрытия церквей методом террора и насилия над верующими и уничтожения религии путем административного нажима на религиозные организации и прямого разгрома их посредством грубого вторжения во внутренние дела религиозных общин.

Так, во 1) членам колхозов, совхозов и сотов и их семьям запрещают посещение храмов и исполнение религиозных обрядов и требуют выхода их из состава религиозных общин (таково положение в с. Малиновке (Дымовке), в с. Баштанке да и почти повсеместно в Николаевской округе), что является не соответствующим закону и, в частности, вредным и тормозящим дело коллективизации крестьянских хозяйств;

Во 2) в с. Дымовке (Малиновке), в с. Терновке, в м. Н-Одессе и в некоторых других местностях представители безбожия обходят дома верующих и под угрозой разного рода обложений «в особенном порядке» требуют подписаться за закрытие церкви, почти повсюду в округе определенно утверждают, что кто не подпишется за закрытие храма, тот является врагом Советской власти;

В именные списки желающих закрытия церкви записывают не достигших 18 лет от роду и даже малых детей (школьников);

В 3) Запрещают верующим устройство приходских собраний, даже разрешенных РИКаами и даже не допускают очередных заседаний приходских Советов (например, в с. Малиновке), на которое по закону совершенно не требуется особое разрешение; срывают приходские собрания путем грубого вмешательства (в с. Терновке), не позволяют верующим пополнения 50к, перевыборов приходских правлений и составления списка членов религиозной общины, требуемых Окрадмин-

отделом и РИКами, даже в храмах, – или составленные уже списки верующих отбираются (в с. Терновке); угрожают членам приходских Советов конфискацией имущества и действительно конфискуют его, открыто заявляя, что это делается за принадлежность к церкви; требуют подписки от них о выходе из приходского совета (в с. Терновке) и в случае невыхода их угрожают даже высылкой. Члены приходского Совета за участие в приходских делах лишаются права голоса, вопреки разьянению закона, за тоже самое облагаются сельхозналогом и другими наложениями применительно к статье 28-й.

В 4), производят насилие над духовенством, угрожая арестом (в с. Терновке) и высылкой, и на самом деле совершенно незаконно лишая свободы (в с. Белоусовке, где священник Разумович за неподписку на заем в сумме 500 р.[ублей], был под арестом целую ночь, его судил КНС и присудил к ссылке на Соловки; в с. Дымовке (Малиновке) священник был под конвоем отправлен за 20 верст в Ново-Одесский РИК, который его немедленно и освободил); срывают богослужения, не допуская священника совершить его (в с. Белоусовке, в с. Арнаутовке); облагают служителей культа явно непосильными разного рода налогами (например, в с. Болгарке, в с. Пелагеивке, в с. Ново-Павловке, в с. Ингулке, в с. Арнаутовке, м. Н. Буге, в с. Щербани и др.), требуя внесения зерна с лиц, кои совершенно не занимаются земледелием, и с лиц, кои имели небольшие посевы, – в количестве, превышающем собранный урожай, ... (с. Ново-Павловке).

В результате непосильных и чрезмерных требований, коих выполнить священники при всем своем желании не могли, у них конфисковывалось все имущество, вплоть до самых необходимых домашних вещей. Так от священника с. Ново-Павловки Ф. Олещицкого, который из собранных 300 пудов урожая, добровольно сдал 238¹/₂ пуд.[ов] зерна в Ново-Полтавский элеватор, потребовали 200 п.[удов] пшеницы, тогда как у него таковых, при 6 едоках, оставалось всего 20 пуд[ов]. Так как он не мог исполнить этого непосильного для него задания, то у него все имущество было конфисковано (даже необходимая мебель, постельные принадлежности).

То же самое у св.[ященника] с. Пелагеивки С. Брижицкого. От священника с. Болгарки Ф. Лисицкого, имеющего всего 2 десятины посадки на сыпки, потребовано было в 3-х часовой срок представить 100 пудов пшеницы, 50 жита, 50 ячменя, 50 пуд.[ов] овса, 35 пуд.[ов] проса и 35 пудов семян. В с. Дальние Лагери у священника Охлоповского также отобрано все имущество. В с. Ингулке у свящ.[енника] В. Карабанова тоже конфисковано все имущество, за невнесенные 60 пудов пшеницы, которых у него не было и не могло быть, так как он совершенно не

занимается земледелием. Даже некоторые из духовенства и их жены, достигшие 50 и 45 лет отроду, совершенно незаконно облагаются налогом за освобождение от несения обязанности сельских исполнителей (например священник с. Воссиатского Г. Хреновский).

Наконец, совершенно произвольно, без всяких оснований, часть обновленческого духовенства находится под угрозой обвинения, а то и прямо обвиняются в устройстве якобы нелегальных тайных контрреволюционных собраний с кулаками и агитации (например в с. Малиновке священник И. Олейников и священник П. Малый, в с. Терновке священник С. Брижицкий). Лояльность свою синодально-обновленческое духовенство по отношению к советской власти только что выразило на Епархиальном (окружном) своем Съезде. Она вне всяких сомнений. Поэтому обвинение его в определенной активной контрреволюции является, не только неправильным, несправедливым, но и тем более обидным, что по имеющимся сведениям все указанные здесь незаконные методы антирелигиозной борьбы совсем почти не применяются в тихоновских приходах и к тихоновскому духовенству.

Считая вышеуказанные действия местной власти, по преимуществу – сельсоветов, и представителей безбожных организаций совершенно произвольными и незаконными, идущими вразрез с распоряжениями, постановлениями центральной власти, в частности – Съезда Советов, Партконференций и даже Всесоюзного Съезда безбожников, а также с мнениями и директивами высших представителей государственной власти (например ПредСовНаркомата СССР тов. Рыкова), которые со всею определенностью запрещают в деле борьбы с религиею всякое насилие и всякий административный режим. Николаевское Епархиальное Управление просит Николаевский Окрадминотдел сделать соответствующие распоряжения и принять меры к прекращению означенных незаконных действий и восстановить нарушенную законность.

Председатель НЕУ

Еп. [искон] Рафаил

Державний архів Миколаївської області,
ф. Р-118, оп. 1, спр. 300, арк. 307-310.
Машинопис.

№ 23

**Лист голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ
єпископа Рафаїла (Прозоровського) до Миколаївського
окружного адміністративного відділу НКВС про порушення
законності у галузі свободи відправлення культів та
переслідування духовенства на теренах округи,
24 жовтня 1929 р.**

Николаевское
Епархиальное Управление
октября 24 дня 1929 г.
№ ...
г. Николаев

В Николаевский Оккрадминотдел

Николаевское Епархиальное Управление вновь обращается в Никокрадминотдел с просьбой прекратить незаконные действия местных сельских властей по отношению к православным обновленческим религиозным общинам.

Так, в I) в с. Терновке председатель сельсовета: а) не допустил 20 сего октября общего приходского собрания, разрешенного с ведома оккрадминотдела Николаевским РИКом, и предложил вместо этого устроить собрание лишь 50-ки релобщины и по повестке, указанной им в письменной форме, для религиозной общины совершенно неприемлемой.

НЕУ [просит] дать председателю Терновского сельсовета общие директивы, которыми он должен руководиться в отношении религиозной общины и, в частности, запретить ему препятствовать устройству общего собрания всех верующих с. Терновки и по повестке, утвержденной РИКом, а также – во избежание дальнейших эксцессов – командировать для присутствия на этом собрании представителя от РИКа или оккрадминотдела.

б) Так как Председатель сельсовета задержал составленные списки членов релобщины и запрещает продолжение составления их даже в храме без присутствия при этом особого представителя от сельсоветов, то НЕУ, считая первое незаконным, так как эти списки требуются РИКом и Оккрадминотделом, а второе – стеснением свободы верующих, просит Оккрадминотдел распорядиться о возвращении этих списков Приходскому Правлению церкви с. Терновки и разрешить беспрепятственно дальнейшую регистрацию в церкви членов общины вне всякого надзора за этим сельсовета, который по составлении списков всегда будет иметь возможность их проверить.

в) Так как Терновским сельсоветом самовольно, без ведома и разрешения надлежащих властей, занята церковная сторожка, которая находится в ограде церкви и состоит из одной жилой комнаты и

необходима в целях охраны храма, то НЕУ просит Окрадминотдел возвратить эту сторожку в пользование религиозной общины, согласно договору.

II. В с. Бейкуше Очаковского района а) сельсоветом с 10 октября с.[его] г.[ода] без всякой причины запрещен церковный звон в колокола. На просьбу религиозной общины в Очаковском РИКе о разрешении производить обычный церковный звон, допускаемый повсюду беспрепятственно, получен отрицательный ответ. НЕУ просит Окрадминотдел это запрещение сельсовета и РИКа отменить.

б) На освобожденного по подоходному налогу священника церкви с. Бейкуш Сороколетова незаконно наложено по самообложению 150 руб. За письменный свой протест против этого обложения, как незаконного, он был арестован и под конвоем препровожден в РИК и лишь по дороге в РИК освобожден.

НЕУ просит Окрадминотдел дать указания Бейкушскому сельсовету о недопустимости подобных незаконных действий и о восстановлении нарушенного закона.

III. В с. Гурьевке свящ.[енник] А. Поставский обложенный подоходным налогом в 6 руб. в год, по самообложению первоначально был обложен 3 рублями, но потом, по распоряжению районной власти это обложение повышено до 300 руб.

IV. В с. Ново-Юрьевке Ново-Бугского района группа безбожников в своем стремлении закрыть храм прибегает к насильственным мерам, собирая подписи за закрытие его посредством обхода домов, угроз и запугиванием верующих разного рода обложениями и обвинением их в контрреволюции.

V. Священник церкви с. Остаповки А. Рассказов Антоновским сельсоветом назначен в принудительном порядке на земляные работы по постройке шоссе.

VI. В с. Щербанях Вознесенского района, сельсоветом отобраны составлявшиеся списки верующих и составлен протокол о незаконном якобы собрании верующих в храме.

VII. В с. Болгарке Вознесенского района, неверующие, с целью добиться закрытия храма, намерены, по сведениям, пройти по хатам для собирания подписей, причем возможны со стороны их всякого рода «ультиматумы» по отношению к противникам закрытия храма, вроде того, что им будет отказано в выдаче муки для продовольствия, товаров – из кооперации, и что они будут исключены из СОЗов и т. п.

Николаевское епархиальное управление просит Никокрадминотдел оградить синод-обновленческие общины от всякого рода произвольных

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

и незаконных действий со стороны местных сельских властей и общественных организаций и дать по округу соответствующие распоряжения.

Председатель НЕУ

Еп.[искон] Рафаил

Державний архів Миколаївської області,
ф. Р-118, оп. 1, спр. 300, арк. 322-324.
Машинопис.

№ 24

**Лист голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ
єпископа Рафаїла (Прозоровського) до Миколаївського
окружного адміністративного відділу НКВС про порушення
законності під час закриття храмів та переслідування
духовенства на теренах округи,
4 лютого 1930 р.**

Николаевское Епархиальное
Управление
февраля 4 дня 1930 г.
№ ...
г. Николаев

В Николаевский Окрадиномдел

23 ноября 1929 г. в с. Ново-Юрьевке Ново-Бугского района, местной организацией безбожников, при содействии представителей сельсовета, насильственно захвачена была и разгромлена церковь. Трактором купол стяннут был на землю, все внутреннее убранство было разбито.

Так как захват этот не повлек для его виновников никаких последствий и с ноября месяца и до сего времени незаконно захваченная церковь остается закрытой, то это обстоятельство, можно думать, осталось не без влияния на массовый захват церквей в пределах Никокруга, начавшийся 19 января с.[его] г.[ода] и, по видимому, не закончившийся и поныне.

19 января, при деятельном участии сельсовета, захвачена церковь в Ново-Петровске, причем захват сопровождался таким разгромом всех богослужебных принадлежностей. Разбит был иконостас, престол, все иконы, все это вынесено было в ограду церковную, облито керосином и сожжено. Затем была приглашена музыка и в церкви открылось гулянье. Вслед затем, в Ново-Одесском районе насильственно закрыты все, кроме одной, церкви синодальной ориентации.

К настоящему времени в пределах Никокруга самовольно местными сельскими организациями захвачены 13 церквей в следующих селах: Ново-Юрьевке Ново-Бугского района; в Песках, в Баштанке (Успенская церковь) Баштанского района; в Касперово-Николаевке, Касперовке, Ново-Петровском, Михайловке, Сухом Еланце, Малиновке (Дымовке), Троицком, Гурьевке Ново-Одесского района, новой Одессе и Балацком Николаевского района.

В несомненной связи с обострившейся антирелигиозной кампанией в округе стоят аресты священников: Павла Кульчицкого, находящегося в заключении уже третий месяц; Доримедонта Матакова, Вячеслава Иванова, Михаила Ждановского и Фаддея Ждановского.

Кроме того, у многих священников, приравниваемых, очевидно, местными властями к кулакам, конфисковано все имущество, как например, у священников Ф. Оленицкого, Д. Матакова, Феодосия Шацкого и других.

Многие священники, под разными угрозами, вынуждены были уехать из мест своего жительства, как например, священники с. Баштанки Глобачев и Малый, в с. Ново-Павловке – священник Брижицкий и диакон Малицкий и др.

В селах, где закрыты церкви, местные власти воспрещают соседним священникам удовлетворять религиозные нужды по просьбе верующих.

К характеристике того тяжелого и бесправного положения, в каком находятся религиозные общины и служители культа можно указать на факты вторжения во время богослужения представителей местных организаций с требованием публичного отречения от сана служителей культа (с. Касперовка Ново-Одесского района).

Николаевское Епархиальное Управление сообщая о вышеизложенном, от имени религиозных общин просит восстановить нарушенные их права на пользование храмами и в дальнейшем оградить как общины, так и служителей культа от незаконных действий в отношении к ним местных сельских властей и организаций.

Председатель НЕУ

Р[афаил] Прозоровский

Державний архів Миколаївської області,
ф. Р-118, оп. 1, спр. 329, арк. 55-56.
Машинопис.

№ 25

Заява віруючих с. Лазірок Тарандинцівського району Лубенської округи до окружного виконавчого комітету про порушення законності під час закриття храмів, 10 березня 1930 р.

До Лубенського окрвиконкому
Заява від уповноважених с. Лазірок
Тарандинцівського району.

Самочинство, несправедливості, беззаконства місцевих безвірників, не дивлячись на численні протести віруючих, і не рахуючись ні з чим, і не з ким, намагаються самочинно та насильно закрити та відібрати єдинственну церкву, яка обслуговує більше 2 тисяч віруючих... Для наявності таких вчинків безвірників приведемо деякі з них.

1. Вони через сельраду не раз уже примушували членів церковного совіту та фундаторів 50-ки вийти із складу та постановили закрити та передати їм церкву та дзвони, залякуючи їх штрафами, описом та продажем майна, арештами, налогами і т. ін.

2. Насильно отнімають церковні ключі, б'ють при цьому настоятеля церкви та члена Церковної ради, самочинно вдираються з толпою в церкву, утворюють зібрання про закриття церкви і безперечно допускають більше 300 учнів і дітей до голодування про це, а віруючих не допускають і т. ін.

3. Ходять по хатах та різними засобами відбирають ікони та палять їх, навмисне оскорбляючи релігійні почуття віруючих.

4. Ходять по хатах та різними засобами набирають підписи про закриття церкви та зняття дзвонів, вербуючи і дітей для кількості.

5. Не дозволяють церковному совітові збиратися та обговорювати церковні справи та умисно забороняють проводити добровільні пожертви серед членів общини на церковні нужди і арештовують уповноважених до зборів.

6. Нарешті 4-го березня зняли усі дзвони і побили їх і зараз ходять по хатах та набирають підписи проти церкви.

Оце такими засобами намагаються у нас закрити та відібрати церкву...

10 березня 1930 р.

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-2126, оп. 1, спр. 834, арк. 130.

№ 26

**Тасмна поштотелеграма голови ДПУ В. Балицького до
начальників окружних адміністративних відділів про
припинення порушень законності під час закриття церков,
14 березня 1930 р.**

Цілком тасмно

Почто-телеграма
Всем начокрадинотделам

В связи с извращениями допущенными по вопросам отделения церкви от государства предлагаю руководствоваться следующим двтч [двоеточие] решительно прекратить практику закрытия церквей в административном порядке фиктивно прикрываемом добровольным желанием населения.

Возбуждать ходатайство о закрытии церквей лишь в случае действительного желания подавляющего большинства крестьян и не иначе как с утверждения центра зпт[запятая] предупредив низовой аппарат[,] что за издевательские выходки в отношении религиозных чувств крестьян буду привлекать виновных к строжайшей ответственности.

Балицкий

14 марта 1930 года

На документі резолуція: «*Всім райкомам дати сувору директиву*»

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-2126, оп. 1, спр. 863, арк. 12.
Машинопис.

№ 27

Таємний циркулярний лист НКВС УСРР про припинення порушень законності під час закриття церков та їх негайне повернення на вимогу віруючих, 16 квітня 1930 р.

УССР
НКВС
Адміністративна
16 квітня 1930 р.
№ 891
м. Харків

Таємно
Терміново

До голови Окрвиконкому

Не дивлячись на директиву ВУЦВКу з 18/ІІІ-30 р. про порушення існуючого законодавства в справі відокремлення церкви від держави і телеграм Голови ВУЦВКу тов. Петровського Головам Окрвиконкомів з 20/ІІІ-30 р. про повернення віруючим незаконно закритих молитовних будинків за вимогами населення, як до ВУЦВКу так і Наркомвнусправ щоденно прибуває низка делегатів від віруючих з округ зі скаргами про неповернення незаконно закритих молитовних будинків та інші порушення революційної законності в справі відокремлення церкви від держави, що говорить про те, що на місцях до цього часу продовжуються випадки перекручень [у боротьбі] з релігійними забобонами.

А тому, НКВС зі свого боку прохає Вас звернути увагу на ліквідацію випадків порушення революційної законності в справі відокремлення церкви від держави й дати відповідні вказівки Окрадмінвідділу та Райвиконкомом про негайне повернення на вимоги населення незаконно закритих молитовних будинків віруючим і взагалі про безумовне виконання всіх директив, виданих в цій справі з боку ВУЦВКу й Наркомвнусправ.

Заст. [упник] НКВС УСРР
Заст. [упник] Нач.[альника] АУ НКВС

Якимович
Олейник

Державний архів Полтавської області,
ф. Р-2126, оп. 1, спр. 863, арк. 20.
Машинопис.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

№ 28

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій по губерніям та округам УСРР
на 1 вересня 1924 р.**

п/п	Губернія	ОКРУГА	РПЦ- обновленці	РПЦ- тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ
1	Київська	м. Київ	9	100	8	—
		Київська	10	182	108	—
		Малинська	—	103	13	—
		Шевченківська	40	183	100	—
		Білоцерківська	1	171	92	—
		Уманська	3	210	73	—
		Черкаська	58	62	48	—
Бердичівська	30	43	47	—		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			151	1064	489	—
2	Харківська	м. Харків	25	2	1	—
		Охтирська	33	64	4	—
		Ізюмська	55	49	—	—
		Сумська	све	не	па	—
		Харківська	86	90	4	—
		Куп'янська	49	38	-	—
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			258	436	11	—
3	Одеська	м. Одеса	11	17	1	—
		Одеська	28	87	16	—
		Зінов'ївська	41	81	1	—
		Миколаївська	70	3	5	—
		Першотравенська	100	58	—	—
		Херсонська	93	63	1	—
		Балтська	151	1	4	—
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			494	310	28	—
4	Подільська	Вінницька	32	150	77	24
		Кам'янець-Поділ.	—	246	36	—
		Гайсинська	2	162	46	—
		Тулчинська	—	198	19	—
		Проскурівська	4	102	17	3
		Могилів-Подільська	4	205	18	—
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			42	1069	213	27
5	Катеринославська	Бердянська	71	37	—	—
		Мелітопольська	89	67	—	—
		Криворізька	24	86	—	—
по іншим округам відомості не поступали						
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			184	190		—
6	Донецька	Бахмутська	17	122	2	—
		Шахтинська	11	18	1	—
		Луганська	2	31	1	—
		Маріупольська	—	5	—	—
		Таганрозька	19	23	—	—
		Сталінська	6	16	—	—
Старобільська	—	8	—	—		

Олександр Тригуб

РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			55	223	4	–
7	Волинська	м. Житомир	7	3	1	–
		Житомирська	28	166	10	–
		Коростенська	3	75	10	–
		Шепетівська	27	93	6	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			65	337	27	–
8	Полтавська	м. Полтава	1	11	2	–
		Полтавська	–	191	11	–
		Кременчуцька	–	136	5	–
		Роменська	–	80	2	–
		Красноградська	3	110	14	–
		Золотоношська	–	139	4	–
		Лубенська	1	167	18	–
Прилуцька	–	101	14	–		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	935	70	–
9	Чернігівська	м. Чернігів	2	7	1	–
		Чернігівська	–	130	–	–
		Ніжинська	–	148	22	–
		Новгород-Сіверська	–	178	17	–
		Сновська	–	125	7	–
		Конотопська	–	89	7	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	54	–

Державний архів Чернігівської області,
ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 461.
Машинопис. Копія.

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

№ 29

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій по губерніям та округам УСРР
на 1 січня 1925 р.**

№ п/п	Губернія	Округа	РПЦ- обновленці	РПЦ- тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ
1	Київська	м. Київ	9	100	8	–
		Київська	10	182	94	–
		Малинська	–	103	13	–
		Шевченківська	28	180	94	–
		Білоцерківська	1	171	92	–
		Уманська	3	206	–	–
		Черкаська	48	62	48	–
		Бердичівська	26	43	47	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			125	1047	468	–
2	Харківська	м. Харків	25	2	1	–
		Охтирська	33	64	4	–
		Ізюмська	55	49	–	–
		Сумська	відомості	не	поступали	–
		Харківська	86	90	4	–
		Куп'янська	49	38	–	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			248	243	9	–
3	Одеська	м. Одеса	11	17	1	–
		Одеська	28	87	16	–
		Зінов'ївська	41	81	1	–
		Миколаївська	70	3	3	–
		Першотравенська	100	58	–	–
		Херсонська	93	63	1	–
		Балтська	151	1	4	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			494	310	26	–
4	Подільська	Вінницька	78	120	79	26
		Кам'янець-Подільський	34	227	36	11
		Гайсинська	47	119	48	–
		Тулчинська	29	172	21	5
		Проскурівська	49	142	17	7
		Могилів-Подільська	52	153	18	–
		РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			289	933
5	Катеринославська	м. Катеринослав	5	16	5	–
		Катеринославська		105	12	–
		Запорізька	35	46	2	–
		Бердянська	52	54	–	–
		Мелітопольська		132	–	–
		Криворізька	6	89	4	–
		Павлоградський	25	80	–	–
		Олександрійська	25	88	11	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			148	608	34	–

Олександр Тригуб

6	Донецька	Артемівська	17	122	2	–
		Шахтинська	11	118	1	–
		Луганська	12	131	1	–
		Маріупольська	–	129	–	–
		Таганрозька	29	129	–	–
		Сталінська	16	116	–	–
		Старобільська	–	218	–	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			85	957	4	–
7	Волинська	м. Житомир	9	3	1	–
		Житомирська	14	220	12	–
		Коростенська	27	103	7	–
		Шепетівська	51	334	8	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			101	660	28	–
8	Полтавська	м. Полтава	1	11	2	–
		Полтавська	–	200	24	–
		Кременчуцька	–	144	9	–
		Роменська	–	92	12	–
		Красноградська	3	114	21	–
		Золотоношська	–	138	8	–
		Лубенська	1	218	32	–
		Прилуцька	–	101	19	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	1018	127	–
9	Чернігівська	м. Чернігів	2	7	1	–
		Чернігівська	–	130	–	–
		Ніжинська	–	148	22	–
		Новгород-Сіверська	–	178	17	–
		Сновська	–	125	7	–
		Конотопська	–	89	27	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	74	–

Державний архів Вінницької області,
ф. Р-197, оп. 3, спр. 3, арк. 157.
Машинопис. Копія.

№ 30

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій по губерніям та округам УСРР
на 1 липня 1925 р.**

№ п/п	Губернія	Округа	РПЦ – оновленці	РПЦ – тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ	ДХЦ
1	Київська	м. Київ	18	62	11	–	2
		Київська	7	238	108	–	7
		Шевченківська	15	196	92	–	–
		Білоцерківська	44	134	44	–	42
		Уманська	3	220	79	–	–
		Черкаська	41	103	39	–	–
		Бердичівська	119	52	51	–	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			247	1005	424	–	51
2	Харківська	м. Харків	28	2	1	–	–
		Охтирська	44	90	4	–	–
		Ізюмська	50	56	–	–	–
		Сумська	8	137	1	–	–
		Харківська	77	115	5	–	–
		Куп'янська	51	36	–	–	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			258	436	11	–	–
3	Одеська	м. Одеса	12	17	2	–	–
		Одеська	34	102	4	–	–
		Зінов'ївська	40	80	–	–	–
		Миколаївська	60	39	4	–	–
		Першотравенська	69	65	–	–	–
		Херсонська	93	37	1	–	–
Балтська	155	17	5	–	–		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			463	357	16	–	–
4	Подільська	Вінницька	30	201	93	18	–
		Кам'янець-					
		Подільський	162	31	33	3	–
		Гайсинська	37	109	42	–	–
		Тульчинська	2	184	10	–	–
		Прокурівська	42	197	32	8	–
		Могилів- Подільська	158	29	27	16	–
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			431	751	237	45	–
5	Катеринославська	Катеринославська	–	106	15	–	–
		м. Катеринослав	4	11	2	–	–
		Мелітопольська	9	117	3	–	–
		Бердянська	71	11	–	–	–
		Криворізька	21	90	5	–	–
		Павлоградська	24	115	3	–	–
		Запорізька	35	46	2	–	–
Александрійська	27	84	11	–	–		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			191	580	41	–	–

Олександр Тригуб

6	Донець- ка	Артемівська	28	162	3	-	-
		Луганська	12	131	1	-	-
		Маріупольська	29	172	-	-	-
		Сталінська	16	116	-	-	-
		Старобільська	-	218	-	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			85	799	4	-	-
7	Волин- ська	м. Житомир	9	3	1	-	-
		Житомирська	4	268	15	-	-
		Коростенська	122	3	8	-	-
		Шепетівська	51	334	8	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			186	608	32	-	-
8	Полтав- ська	м. Полтава	1	11	2	-	-
		Полтавська	-	200	24	-	-
		Кременчуцька	-	144	9	-	-
		Роменська	-	92	12	-	-
		Красноградська	3	114	21	-	-
		Золотоношська	-	138	8	-	-
		Лубенська	1	218	32	-	-
Прилуцька	-	101	19	-	-		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	1018	127	-	-
9	Чернігів- ська	м. Чернігів	2	7	1	-	-
		Чернігівська	-	130	-	-	-
		Ніжинська	-	148	22	-	-
		Новгород- Сіверська	-	178	17	-	-
		Сновська	-	125	7	-	-
		Конотопська	-	89	27	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	74	-	-

Центральний державний архів громадських об'єднань України,
ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63.
Машинопис. Копія.

№ 31

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій та їх членів по округам УСРР
на 1 січня 1926 р.**

ОКРУГА	Кількість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	ССЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	91	18	2		
	членів	104740	22508	1700		
ВІННИЦЬКА	громад	68	22	32	17	
	членів	24797	8537	11006	7052	
ЖИТОМИРСЬКА	громад	255	4	24		
	членів	107796	2029	11170		
ЗАПОРІЗЬКА	громад	60	29	1		
	членів	91103	43820	122		
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	105	35	5		
	членів	99642	37728	1813		
ІЗЮМСЬКА	громад	30	26			
	членів	15776	11216			
КАТЕРИНОСЛАВ- СЬКА	громад	124	5	17		
	членів	117914	492	9156		
КОРОСТЕНСЬКА	громад	3	114	8		
	членів	835	53423	3499		
КОНОТОПСЬКА	громад	90	73	32		
	членів	54253	46825	21371		
КРИВОРІЗЬКА	громад	95	21	5		
	членів	90415	14007	4511		
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	192	15	9		
	членів	153134	4961	7555		
КУП'ЯНСЬКА	громад	35	50			
	членів	20087	60313			
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	41	181	36	3	
	членів	1978	18320	2071	314	
ЛУБЕНСЬКА	громад	128		78	26	
	членів	116842		60416	20328	
ЛУГАНСЬКА	громад	79	21			
	членів	44310	15701			
МАРІУПОЛЬСЬКА	громад	51	11	1		
	членів	27634	10612	141		
МЕЛІТОПОЛЬСЬКА	громад	119	47			
	членів	91555	30453			
МОГИЛІВСЬКА	громад	29	159	27	16	
	членів	11597	96734	17104	9483	
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	38	60	4		
	членів	29450	70642	2980		
НІЖИНСЬКА	громад	121		24		
	членів	121272		19906		

Олександр Тригуб

Новгород-Сіверська (Глухівська)	громад	164	6	15		
	членів	163214	4349	13422		
ОДЕСЬКА	громад	98	21	5		
	членів	58784	14013	2213		
ПАВЛОГРАДСЬКА	громад	115	24	3		
	членів	103565	23127	893		
ПЕРШОТРА- ВЕНСЬКА	громад	33	150	4		
	членів	28965	130313	1581		
ПОЛТАВСЬКА	громад	291	8	36	13	
	членів	197128	254	18362	7413	
ПРИЛУЦЬКА	громад	93		19	12	
	членів	91774		20414	12807	
РОМЕНСЬКА	громад	159	1	11	23	
	членів	139964	1100	7635	21349	
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	180	37	28	8	
	членів	немає відомостей				
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	98	59	2		
	членів	67931	51547	3770		
СУМСЬКА	громад	155	12	1		
	членів	202410	16857	50		
СТАЛІНСЬКА	громад	39	14			
	членів	34952	9610			
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	44		18		
	членів	11232		7614		
УМАНСЬКА	громад	74	3	44		
	членів	45484	1923	26666		
ХАРКІВСЬКА	громад	185	134	10		
	членів	162226	97340	4134		
ХЕРСОНСЬКА	громад	139	26	1		
	членів	107896	22077	147		
БІЛОЦЕРКІВСЬКА	громад	134	44	44		42
	членів	119503	51111	8307		3123
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	52	119	51		
	членів	31724	69560	31954		
КИЇВСЬКА	громад	300	25	119		7
	членів	273396	29666	98111		1204
ЧЕРКАСЬКА	громад	103	41	39		
	членів	94645	41826	40476		
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	137	2	1		
	членів	123551	794	1018		
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	334	51	8		
	членів	105125	18814	2180		
ВСЬОГО	громад	4731	1668	764	118	51
	членів	3538599	1326020	463468	78746	4327

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України. – ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15. Машинопис.

№ 32

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій та їх членів по округам УСРР
на 1 травня 1927 р.**

ОКРУГА	Кількість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	СЄЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	73	19	3	14	–
	членів	78229	19152	1708	10247	–
БЛЮЦЕРКІВСЬКА	громад	176	172	91	–	9
	членів	122476	20420	70763	–	3913
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	171	95	56	3	–
	членів	91460	52938	29122	1237	–
ВІННИЦЬКА	громад	206	51	94	18	–
	членів	122572	32418	46978	12159	–
ВОЛИНСЬКА	громад	168	7	15	–	1
	членів	101515	1204	8425	–	307
ГЛУХІВСЬКА	громад	125	12	12	1	1
	членів	122376	9902	9280	689	404
ДНІПРОПЕТ- РОВСЬКА	громад	171	18	15	30	2
	членів	171213	15582	7597	21605	598
ЗАПОРІЗЬКА	громад	51	16	2	5	–
	членів	82266	22001	2834	4640	–
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	104	12	4	–	3
	членів	121205	16742	2564	–	1129
ІЗЮМСЬКА	громад	58	45	–	–	–
	членів	73889	53492	–	–	–
КРИВОРІЗЬКА	громад	77	15	14	1	–
	членів	84089	14044	13702	634	–
КОРОСТЕНСЬКА	громад	135	14	12	–	–
	членів	86995	12847	4276	–	–
КИЇВСЬКА	громад	251	23	83	–	14
	членів	227079	7115	64612	–	9231
КОНОТОПСЬКА	громад	197	9	37	–	5
	членів	162536	3818	29830	–	1433
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	72	83	33	16	2
	членів	46926	49398	14179	11399	653
КУП'ЯНСЬКА	громад	38	48	–	2	–
	членів	45720	69557	–	5510	–
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	195	15	14	2	–
	членів	200011	6176	11930	1292	–
ЛУБЕНСЬКА	громад	78	–	68	72	–
	членів	72856	–	60849	55991	–
ЛУГАНСЬКА	громад	54	28	–	24	–
	членів	32642	14352	–	14658	–
МАРИУПОЛЬСЬКА	громад	53	42	–	–	–
	членів	45272	39563	–	–	–

Олександр Тригуб

МОГИЛІВСЬКА	громад	53	113	28	31	–
	членів	30991	91451	17923	19145	–
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	48	54	2	–	–
	членів	45278	55907	1999	–	–
МЕЛІТОПОЛЬСЬКА	громад	145	37	–	–	–
	членів	127755	23241	–	–	–
НІЖИНСЬКА	громад	127	1	36	–	9
	членів	110501	3000	11565	–	1313
ОДЕСЬКА	громад	92	8	3	–	–
	членів	27359	1675	939	–	–
ПОЛТАВСЬКА	громад	248	12	26	12	–
	членів	261239	13790	21393	5627	–
ПЕРШОТРАВЕНСЬКА	громад	45	138	3	–	5
	членів	41292	130034	1475	–	4947
ПРИЛУЦЬКА	громад	143	1	16	14	1
	членів	120099	346	13286	10912	849
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	126	72	34	18	3
	членів	54301	24105	9057	930	515
РОМЕНСЬКА	громад	102	4	19	30	–
	членів	103753	2825	17592	29915	–
СТАЛІНСЬКА	громад	66	18	–	5	–
	членів	60839	12624	–	4284	–
СУМСЬКА	громад	125	18	1	11	–
	членів	23883	920	106	553	–
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	97	59	–	–	–
	членів	79219	52918	–	–	–
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	52	148	38	1	–
	членів	45481	114736	20359	1355	–
УМАНСЬКА	громад	226	54	122	1	–
	членів	155823	38472	84586	476	–
ХАРКІВСЬКА	громад	167	114	6	15	–
	членів	212462	115569	6865	18552	–
ХЕРСОНСЬКА	громад	146	12	1	–	–
	членів	124772	2055	165	–	–
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	166	25	5	–	–
	членів	160734	18929	2445	–	–
ШЕВЧЕНКІВСЬКА	громад	262	52	106	–	2
	членів	238927	27498	81686	–	772
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	104	216	35	40	3
	членів	55399	96546	14257	14703	2603
АМСРР	громад	106	85	2	–	–
	членів	82431	59442	1542	–	–
ВСЬОГО	громад	5119	1965	1036	366	60
	членів	4254305	1362164	685891	254583	40519

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України. – ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 4-9. Машинопис.

№ 33

**Статистичні відомості про кількість громад православних
конфесій та їх членів по округам УСРР
на 1 січня 1928 р.**

ОКРУГА	Кількість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	СЄЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	72	20	3	14	–
	членів	77899	19650	1708	10247	–
БЛЮЦЕРКІВСЬКА	громад	183	31	102	–	10
	членів	128172	20428	77452	–	4018
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	171	95	56	3	–
	членів	87938	53075	29006	1237	–
ВІННИЦЬКА	громад	210	51	98	19	–
	членів	123192	32518	47892	12107	–
ВОЛИНСЬКА	громад	170	7	15	–	1
	членів	101610	3616	8440	–	307
ГЛУХІВСЬКА	громад	165	17	15	1	1
	членів	159261	13655	11421	659	404
ДНІПРОПЕТ- РОВСЬКА	громад	170	18	15	31	2
	членів	170529	14770	7105	22164	598
ЗАПОРІЗЬКА	громад	51	16	2	5	
	членів	83249	22368	2834	5270	
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	129	33	6		–
	членів	123338	34161	3183		–
ІЗЮМСЬКА	громад	58	44	–	–	–
	членів	73557	52085	–	–	–
КРИВОРІЗЬКА	громад	76	20	6	2	–
	членів	85895	20363	5078	1331	–
КОРОСТЕНСЬКА	громад	136	14	12	–	–
	членів	86552	12949	4276	–	–
КИЇВСЬКА	громад	322	25	117	–	14
	членів	276365	8244	85255	–	9871
КОНОТОПСЬКА	громад	197	7	38	–	5
	членів	160227	3701	30017	–	1433
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	72	83	33	16	2
	членів	49002	49517	14179	11299	683
КУП'ЯНСЬКА	громад	37	48	–	2	–
	членів	46168	64539	–	3510	–
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	196	18	14	2	–
	членів	198349	7493	12128	1292	–
ЛУБЕНСЬКА	громад	70	–	69	82	–
	членів	66560	–	55292	70390	–
ЛУГАНСЬКА	громад	55	27	–	25	–
	членів	32724	13767	–	15141	–
МАРИУПОЛЬСЬКА	громад	53	42	–	–	–
	членів	44719	39543	–	–	–

Олександр Тригуб

МОГИЛІВСЬКА	громад	52	113	29	30	–
	членів	30635	90691	18408	18861	–
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	50	52	2	–	–
	членів	45480	56249	1999	–	–
МЕЛІТОПОЛЬСЬКА	громад	147	37	–	–	–
	членів	129446	23241	–	–	–
НІЖИНСЬКА	громад	125	1	36	–	10
	членів	109765	3000	37718	–	11565
ОДЕСЬКА	громад	92	8	3	–	–
	членів	27495	1675	939	–	–
ПОЛТАВСЬКА	громад	266	14	29	19	–
	членів	279408	14462	22541	15064	–
ПЕРШОТРАВЕН- СЬКА	громад	49	136	3	–	5
	членів	27608	131728	1475	–	4947
ПРИЛУЦЬКА	громад	142	2	16	18	–
	членів	103557	532	10680	15597	–
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	134	72	34	18	3
	членів	54589	23492	9057	930	515
РОМЕНСЬКА	громад	101	4	20	29	–
	членів	101994	625	17770	28354	–
СТАЛІНСЬКА	громад	71	18	–	–	–
	членів	64965	12624	–	–	–
СУМСЬКА	громад	135	18	1	11	–
	членів	24513	930	106	553	–
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	96	58	–	–	–
	членів	74492	50432	–	–	–
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	53	150	38	1	–
	членів	45487	115255	20402	1355	–
УМАНСЬКА	громад	233	55	125	1	–
	членів	155773	38775	84587	476	–
ХАРКІВСЬКА	громад	190	117	6	12	–
	членів	241050	121601	6964	13364	–
ХЕРСОНСЬКА	громад	144	12	1	–	–
	членів	122239	6787	165	–	–
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	166	25	5	–	–
	членів	146012	18899	2445	–	–
ШЕВЧЕНКІВСЬКА	громад	261	52	106	–	2
	членів	235633	37687	82689	–	773
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	106	217	35	40	3
	членів	55860	98021	14289	15711	2603
АМСРР	громад	106	85	2	–	–
	членів	81883	60656	1542	–	–

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України. – ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 114-119. Машинопис.

ДЛЯ ПОДАТОК